

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ**

А.Солиев, М.Назаров

ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚЛАРИ

(Қишлоқ жойлар географияси)

МОНОГРАФИЯ

Тошкент - 2009

А.Солиев, М.Назаров.

Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси). Т.: “Fan va texnologiya”, 2009, - 212 бет.

Ушбу китобда Ўзбекистон қишлоқлари, уларнинг турли минтақалар, табиий-хўжалик районлардаги географик хусусиятлари, қишлоқларни географик ўрганишнинг баъзи масалалари, “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурининг ҳудудий жиҳатлари таҳлил қилинган. Шунингдек, унда қишлоқ жойларнинг демографик вазияти, агроиқтисодий тузилмаси, ижтимоий соҳалар ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилиши ҳам қисман кўриб чиқилган.

Монография географ, демограф, иқтисодчи бакалавр, магистр, аспирант ва умуман қишлоқ жойлар билан қизиқувчи мутахассис ва тадқиқотчиларга мўлжалланган.

Такризчилар: и.ф.н., доцент Зокиров С.;

г.ф.н., доцент Тожиева З.

ISBN978-9943-10-128-7

“Fan va texnologiya” нашриёти, 2009

***“Қишлоқ тараққиёти ва
фаровонлиги йили”га
бағишланади.***

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2009 йилни “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” деб эълон қилиниши мамлакатимизда ижтимоий мақсадларга қаратилган миллий иқтисодиётнинг стратегик ривожланиш устувор йўналишига мос келади. Бу, ўз навбатида, мустақилликнинг аввалги йилларида амалга оширилган ижтимоий сиёсатнинг узлуксиз давомидир.

Чиндан ҳам юртимиз тарихи, маданияти, иқтисодиёти, маънавий-маърифий ҳаёти кўп жиҳатдан қишлоқлар билан боғлиқ. Республикамиз аҳолисининг деярли ярми (яқин ўтмишда, 2008 йилда - 64,2 %) қишлоқ жойларга тўғри келиши ва қишлоқ хўжалигининг миллий иқтисодиёт салоҳиятнинг шаклланишидаги муҳим ўрни қишлоқларга бўлган муносабатни тубдан ўзгартиришни талаб қилади.

Республика Президенти И.А.Каримов бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлайди: **“Алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган навбатдаги энг муҳим устувор вазифа қишлоқда турмуш даражасини юксалтиришга, қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узоқ муддатли ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ кенг қўламли чора-тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришни жадаллаштириш, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш, фермер хўжаликлари ривожини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир”**.¹

Таъкидлаш жоизки, гарчи айнан 2009 йил-“Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” деб аталган бўлсада, моҳиятан у фақат шу йил учун эмас, балки ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган чора-тадбирларни қамраб олади.

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Т.: “Ўзбекистон”, 2009.-41 б.

Шу муносабат билан мамлакатимизда, жумладан Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда махсус дастур ишлаб чиқилган ва унда кўзга тутилган барча ташкилий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий йўналишлар ўз аксини топган.

Дастурни амалга ошириш, шунингдек, ушбу долзарб муаммога бағишланган илмий-тадқиқот ишларини олиб боришни ҳам тақозо этади. Бундай тадқиқотларни бажаришда бошқа фанлар қаторида география фанининг ҳам ўзига муносиб ўрни бор. Чунки, дастурнинг асосий вазифаларини ҳал этишда жойларнинг географик ўрни, рельефи ва иқлими, демографик вазиятига кўп аҳамият берилганлиги фикримизнинг исботидир.

Шу ўринда эътироф этиш зарурки, география фанида ва унинг таркибий қисми бўлган ижтимоий-иқтисодий географияда қишлоқлар масаласи кам ўрганилган. Қизиғи шундаки, ҳатто кўп қишлоқли, урбанизация даражаси паст бўлган Ўзбекистонда ҳам ушбу муаммо тадқиқотчилар назаридан четда қолган. Албатта, мазкур ҳолат юзага келишининг айрим объектив сабаблари ҳам бор. Жумладан, шаҳарлар ва шаҳарлашув (урбанизация) жараёнининг глобаллашуви, оламшумуллиги, уларнинг жамиятни ҳудудий ташкил этишдаги етакчи мавқеи қишлоқлар муаммосини биров иккинчи даражали қилиб қўйган. Қолаверса, собиқ Иттифокда, давлат ва партия расмий дастурларида қишлоқларни уларни келажакда шаҳарларга айлантириш нуктаи назаридан “истиқболли” ва “истиқболсиз” гуруҳларга ажратиш ҳам қишлоқ жойларни ноўрин камситишдан дарак берган.

Ваҳоланки, қишлоқлар, қишлоқларни ўрганиш, йирик масштабли географик тадқиқотлар олиб бориш кишини ерга ва элга, табиатга ва халққа яқинлаштиради, Ватан географиясини “ичкаридан” билиб олишга ёрдам беради. Қишлоқ ҳаёти, унинг бевосита атроф-муҳит билан боғлиқлиги, мусаффо осмони, ёрқин юлдузлари, сўлим ва сокин масканлари, маҳалла ва гузарлари, ота-боболаримиздан қолган далалари, миллий урф-одат, қадриятлар ўзлгимизни англашга, менталитетимизни сақлаб қолишга муҳим

асос бўлиб хизмат қилади. Мамлакатимиз раҳбари “Қишлоқ тараққий топса, юртимиз обод, ҳаётимиз янада фаровон бўлади”, деб бежиз таъкидламаган.¹

Ҳозирги кунда республикамизда 10865 атрофида қишлоқ аҳоли пунктлари бор. Уларнинг тарихий шаклланиши, географияси, топонимикаси (номланиши), демографик ҳолати катта ҳудудий фарқларга эга. Бинобарин, ушбу китобда мамлакатимизнинг турли табиий-хўжалик районларида жойлашган қишлоқлари қисқача таҳлил қилинган. Жумладан, водий - Андижон вилояти, воҳа -Хоразм, чўл - Бухоро вилояти, тоғли ҳудудлар - Сурхондарё қишлоқлари ўрганилган. Ўйлаймизки, бундай “географик танлов” республика қишлоқлар географиясини умумий тарзда акс эттиради.

Монография “Ўзбекистон ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг географик муаммолари” ОТ-Ф6-045 рақамли фундаментал тадқиқотлар лойиҳаси доирасида бажарилган. У 2005 йилда нашр этирилган “Қишлоқ жойлар демографияси” монографиясининг давоми бўлиб, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ижтимоий-география ва минтақавий иқтисодиёт кафедраси мудири, профессор А.С.Солиев илмий раҳбарлиги ва таҳрири остида тайёрланган.

Китобнинг 1,3,4-боблари ҳамда унинг кириш ва хулоса қисми А.С.Солиев томонидан, 5-6-боблари М.И.Назаров, 2-боби А.Солиев ва Ш.Қурбонов ҳамкорлигида ёзилган. Иловалар муаллифлар томонидан тузилган, статистик материалларни тўплаш ва таҳлил қилишда А.Сатторов, Ш.Қурбонов, П.Қурбонов, А.Мавлонов, Й.Зухуров, М.Атажонов, Н.Ембергеновлар иштирок этишган. Китоб матнини компьютерда Н.Тешабоева саҳифалаган.

Муаллифлар ушбу монография таркиби ва мазмунини яхшилашга қаратилган тақризчилар-доцентлар С.Зокиров ва З.Тожиеваларнинг фикр-мулоҳазалари учун миннатдорчилик билдиради.

¹ Каримов И.А.Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир//”Халқ сўзи” газетаси, 2009 йил 6 декабрь.

I БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ГЕОГРАФИЯСИ ВА УНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Қишлоқ жойлар шаҳар ва шаҳарчалардан ташқаридаги ҳудудлар бўлиб, уларда қишлоқ хўжалигида мунтазам фойдаланадиган ерлар ҳамда доимий аҳоли манзилгоҳлари (пунктлари) мавжуд бўлиши керак. Демак, қишлоқ жойлар географик картада ареал, майдон кўринишида, қишлоқ аҳоли пунктлари эса улар ичидаги нуқтасимон шаклдаги жамиятнинг ижтимоий-ҳудудий ташкил этиш бирлиги ҳисобланади.

Қишлоқлар шаҳарларга қараганда аҳоли яшаш жойининг қадимийроқ шаклидир. Тўғри, қадимда дастлабки аҳоли манзилгоҳлари шаҳар ёки қишлоқ деб аталмаган. Қишлоқларнинг вужудга келиши ижтимоий меҳнат тақсимоотида суғорма деҳқончилик маданияти ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Суғорма деҳқончилик авваллари табиий сув оқимидан фойдаланган ҳолда олиб борилган, кейинчалик суғориш иншоотлари (тўғон, канал ва б.) ва воситалари (чиғирик) асосида ривожланган. Албатта, бундай иншоотлар ёки ҳозирги замон тили билан айтганда, ирригация инфратузилмаларини яратиш, қўриқлаш ва улардан фойдаланиш кенг жамоатчилик меҳнатини, аҳолини бир жойда ва биргаликда яшашини тақозо этган. Шундай қилиб, жамоа (социум), кишиларнинг ҳудудий бирлиги, турғун аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлган. Суғорма деҳқончиликнинг чорвачиликдан ажралиб чиқиши, шу асосда ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиб бориши натижасида ижтимоий ва ҳудудий меҳнат тақсимотининг навбатдаги муҳим босқичи бошланган. Жамият ҳаётдаги бундай ўзгаришлар қишлоқлардан шаҳарларнинг ажралиб чиқишига ва ривожланиб боришига сабаб бўлган. Айнан шу даврдан бошлаб ижтимоий ҳаётни ҳудудий ташкил этилишининг икки шакли, яъни қишлоқлар ва шаҳарлар вужудга келган.

Эътироф этиш жоизки, шаҳарлар қишлоқлардан ажралиб чиққан, аксинча эмас. Бинобарин, айтиш мумкинки, дастлабки шаҳарларнинг келиб

чиқиши қишлоқлар билан боғлиқ бўлган. Шу боис, Ер юзасининг энг қадимий шаҳарлари ҳам айнан Яқин Шарқ, ҳозирги Исроил, Иордания, Сурия мамлакатлари ҳудудида шаклланган.

Қишлоқларнинг бундай эволюцион тарзда пайдо бўлиши ва ривожланиши Л.И.Мечниковнинг дарё (суғорма деҳқончилик) цивилизацияси ёки маданияти концепциясига мувофиқ юз берган. Шу нуқтаи назардан Шарқ тарихи, маданиятини қишлоқ ва шаҳарларнинг ажралмас бирлиги деб таърифлашган. Бошқа ҳудудларда эса, қишлоқларнинг вужудга келиши макон ва замон жиҳатидан фарқ қилиб, ўзгача амалга ошган.

Бизнинг шароитимизда қишлоқлар “қишлов” маъносини англатса ажаб эмас. Чунки, яқин ўтмишда ҳам маҳаллий халқ ёзги ва кузги дала ишларини (боғдорчилик, чорвачилик, деҳқончиликни) тугатгач, қишни йиғилган дон, мева, ўтин ва бошқа зарурий маҳсулотлар билан ўтказиш учун қишлоқларга қайтишган (Россиянинг дашт минтақаларида деҳқончилик ривожланган ҳудудларида ҳам қишлоқлар “село”, “стан”, “станция”, яъни турғун аҳоли пунктлари маъносини билдиради).

Қишлоқ ва шаҳарлар ўзига хос “геожуфтлик” бўлиб, бирининг ривожланиши иккинчисига боғлиқ. Қолаверса, қишлоқ борки, шаҳар бор, шаҳар борки қишлоқ бор. Демак, уларни бугунги кунда бир-бирисиз тасаввур қилиб бўлмайди ва аҳоли ижтимоий ҳаётини бундай ҳудудий ташкил этиш шакллари доимийдир. Қишлоқлик, қишлоқнинг асл моҳияти, қишлоқ ҳаёт тарзи ва шароитини тўлиқ ҳис қилиши учун, биров бўлсада, шаҳарда яшаб кўриши керак. Бинобарин, шаҳарга доимий яшаш учун кўчиб келган қишлоқлик бутун умр давомида шаҳар ҳаёт тарзига мослашиб (адаптация қилиб) боради. Айни пайтда шаҳар қадри ва моҳиятини, вақтинча бўлсада, қишлоқда яшаб кўрган шаҳарлик кўпроқ билади ва тўғри баҳолайди. Хуллас, қишлоқ ҳам, шаҳар ҳам гўзал. Бироқ, уларнинг ҳар бири ўзгача

чиройга эга, агар қишлоқ жойлар кўпроқ табиати билан дилкаш бўлса, шаҳарлар ҳашаматли биноларию, замонавий хиёбонлари билан гўзал.

Қишлоқ жойлар ёки қишлоқлар асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи аҳолининг ҳудудий ташкил этиш шакли экан, у моҳиятан география, хусусан иқтисодий ва ижтимоий географиянинг муҳим тадқиқот объекти ҳисобланади. Аммо эътироф этиш зарурки, қишлоқлар бу фан доирасида “омади келмаган” йўналиш бўлиб, улар шаҳарларга қараганда жуда оз ўрганилган. Ҳатто бундай ҳолат миллий иқтисодиёти қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ, аҳолининг деярли ярми қишлоқларда яшовчи Ўзбекистон Республикасига ҳам тааллуқлидир. Бунинг сабаби бир нечта бўлиши мумкин. Жумладан, шаҳарларнинг жамият ҳаётида етакчи ўрин тутиши, яқин ўтмишда қишлоқларга иккинчи даражали муносабат, қишлоқларни аста-секин шаҳарларга айлантириш сиёсати, қишлоқларнинг кўп сонлилиги ва улар бўйича статистик маълумотларнинг камлиги кабилар қишлоқ географиясига нисбатан эътиборсизликни келтириб чиқарган.

Қишлоқ жойлар қатор функцияларни (вазифаларни) бажаради. Масалан, уларнинг иқтисодий, ижтимоий, демографик, экологик ва бошқа функциялари мавжуд. Ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги ёки иқтисодиёти ҳам турлича. Одатда, қишлоқ хўжалигини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи тармоқ сифатида қарашади. Аслида эса, у ҳам анча мураккаб тизим бўлиб, бевосита “тор” маънодаги қишлоқ хўжалигидан ташқари қатор соҳаларни қамраб олади. Шу нуқтаи назардан қишлоқ хўжалигини жаҳон хўжалиги, халқ (миллий) хўжалиги, шаҳар хўжалиги каби умуман хўжаликнинг (иқтисодиётнинг) ҳудудий ташкил этилишини алоҳида таксономик бирлиги ёки бўғини сифатида, кенг маънода талқин қилиш ҳам зарур.

Қишлоқ жойларни географик ўрганишда уларга ўзига хос агроландшафт, ҳудудий мажмуа ёки ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизим кўринишида методологик ёндашув мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шундан

келиб чиққан ҳолда қишлоқ жойларни ўрганишда комплекс ва системали ёндашув, ҳудудийлик, тарихийлик (баъзи олимлар уни даврийлик деб аташади) тамойиллар қўлланилади. Улар статистик, тарихий ва географик таққослаш, картографик, тизим-таркиб, гуруҳлаш, районлаштириш ва бошқа методлар асосида амалга оширилади.

Қишлоқ жойларни ўрганишда улар жойлашган ҳудуднинг **табиий географик шароитига** алоҳида эътибор бермоқ лозим. Хусусан, жойнинг иқлим шароити, рельефи, сув ва тупроқ ресурслари, ўсимлик дунёси кабилар муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда аксарият қишлоқлар гидрологик шаҳобчалар бўйида ёки уларнинг қуйи қисмида тарихан шаклланган. Сойлар, дарёлар, сув омборлари ва ирригация каналлари қишлоқлар географиясини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Сойлар ёймаси ва улардан тарқалган каналлар (ариклар), кўп қўл меҳнати талаб қилувчи суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши асосида йирик қишлоқлар вужудга келган. Бунга Фарғона водийси сойлари, айниқса, Сўх ва Исфара дарёлари қуйи қисмида ташкил топган қишлоқлар мисол бўла олади.¹

Қишлоқлар кўпинча тепаликларда, тоғ этакларида жойлашган. Бундай микрогеографик ўрин стратегик жиҳатдан ҳамда ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши натижасида заҳлаланишнинг олдини олиш учун ҳам қулайдир.

Табиий географик омил қишлоқларнинг чўл, воҳа ва водий, тоғ ва тоғ олди ҳудудларда жойланиши, уй-жой қурилиш шакли уларнинг минтақавий хусусиятларини тавсифлаб беради. Шунингдек, турли табиий офатлар эҳтимоли мавжуд бўлган (сурилма, ўпирилиш, сел келиш ҳолатлари, zilзила, кучли шамол ва ҳ.к.) ҳудудларда ўрнашган қишлоқлар қулай географик ўринга эга эмас.

Шундай қилиб, қишлоқлар шаҳарларга нисбатан табиий шароит билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Модомики, қишлоқ хўжалиги бевосита

¹ Қизиғи шундаки, водийнинг баъзи битта катта аҳоли пункти, яъни аҳоли жойлашувининг ҳудудий яхлит, ягона шакли доирасида расмий равишда 2-3 қишлоқлар ажратилган ёки улар ҳудудий жиҳатдан бир-бири билан қўшилиб кетишган.

табiiй географик шароит таъсирида ривожланар экан, унинг қишлоқлар географиясига таъсири ҳам ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Қолаверса, маҳаллий қурилиш материаллари-қум, шағал, оҳак, тош ва бошқалар ҳам қишлоқлар қиёфасининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Сои ва бошқа гидрологик шаҳобчалар, тор тоғ водийларида жойлашган қишлоқлар уйлари террасимон, аҳоли манзилгоҳлари эса чўзинчоқ, тасмасимон ҳудудий шаклга эга бўлади. Соиларнинг сув миқдори ва оқим режими, водийнинг тор ёки кенглиги, деҳқончилик учун яроқли ерларнинг мавжудлиги ҳам бу жойларнинг демографик сифимиға, қишлоқларнинг катта-кичиклиги ва бажарадиган вазифаларига таъсир кўрсатади. Одатда, ер танқис бўлган майдонлардаги қишлоқлар “Заркент”, “Зарҳок”, “Зармитан” деб аталади, яъни экин экиш учун қулай кичик ер зарға, олтинға тенглаштирилади.

Қишлоқлар шаклланиши ва ривожланишининг асосини **иктисодиёт** тармоқлари ташкил қилади. Бу жиҳатдан қишлоқлар уч тоифаға бўлинади: қишлоқ хўжалигига ихтисослашган, қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган ва аралаш қишлоқлар. Ўз навбатида, қишлоқ хўжалигига ихтисослашган қишлоқлар боғдорчилик ва узумчилик, суғорма деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланадиган қишлоқлардан ташкил топади. Бу қишлоқ хўжалик тармоқларининг “қишлоқ ҳосил қилиш” қобилияти ҳам ҳар хил. Нисбатан катта қишлоқлар суғорма деҳқончилик ривожланган районларда вужудға келади, чорвачилик билан шуғулланган аҳолининг яшаш манзиллари унча катта бўлмайди.

Қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган қишлоқлар темир йўл бекатлари, метеорологик станция, рекреация ва туристик соҳалар, қазилма бойликлар, сув омборлари ва каналлар асосида шаклланган. Бу қишлоқларнинг аҳолиси ҳам унча кўп бўлмайди. Ишлаб чиқариш салоҳияти катта бўлмаслиги сабабли бундай қишлоқларнинг аксарияти шаҳар ёки шаҳарча мақомиға эга эмас.

Аралаш типдаги қишлоқлар юқоридаги икки соҳаларнинг ривожланиши ёки, одатда, қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ саноат корхоналар негизида вужудга келган. Бундай қишлоқларнинг демографик салоҳияти нисбатан катта бўлиши мумкин. **Демак, қишлоқларнинг катта-кичиклигини уларнинг бажарадиган функцияси белгилаб беради. Бу аҳоли пунктлари географиясининг энг муҳим қонуниятларидан биридир.**

Собиқ Иттифоқ даврида қишлоқлар шаҳарлашув (урбанизация) нуқтаи назаридан иккига, яъни истиқболли ва истиқболсиз қишлоқларга ажратилиб, гўёки уларнинг тақдири олдиндан айтилиб берилар эди. Аслида эса, ҳар қандай қишлоқ, у катта ёки кичик бўлмасин мавжуд экан, унинг албатта иқтисодий (ҳаётий) замини бор; чунки, бундай моддий асосга эга бўлмаган қишлоқ аста-секин ўз-ўзидан йўқолиб кетади.

Қишлоқларнинг катта-кичиклиги уларнинг функциясига боғлиқ бўлиши билан бирга бундай аҳоли манзилгоҳларида аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш шароити турлича бўлади. Қишлоқ аҳоли пунктлари зич жойлашган ҳудудларда ўзига хос “қишлоқ агломерацияси” шаклланиб, улар доирасида ҳам маятниксимон миграция кузатилади.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, масалан, таълим, соғлиқни сақлаш тизими қишлоқ жойларда поғонасимон, иерархияли ташкил этилади. Бу В.Кристаллернинг “марказий ўринлар” ғоясига биноан, майда қишлоқларда таълим ёки соғлиқни сақлаш тизимларининг энг қўйи босқичи жойлашади, қишлоқлар катталашиб борган сари уларда ташкил этилган бу соҳаларга тегишли объектлар ҳам катталашиб боради. Масалан, энг катта қишлоқларнинг баъзиларида коллеж ёки академик лицей, йирик кутубхона, касалхона, ихтисослашган савдо дўконлари, банк, супермаркетлар ташкил этилади.

Қишлоқлар дам олиш масканлари (рекреация) ва туризмни ривожлантиришда ҳам катта аҳамиятга эга. Сўлим ва соя-салқин, гўзал манзарали жойлар республикамизда кўплаб топилади. Хусусан, сой ва булоқлар бўйидаги қишлоқларда турли оромгоҳ ва сихатгоҳлар ташкил этилган. Айни вақтда қишлоқ жойларда маҳаллий, диний, агротуризм ва экотуризмни ривожлантириш имкониятлари ҳам катта. Турли хил қадамжолар, балиқмозор ёки чинорлар, ғор ва шар-шараралар, ажойиб тоғ ёки воҳа ландшафтлари, миллий халқ ўйинлари, маросим ва тўйлари, таомлари ва либослари ҳам муҳим туристик аҳамиятга эга. Жумладан, агротуризм маҳаллий ва минтақавий иқтисодиётнинг “қадам-бақадам” ривожланишида асосий рол ўйнайди. Шунингдек, турли хил археологик топилмалар, кўрғон ва тепалар, қадимги ирригация иншоотлари илмий ва халқаро туризмни ҳудудий ташкил этишда омил бўлиб хизмат қилади. Масалан, бундай ёдгорликлар Қуйи Амударё ва Сурхон водийсида кўп. Қишлоқ жойларни географик ўрганишда уларнинг ана шу жиҳатларига ҳам эътибор бермоқ зарур.

Қишлоқ жойлар географиясини тадқиқ қилишда марказий ўринни, албатта **аҳоли** эгаллайди. Чунки, қишлоқ, энг аввало, аҳоли яшайдиган жой, манзил ҳисобланади. Аҳоли эса ўз-ўзини такрор барпо қилиш хусусиятига эга бўлиши баробарида у моддий ва маънавий бойликларнинг яратувчиси ва айни вақтда бу бойликларнинг истеъмолчиси ҳамдир.

Қишлоқ жойлар аҳолисини географик ўрганишда икки хил ёндашув мавжуд. Биринчиси бу жойлар аҳолисини “ёппасига”, яъни қишлоқ туманлари, вилоят ёки республика қишлоқ аҳолисининг жойлашуви, зичлиги каби умумий хусусиятларини таҳлил қилиш бўлса, иккинчи йўналиш қишлоқ аҳолисини қишлоқ аҳоли пунктлари даражасида тадқиқ этишдан иборатдир. Аммо бу икки йўналиш, тизим-таркиб тамойилига ўхшаш, бир-биридан кескин фарқ қилмайди, аксинча, уларни ўзаро мувофиқлаштирган ҳолда

ўрганиш яхши натижалар беради, бинобарин, бу икки йўналиш бир-бирини тўлдиради ва тадқиқот чуқурлиги, мукамаллигини таъминлайди.

Қишлоқ аҳоли пунктлари ўрганилганда улар, энг аввало, классификациялаштирилади. Бу жиҳатдан қишлоқлар уч асосий синфга бўлинади: кичик қишлоқлар (аҳоли сони 1000 кишигача), ўрта (1000-3000 киши) ва катта (3000 киши ва ундан ортиқ) қишлоқлар.

Махсус тадқиқотларда бу гуруҳлаштириш янада аниқроқ даражада бажарилади. Бунда, масалан, қишлоқларнинг катта-кичиклиги бўйича қуйидаги синфларга ажратиш мумкин:

- Майда қишлоқлар-аҳоли сони 500 кишигача;
- Кичик қишлоқлар-500-1000 киши;
- Ўрта қишлоқлар-1000-3000 киши;
- Катта қишлоқлар-3000-5000 киши;
- Йирик қишлоқлар-5000 кишидан зиёд.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг юқоридаги гуруҳларга ажратилиши тасодифий эмас, албатта. Турли босқичдаги қишлоқлар хўжалигининг ихтисослашуви ва мужассамлашуви, уларда таълим, савдо, соғлиқни сақлаш, молия тизимига тегишли муассасалар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма шаҳобчалари ҳар хил бўлади.

Қишлоқларнинг катта-кичиклиги, аввал таъкидланганидек, уларнинг қайси соҳага ихтисослашувига боғлиқ. Ўз навбатида, қишлоқларда аҳоли сонининг кўп ёки камлиги хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жойлаштиришга таъсир кўрсатади.

Қишлоқ аҳоли пунктларини ўрганиш уларни карталаштириш ва районлаштиришни тақозо этади. Рельефи мураккаб бўлган ҳудудларда қишлоқларни баландлик минтақалари бўйича ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, уларни дарё ҳавзалари, чўл, воҳа ва водий, шаҳар атрофи даражасида тадқиқ қилиш ҳам катта географик маънога эга.

Географик таҳлил қишлоқлар ва қишлоқ аҳолиси зичлиги, қишлоқлар ўртасидаги ўртача масофа ва бошқа кўрсаткичларни аниқлашни ҳам талаб қилади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, қишлоқ туманлари миқёсида аҳоли зичлигини ҳисоблаш катта аниқликка эга эмас. Бу “брутто” кўрсаткич маъмурий туманнинг барча ҳудудларига тааллуқли (аҳоли яшаш ёки яшамаслигидан қатъий назар, чўл ёки тоғ ҳудудларни ҳам қамраб олади). Бинобарин, аҳоли зичлигини қишлоқ фуқаролар йиғинлари даражасида аниқлаш яхши натижалар беради. Бунда зичлик, айниқса, қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерларга нисбатан ҳисобланса, таҳлил янада чуқурроқ ва тўғрироқ бўлади.

Қишлоқ аҳоли пунктларини географик ўрганиш катта-кичиклигига кўра гуруҳлашдан ташқари уларни бажарадиган вазифасига (функцияси) бўйича алоҳида типларга ажратишни назарда тутди. Қишлоқларнинг уч асосий функцияга бўлиниши ҳақида аввалроқ айтилган эди. Шу билан бирга қишлоқларни оддий ва қишлоқ фуқаролари йиғинлари, баъзан қишлоқ туманлари маркази вазифасини бажарувчи гуруҳларга ажратиш ҳам мумкин. Уларни районлаштириш эса табиий-хўжалик районлари доирасида амалга оширилади. Чунки, табиий шароит, агроиклимий ресурслар (намлик, ҳарорат, тупроқ) қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашуви ва ихтисослашувига таъсир кўрсатади, улар эса, ўз навбатида, қишлоқлар географиясини, катта-кичиклиги ва функционал типларини белгилаб беради. Бунда шаҳар атрофи ҳамда урбанизациялашган ҳудудларни алоҳида ажратиш зарур.

Қишлоқ аҳоли пунктларини генетик жиҳатдан ўрганиш, хусусан қадимдан ва янги ўзлаштирилган ҳудудларда уларни вужудга келиш омиллари ва хусусиятларини аниқлаш аҳамиятдан холи эмас. Шунингдек, қишлоқларни уй-жой қурилиши, ободонлаштирилганлиги, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма билан таъминланганлиги, ташқи қиёфаси (конфигурацияси) каби жиҳатларини ҳам тадқиқ қилиш катта географик мазмун касб этади.

Қишлоқ жойлар **демографияси** таҳлили ҳам бу борадаги географик билимларни тўлдиради. У айтилиши вақтда қишлоқлар аҳолиси географиясини ўрганиш билан боғлиқ. Агар асосий мақсад қишлоқ жойлар демографик жараёнларини ҳудудий жиҳатдан тадқиқ этиш бўлса, бундай ёндашув демогеографик тавсифга эга бўлади ва, аксинча, биринчи ўринга ҳудудлар (вилоятлар, қишлоқ туманлари, қишлоқ фуқаролар йиғини ва қишлоқлар) объект сифатида қўйилса, уларнинг устуворлик даражаси юқори бўлса, у ҳолда геодемографик ёндашув назарда тутилади.

Бироқ таъкидлаш лозимки, минтақавий демография ва демографик вазиятга бундай ҳудудий ёндашувлар орасида катта фарқ йўқ; фарқ фақат қайсиниси тадқиқот объекти даражасида қабул қилинишида. Умуман олганда, ҳар қандай ҳодиса ёки воқелик албатта қаердадир, қайси бир маконда содир бўлади. Шу нуқтаи назардан ҳудудийлик тамойили бу ерда умумметодологик хусусиятга эга. Ҳақиқий географик тадқиқот эса бу ҳудудга алоҳида тизим сифатида ёндашади (ҳудудий иқтисодий тизим, ҳудудий ижтимоий тизим, ҳудудий сиёсий тизим, ҳудудий экологик тизим ва ҳ.к.) ва уни ички таҳлили тизим-таркиб доирасида амалга оширилади. Ҳар қандай ҳудудий ёки тармоқлар таркиби ҳам, ўз навбатида, ичкаридан (пастдан, қуйидан) қараганда, тизим, “тизимча” кўринишида гавдаланади.

Шундай қилиб, қишлоқ жойлар демографиясида қуйидагилар таҳлил қилиниши керак:

- аҳоли сони, унинг ўсиши ва жойланиши;
- аҳолининг такрор барпо этилиши (туғилиш, ўлим, табиий кўпайиш);
- аҳоли табиий ва меҳаник ҳаракатининг демографик вазиятга таъсири;
- аҳолининг ёш-жинс таркиби;
- аҳолининг миллий таркиби;
- меҳнат ресурси шаклланишининг демографик асослари ва б.

Юқоридаги кўрсаткичлар тадрижий жиҳатдан, яъни уларнинг динамикаси таҳлил қилиниб, тегишли қонуният ёки хусусиятлар аниқланиши керак. Шу билан бирга географик тадқиқот бу жараёнларнинг ҳудудий фарқлари, тафовутлари ва уларнинг сабабларини очиб беришни тақозо этади. Бунда географик таққослаш, гуруҳлаш, геодемографик тўлқинларни белгилаш каби усуллар қўлланилади.

Геодемографик тўлқинлар, янгиликларнинг диффузион тарқалиш қонунига биноан, у ёки бу демографик жараёнлардаги ўзгаришларнинг ҳудудий “ҳаракати” билан боғлиқ. Уларни аниқлаш ҳудудлар демографик вазиятини прогноз қилишда муҳим ҳам аҳамият касб этади. Масалан, “туғилиш кўрсаткичларининг сўнгги 15-20 йилдаги пасайиб бориши маълум географик қонуниятларни акс эттиради, жумладан, марказий минтақаларда туғилиш (табiiй кўпайиш) умумий коэффицентининг пасайиш жараёни вилоятлар даражасида тўлқинсимон давом этади ва чекка ҳудудларда “тўхтади”. Бошқача қилиб айтганда, марказда кузатилган бугунги ҳолат, маълум вақт (йил) ўтгандан сўнг, чекка ҳудудларда, қишлоқ жойларда қайд этилади ёки, ҳозирги қишлоқлардаги демографик вазият бундан маълум вақт олдин марказда юз берган бўлиши мумкин. Бундай геодемографик жараёнлар марказ-чекка ҳудудлар (“центр-периферия”) ғоясига ҳам ўхшаб кетади.

Қишлоқ жойлар географиясини ўрганишда **ижтимоий** масалалар муҳим ўрин тутади ва улар ҳам демографик жараёнлар каби аҳоли географияси билан бевосита боғлиқ бўлади. Бунда қишлоқ аҳолисининг яшаш шароити ва тарзи, ижтимоий инфратузилма, геокрименоген, нозогеографик ва геоэкологик ҳолатлар таҳлил қилинади.

Қишлоқ аҳолиси табиатга “яқин”, шаҳар жойларда эса табiiй шароит кучли деформациялашган, ўзгарган; бу ерда ўта зич жойлашган ва ўзига хос ҳаёт тарзига эга бўлган аҳоли, айниқса, у аввал қишлоқда яшаган бўлса, ҳудудий танглик ва танқислик мавжудлиги сабабли, бўшлиққа, яккаликка

интилади, унинг табиати ҳам ўзига хос. Одатда, қишлоқ аҳолисида қариндош-уруғ, қўшничилик муносабатлари кўпроқ ривожланган бўлади.

Қишлоқ жойлар ва қишлоқликлар шаҳарликларга қараганда янгиликларни секинроқ қабул қилади ва бу янгилик нисбатан турғун ҳолатда анча сақланиб туради. Шаҳар жойларда эса мавжуд ҳолат тез-тез ўзгариб, янгиланиб боради. Демак, шу ўринда, географик маънода шаҳар жойларни Ер юзининг қуруқлик қисмига, қишлоқларни денгиз-океанларга қиёслаш мумкин.

Шаҳарларнинг ўта ҳаракатчанлиги уларнинг ҳудудларни урбанизациялаштириш хусусиятларини келтириб чиқаради. Аммо шаҳар жойларга нисбатан урбанизация тушунчасини қўллаш нодуруст, чунки, шаҳарнинг ўзи урбанизацияланган ҳудуд ҳисобланади. Бинобарин, урбанизация шаҳарларнинг атроф-муҳит ижтимоий-иқтисодий вазиятини ўгартиришида ўз аксини топади. Урбанизация – ҳудудларда “шаҳарчасига” яшаш, ишлаш тарзининг тарқалиши бўлиб, бу жараён, энг аввало, қишлоқ жойларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ.

Ҳозирги вақтда республикамизда, хусусан қишлоқ жойлар **инфратузилмасини** яхшилашга катта эътибор қаратилмоқда. Бу борада таълим ва соғлиқни сақлаш тизимини тўғри ҳудудий ташкил этиш ва ривожлантириш, қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш кабилар географик жиҳатдан ўрганилиши лозим.

Шунингдек, чакана савдо ва пуллик хизмат қишлоқ туманлари ва қишлоқ фуқаролар йиғини (ҚФЙ) даражасида тадқиқ қилиниши лозим. Бунда мутлақ кўрсаткичлар билан кифояланиш тўлиқ хулосалар бера олмайди. Шу боис, бу борада нисбий кўрсаткичлардан, масалан, аҳоли жон бошига қанча савдо ёки пуллик хизмат бажарилиши тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Соғлиқни сақлаш тизимида ҳам қишлоқ врачлик пунктлари (ҚВП), уларнинг зичлиги, қанча аҳолига хизмат кўрсатиши, таъсир доираси-радиуси

каби ҳудудий хусусиятлари ўрганилади. Шу билан бирга қишлоқ аҳолисининг саломатлиги, касалланиш даражаси, касаллик турлари ва уларнинг сабаблари, умумий нозогеографик вазият, нозогеографик ўчоқ ва ареалларни аниқлаш қишлоқ жойларни ижтимоий географик нуқтаи назардан ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Ижтимоий географик ҳолат кўп жиҳатдан жойларнинг **экологик** хусусиятларига боғлиқ. Геоэкологик вазият эса аҳоли саломатлигига таъсир этувчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан ичимлик суви, унинг физик-кимёвий таркиби, сифати, атмосфера ҳавоси, шамол, овқатланиш режими ва рацион, жойларнинг санитар-гигиеник ҳолатлари ҳам таҳлил ва тадқиқ қилинади.

Қишлоқ ҳудудлари экологияси турли ички ва ташқи омиллар таъсирида шаклланади. Ички омил асосан, қишлоқ хўжалигида ҳар хил химикатлар, гербицид ва пестицидлардан фойдаланиш, тупроқ эррозияси ва шўрланиши, чиқиндилар, чорва фермалари, товуқ фабрикалари ва бошқа маҳаллий хусусиятлар билан боғлиқ. Ташқи омил эса четдан келувчи ифлос ҳаво, сув, трансчегаравий ҳолатлар негизида юзага келади.

Қишлоқ, одатда, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда шаҳарга нисбатан **пассив**, заифроқ аҳоли пункти ҳисобланади. Шаҳарларнинг кўп функциялиги, катталиги, инновация, инвестиция ва инфратузилма салоҳиятининг кучлилиги, иқтисодиётининг кўп тармоқлилиги ва юқори даражада ривожланганлиги, аҳоли яшаши, ўқиши, даволаниши, ишлаши учун имкониятларнинг кенг эканлиги, уларнинг таъсирчанлаги ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизим ёки мажмуаларда етакчи роль ўйнашини таъминлаб беради.

Қишлоқ шаҳарга маълум даражада бўйсинади, уни қишлоқ хўжалиги хом ашёси билан, аҳолисини тоза ҳаво, сув, иқтисодиётини ишчи кучи билан таъминлаб туради. Шаҳар эса қишлоққа малакали кадрлар, қишлоқ

хўжалигига машина, асбоб-ускуналар, минерал ўғитлар, қурилиш материаллари, замонавий сервис хизматини етказиб беради.

Бироқ, шу билан бирга, шаҳар айрим объект ёки соҳаларни четга, қишлоқ жойларга чиқаради. Масалан, йирик шаҳарлар атрофларида мол бозорлари, чиқиндихоналар, қабристонлар, омборхоналар, ёнилғи терминаллари, трансформатор подстанциялари, автобазалар жойлашган. Уларнинг кўпчилиги қишлоқ ландшафтини бузади, экологик вазиятига салбий таъсир кўрсатади. Бинобарин, қишлоқ жойлар географиясини ўрганишда ана шундай “шаҳар-қишлоқ” муносабатларининг ҳудудий жиҳатларига ҳам аҳамият бермоқ зарур.

Қишлоқ жойлар географик хусусиятларини қишлоқ аҳоли пунктлари номлари ҳам ифодаб беради. Шу ўринда **топонимика**, яъни жой номлар қишлоқларнинг тарихи, этнографияси, хўжалиги каби жиҳатларини акс эттиришини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Бу мақсадда мамлакатимиз олимлари Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, П.Ғуломов, Т.Нафасов, С.Турсунов, Н.Охунов, М.Миракмалов, Ю.Аҳмадалиев ва бошқаларнинг асарларидан фойдаланиш катта самара беради.

Шундай қилиб, қишлоқ жойларни географик ўрганиш кенг қамровли, комплекс йўналишда олиб борилади. Бундай тадқиқотлар қишлоқлар ижтимоий-иқтисодий муаммоларини аниқлаш ва уларнинг илмий асосда ечимини топишда муҳим аҳамият касб этади.

II БОБ. “ҚИШЛОҚ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ФАРОВОНЛИГИ ЙИЛИ” ДАВЛАТ ДАСТУРИНИНГ ГЕОГРАФИК ЖИҲАТЛАРИ

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов ўзининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 16-йиллигига бағишланган “Ватанимизни босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз” мавзuidaги маърузасида 2009 йилга

“Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” деб ном беришни таклиф қилди¹ ва бу таклиф яқдиллик билан қабул қилинди. Ушбу маърузада республика раҳбари қишлоқ жойларнинг Она-Ватан равнақи учун нақадар улуғлиги ва муқаддаслиги, юртимиз тарихи ва маданиятини қишлоқларга бориб тақалишини алоҳида таъкидлайди.

Дархақиқат, бизнинг шароитимизда қишлоққа эътибор-элга эътибор демакдир. Бинобарин, қишлоқ обод бўлса, Ватан обод бўлади. Чунки, мамлакатимиз маданияти, халқимизнинг асрлар давомида шаклланган менталитети, қадриятларимиз энг аввало қишлоқларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига боғлиқ. Ҳозирги кунда ҳам қишлоқ хўжалиги миллий ва минтақалар иқтисодиётини шаклланишида асосий макроиқтисодий тармоқларидан ҳисобланади. Яқин йилларгача республика аҳолисининг кўпчилиги, яъни 2/3 қисми қишлоқларда яшар эди.

Таъкидлаш жоизки, давлатимиз минтақавий сиёсатида қишлоқларга бундай устувор аҳамият бериш тасодифан эмас. Мазкур масала расмий равишда бундан анча аввал, яъни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-худудий тузилишини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 120-сонли махсус қарорида алоҳида кўриб чиқилган эди. Ушбу қарорда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва халқ депутатлари вилоят Кенгашларига қишлоқ аҳоли пунктларини рўйхатдан ўтказиш ва зарур ҳолларда, амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, уларнинг мақомини ўзгартириш (шаҳарчалар тоифасига киритиш) билан боғлиқ тегишли иқтисодий-ҳуқуқий масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш тавсия этилган).²

Юқоридаги Президент қарорини амалга ошириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2009 йил 13 мартдаги 68-сонли

¹ “Халқ сўзи” газетаси, 2008 йил 6 декабрь.

² Ўзбекистон Қонун ҳужжатлари тўплами. -Т., 2005 йил, июль, № 28-29.

“Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-ҳудудий тузилишини такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорини қабул қилган. Бу қарорга илова сифатида Қорақалпоғистон Республикаси Жўқори Кенгеси ва халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан айрим қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳарча мақоми берилган рўйхат келтирилган ва аҳоли пунктлари тоифаларининг ўзгартирилиши билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий тадбирлар амалга оширилиши лозимлиги қайд этилган.

Республика бўйича жами 966 та қишлоқ аҳоли пунктларига (ҚАП) шаҳарча мақоми берилган. Жумладан, Фарғона вилоятида 196 та, Қашқадарёда 118 та, Наманган вилоятида 109 та, Сурхондарёда 107 та ҚАП шаҳарчага айлантирилган. Бунинг натижасида республика аҳоли пунктлари таркибида ва вилоятлар урбанизация даражасида кескин ўзгаришлар юз берган.

Ҳудудий тафовутлар (фарқлар) айниқса, қишлоқ туманлари даражасида янада яққолроқ кўзга ташланади. Чунончи, Андижон вилоятининг Андижон туманида янги шаҳарчалар сони 18 та, Олтинкўлда 11 та; Бухоро вилоятининг Ғуждувон туманида 10 та, Қоракўлда 12 та; Қашқадарёнинг Шаҳрисабз туманида 18 та, Косонда 14 та, Китоб ва Яккабўғда 13 тадан; Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманида 18 та, Тўрақўрғонда 12 та, Уйчи ва Чустда 11 тадан; Самарқанд вилоятининг Иштихон ва Пастдарғом туманларида 11 тадан; Сурхондарёнинг Олтинсой туманида 14 та, Деновда 11 та; Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманида 15 та, Қибрайда 14 та; Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманида 21 та, Боғдодда 20 та, Қувада 15 та, Охунбобоев туманида 14 та ва ҳ.к.

Шу билан бирга, Қорақалпоғистон Республикасининг баъзи туманларида янги шаҳарчалар бирорта ҳам йўқ, Беруний, Хўжайли ва Чимбой туманларида эса улар атиги биттадан. Худди шундай, Улуғнор, Қўрғонтепа (Андижон вилояти), Пахтакор (Жиззах), Томди (Навоий),

Нуробод (Самарқанд), Оққўрғон (Тошкент), Бандихон (Сурхондарё) туманларида янги шаҳарчалар бор-йўғи 1 тадан.

Таҳлиллар кўрсатишича, янги шаҳарчалар асосан, қадимдан суғорма деҳқончилик ривожланган, аҳоли зич жойлашган ҳудудларда кўпроқ вужудга келган. Экстенсив чорвачиликка ихтисослашган, ижтимоий ва демографик сифими паст бўлган минтақаларида эса уларнинг сони жуда оз.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг сонидаги ўзгаришлар

Минтақалар	2008 йил				2009 йил			
	шаҳар-лар	шаҳар-чалар	қишлоқ-лар	урбани-зация даражаси, %	шаҳар-лар	шаҳар-чалар	қишлоқ-лар	урбани-зация даражаси, %
Ўзбекистон Республикаси (жами)	119	114	11831	35,8	119	1080	10865	51,7
Шу жумладан:								
Қорақалпоғистон Республикаси	12	15	1183	48,5	12	27	1172	50,4
Вилоятлар:								
Андижон	11	5	536	29,2	11	89	458	53,5
Бухоро	11	2	1519	29,2	11	62	1459	38,8
Жиззах	6	9	558	29,7	6	43	524	47,4
Навоий	6	8	624	39,5	6	38	594	49,6
Наманган	8	11	512	37,1	8	120	403	64,7
Самарқанд	11	12	1949	25,1	11	88	1873	37,4
Сирдарё	5	5	284	31,1	5	21	268	41,3
Сурхондарё	8	7	847	19,1	8	114	740	37,2
Тошкент	16	18	954	39,3	16	97	875	50,1
Фарғона	9	10	1189	27,8	9	206	993	58,8
Хоразм	3	7	612	21,8	3	58	561	34,2
Қашқадарё	12	4	1064	24,6	12	123	945	43,6
Тошкент ш.	1	1	-	100,0	1	1	-	100,0

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

1-жадвалдан кўришиб турибдики, асосий ўзгаришлар шаҳарчалар сонига тааллуқли бўлиб, улар кўпроқ юқорида номлари келтирилган вилоятларда ташкил топган. Айни чоғда янги шаҳарчалар сони Жиззах вилоятида 34 та, Навоийда 30 та, Сирдарё 16 та ва Қорақалпоғистонда атиги 11 та бўлган. Янги шаҳарчаларнинг бундай географик хусусиятлари қатор сабаблар билан изоҳланади. Масалан, вилоятларда ҚАП сони, уларнинг аҳоли сони

бўйича тақсимланиши ва бажарадиган вазифаси кабилар шулар жумласидандир.

Одатда, қишлоқларга шаҳарча мақомини беришда қуйидагилар ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ:

- ◆ аҳоли сони камида 2000 кишидан зиёд бўлиши керак;
- ◆ аҳоли сонининг ўсиш даражаси ва унинг бандлик кўрсаткичлари;
- ◆ ҚАП нинг географик ўрни;
- ◆ қишлоқларнинг бажарадиган функцияси;
- ◆ уй-жой қурилиш ҳолати, ободонгарчилиги;
- ◆ транспорт ва ижтимоий инфратузилмаси;
- ◆ саноати ва маиший хизмат кўрсатиш соҳалари;
- ◆ сервис соҳасининг ривожланганлиги;
- ◆ инвестиция муҳити ва қўшма корхоналар мавжудлиги;
- ◆ таълим ва соғлиқни сақлаш тизими;
- ◆ бош режа, лойиҳа ҳужжатлари билан таъминганлиги ва ҳ.к.

Республикада битта қарор билан бирданига мингга яқин янги шаҳарчаларнинг пайдо бўлиши қатор муаммоларни келтириб чиқариши аниқ. Натижада, янги шаҳарчаларнинг эски муаммолари тўғрисида гапириш мумкин. Чунки, қишлоқлар мақомини ўзгартириш билан уларнинг муаммолари бутунлай ҳал бўлиб қолмайди, янги шаҳарчалар пайдо бўлаверади, аммо муаммолар қолаверади. Энг муҳими, бундай маъмурий-худудий ўзгаришлар ҳам шаҳар жойлар, ҳам қишлоқ жойлар муаммосини бироз чуқурлаштиради. Сабаби, республика шаҳарларининг асосий қисми аҳолиси 50 минг кишигача бўлган аҳоли пунктлари бўлиб, уларда қатор ижтимоий-иқтисодий муаммолар мавжуд. Энди эса бу муаммоларни улар сафига қўшилган “янги шаҳарчалар” янада кескинлаштиради. Айни вақтда, ҚАП таркибидан нисбатан йирикроқларининг “кетиши” туфайли жойларда майда ва кичик қишлоқлар аксариятни ташкил қилади. Бундай катталиқдаги

қишлоқ аҳоли пунктларида, айниқса маиший хизмат кўрсатиш, таълим, савдо, соғлиқни сақлаш тизимларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил этиш айрим қийинчиликларга дуч келади.

Албатта, бу муаммоларнинг айримлари вақтинча тусга эга бўлиб, уларни ечиш, Президент фармони ва Республика Вазирлар Маҳкамаси қарорида қайд этилганидек, босқичма-босқич амалга оширилиб борилади. Расмий ҳужжатларда мазкур муаммоларнинг юзага келиши назарда тутилган ва ҚАП тоифасини ўзгариши билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий, молиявий, ҳукукий чора-тадбирлар кўрилиши тавсия этилган.

Давлат, қарорларида янги шаҳарлар номлари ва уларни ўзгартириш тўғрисида ҳам фикр билдирилган. Ҳақиқатда бу борада баъзи муаммолар мавжуд, чунки жуда кўп қишлоқлар номи анъанавий бир хил. Масалан, Янгиқишлоқ, Янгиҳаёт, Янгиобод, Бўстон, Гулистон, Ҳалқобод, Бекобод, Равот каби номлар билан аталувчи қишлоқлар қатор туман ва вилоятларда учрайди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида аҳоли пунктлари номларини тўғридан-тўғри русчадан ўгириш ҳолатлари ҳам бўлган: Красногорск-Қизилтоғ, Крестьянский-Дехқонобод, Красный водопад-Қизил шаршара, Солнечный-Қуёшли, Солдатский-Аскарлик ва ҳ.к. Бундай йўл тутиш ҳам нотўғри. Сабаби, ҳар бир аҳоли манзилгоҳининг номи ўша давр хусусиятидан келиб чиқиб, уларнинг тарихи, географиясини ҳам акс эттирган. Шу боис, агар зарурият бўлса, оддий таржима эмас, балки шу жойнинг эски, маҳаллий номларини топиб қўйиш тўғрироқ ҳисобланади.

Янги шаҳарчаларга амалдаги шаҳарсозлик қонун-қоидалар нуқтаи назардан қаралса, албатта, уларнинг кўпчилиги ҳозирча бу талабларга жавоб бермайди. Чунки, янги шаҳарларнинг барчасида ҳам ҳақиқий шаҳар ҳосил қилувчи тармоқлар (қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқ бўлмаган соҳалар) мавжуд эмас ёки суст ривожланган. Бинобарин, уларни **агрошаҳарлар** деб аташ маъқулроқ ҳисобланади. Агрошаҳарларнинг кўплаб вужудга келиши республика ва унинг вилоятларида урбанизация

даражасининг кескин кўтарилишига олиб келди. Мамлакат бўйича бу кўрсаткич 34,6 фоиздан бирданига 51,7 фоизга, 1,5 мартага кўпайди (2-жадвал).

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, республика бўйича қишлоқ аҳолисининг улуши 64,2 фоиздан 15,9 фоизга қисқариб, 48,3 фоизга тушиб қолди. Бундай қисқариш айниқса Фарғона водийси вилоятларида, яъни аҳоли жойлашуви ниҳоятда зич бўлган минтақада сезиларли бўлди. Масалан, Фарғона вилояти қишлоқ аҳолисининг нисбий кўрсаткичи 31,0 фоизга, Наманганда у 27,6 ва Андижонда 24,4 фоизга камайди. Бу ҳудудда йирик қишлоқлар кўп бўлган (Караскон, Варзик, Олмос, Ойим, Хонобод, Рапқон, Каримдевова ва б.) ва уларнинг аксарияти шаҳарча мақомини олган.

Умумий урбанизация даража (демографик кўрсаткич) ҳозирги вақтда Наманган вилоятида энг юқори бўлиб, 64,7 % га тенг. Фарғонада у 58,8, Андижонда эса 53,6 фоизни ташкил қилади. Демак, айтиш мумкинки, Фарғона водийси урбанизациялашган ҳудудга айланиб, бу ерда олдинги тадқиқотларимизда таъкидлаганимиздек, ўзига хос қишлоқ-шаҳар мегалаполиси шаклланимоқда.

Эътироф этиш лозимки, республикада шаҳар жойлар сонининг аномал ҳолда кескин кўпайиши натижасида 2009 йил қишлоқлар йилигина эмас, “шаҳарлар йили” бўлиб ҳам тарихга киради ва умумий урбанизация даражасига катта таъсир кўрсатади. Бироқ ушбу оламшумул ва объектив жараённинг ғарб мамлакатларига ҳос талқини бизнинг шароитимизга тўғри келмайди. Сабаби, Шарқ мамлакатларида, хусусан, Ўрта Осиё республикаларида тарихан шаҳар ва қишлоқ ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланиб келган, бугунги шаҳар кечаги қишлоқ бўлган.

2-жадвал

**Ўзбекистон Республикаси шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, урбанизация кўрсаткичидаги ўзгаришлар
(аҳоли сони, минг киши)**

Минтақалар	2008 йил			2009 йил			Ўзгариш, +,-		
	шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси	урбани- зация даражаси, %	шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси	урбани- зация даражаси, %	шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси	урбани- зация даражаси, %
Қорақалпоғистон Респуб-си	774,5	820,9	48,5	814,6	801,1	50,4	+40,1	-19,8	+1,9
Вилоятлар:									
Андижон	716,9	1734,3	29,2	1338,9	1161,0	53,6	+378,0	-573,3	+24,4
Бухоро	456,8	1109,3	29,2	616,8	972,0	38,8	+160,0	-137,3	+9,6
Жиззах	321,2	758,3	29,7	520,7	577,6	47,4	+199,5	-180,7	+17,7
Навоий	327,8	501,2	39,5	416,7	422,6	49,6	+88,9	-78,6	+10,1
Наманган	806,3	1368,0	37,1	1434,1	783,1	64,7	+627,8	-584,9	+27,6
Самарқанд	755,0	2248,4	25,1	1145,8	1915,8	37,4	+390,8	-332,6	+12,3
Сирдарё	215,8	477,2	31,1	290,7	412,7	41,3	+125,1	-64,5	+10,2
Сурхондарё	381,3	1610,8	19,1	756,2	1277,6	37,2	+374,9	-333,2	+18,1
Тошкент	990,8	1531,6	39,3	1278,3	1274,3	50,1	+287,5	-257,3	+10,8
Фарғона	827,2	2145,0	27,8	1776,2	1245,9	58,8	+949,0	-899,1	+31,0
Хоразм	328,1	1176,1	21,8	523,9	1006,9	34,2	+195,8	-169,2	+12,4
Қашқадарё	616,5	1892,9	24,6	1116,8	1446,8	43,6	+500,3	-446,1	+19,0
Тошкент ш.	2180,0	-	100,0	2206	-	100,0	+26,0	-	-
Ўзбекистон Республикаси (жами)	9698,2	17374,0	35,8	14236,0	13297,4	51,7	+4537,8	-4076,6	+15,9

Жадвал: ЎзР Давлат статистика қўмитаси материаллари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Шу нуқтаи назардан қишлоқларнинг сараланиши, уларнинг йирикроқларини шаҳар тоифасига ўтказилиши муаммони узил-кесил ҳал қилмайди; мамлакатимизда алоҳида шаҳар ёки қишлоқ жойлар муаммоси йўқ, балки умумий яшаш жойлар муаммоси бор. Бинобарин, шаҳар билан қишлоқни бир-бирига қарама-қарши (муқобил) қўйиб эмас, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини биргаликда ҳал қилиб бориш зарур. Шу сабабдан қишлоқлар ривожланиши шаҳарлар, айниқса, кичик шаҳарлар тараққиёти билан узвий боғлиқ ҳолда амалга оширилиб бориши керак.

2009 йил 26 январида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1046-сонли қарори билан “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастури қабул қилинган ва унинг илова қисмида дастурда кўзда тутилган асосий йўналишлар, чора-тадбирлар ва уларнинг бажариш муддати, масъул бажарувчилар, ҳаражатлар ва молиялаштириш манбалари ҳамда амалга ошириш шакли ва механизми, кутилаётган натижа келтирилган. Ушбу республика миқёсидаги Давлат дастури асосида вилоят ҳокимликлари томонидан тегишли дастурлар ишлаб чиқилган.

Давлат дастурининг I йўналиши **қишлоқ аҳолисининг манфаатларини яна ҳам тўлиқроқ таъминлаш мақсадида қонунчилик ва норматив-ҳуқуқий базани янада такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга бағишланган.** Унда фермер хўжалиги, қишлоқ ва сув хўжалиги, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, қишлоқ жойларда лойиҳалаштириш ва қурилиш ишларига оид қонунлар киритиш масалалар акс эттирилган.

II йўналиш **“Қишлоқ аҳоли пунктларининг архитектуравий режалаштирилишини ташкил этиш, қишлоқда турар-жой ва ижтимоий соҳа объектлари барпо этилишини лойиҳалаштириш тизимини тубдан такомиллаштириш”** деб номланган. Ушбу йўналиш жуда катта географик жиҳатларга эга. Масалан, қишлоқларнинг Бош режалари, лойиҳаларини тузишда жойларнинг табиий-иқлим шароитлари ва рельефини ҳисобга олиш алоҳида таъкидланган. Чиндан ҳам республикамизнинг табиий шароити-

иқлим ва ер усти тузилиши турли ҳудудларда ҳар хил. Мамлакатимизнинг катта қисми чўл, тахминан 20 фоизи тоғлиқлар ва фақат оз майдони воҳа ва водийлардан иборат. Уй-жой, ижтимоий инфратузилма объектларини қуришда бундай табиий географик хусусиятлар инобатга олиниши керак.

Республикаимизнинг демографик вазияти ўзгача; кўпболалик, катта оилаларнинг мавжудлиги, ёшларнинг жами аҳолининг асосий қисмини ташкил қилиши, табиий кўпайиш, хусусан туғилишининг қишлоқ жойларда юқорилиги кабилар ҳам архитектура-лойиҳа ишланмаларида эътиборга лойиқдир. Бунда маҳаллий қурилиш материалларидан фойдаланиш, мустаҳкам қурилиш базаси (индустриясини) яратиш, қишлоқлардан уй-жой ҳамда инфратузилма шаҳобчаларини барпо этилишини лойиҳалаштириш ишларини олиб бориш мақсадида “Қишлоққурилишлойиҳа” Бош лойиҳа-қидирув институти ташкил этилди, республика ҳудуди эса уй-жой қурилиши ва бошқа шароитларга асосланган ҳолда районлаштирилди (5 та районга ажратилди). Шинам, замонавий уй-жой қуришни амлга ошириш, аҳолига имтиёзли узоқ муддатга (15 йилга мўлжалланган) кредит берувчи махсус “Қишлоқ қурилиш банк” акциядорлик-тижорат банки фаолият кўрсатмоқда.

Минтақаларда алоҳида туманлар танлаб олиниб (масалан, Қарши, Булоқбоши, Қўнғирот туманлари), тажриба сифатида лойиҳалаштирилади, “Энг яхши қишлоқ”, “Энг яхши вилоят” танлови ўтказилиб, махсус рағбатлантирувчи мукофотлар билан тақдирлантирилади.

Дастурнинг асосий бандларидан бири, яъни III йўналиш **“Қишлоқ жойларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш асосида қишлоқдаги турмуш сифатини ошириш”** деб аталади. Ўз навбатида, бу йўналиш қишлоқ аҳолисининг уй-жой шароитларини яхшилаш, автомобил йўлларини ривожлантириш ва транспорт хизмати, қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлаш, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини янги сифат даражасига кўтариш ҳамда қишлоқ аҳоли пунктларини ободонлаштириш масалаларини қамраб олади.

Жумладан, уй-жой қурилишга тегишли чора-тадбирлар 2009-2015 йилларда мўлжалланган бўлиб, жорий йилда 5 минг кишидан ортиқ, 2010 йилда 2 минг аҳолидан кўп бўлган аҳоли пунктларида қўшимча ер участкаларини аниқлаш, режадан ташқари ер ажратишни тартибга солиш, қишлоқлар чегаралари ва жойлашишини лойиҳа асосида бошқариб боришга катта эътибор берилади. Гап шундаки, аҳоли зич жойлашган ҳудудларда (масалан, Фарғона водийсида) қишлоқларда уй-жой қурилиши кўпроқ йўл, каналлар бўйлаб чўзилиб, натижада, аҳоли манзилгоҳлари бир-бири билан қўшилиб, қишлоқ хўжалиги учун яроқли қимматбаҳо ер майдонлари экин экиш оборотидан чиқиб кетмоқда.

Транспорт инфратузилмасини яхшилаш доирасида маҳаллий автомобил йўллари таъмирлаш, янги автобус йўналишларини ташкил этиш режалаштирилган. Айниқса, бу масала бир-биридан узоқда жойлашган йўл ва тоғли ҳудудлар қишлоқлари учун ўта муҳимдир. Қишлоқларда транспорт алоқаларини яхшилаш қишлоқ жойларда ҳам аҳоли жойлашувининг ўзига хос ҳудудий тизимини вужудга келтиради. Бу борада қишлоқ фуқаролар йиғинларининг аҳамияти ҳам катта.

Республика қишлоқ жойларда нозогеографик вазиятни соғломлаштириш, аҳоли турмуш шароитини янада яхшилаш кўп жиҳатдан уни тоза ичимлик суви билан таъминлаш даражасини кўтаришга боғлиқ. Дастурда 1836 км янги сув ўтказгич ва водопровод тармоқларини қуриш, 300 дан ортиқ ҚАПда сув таъминоти объектларини қайта тиклаш ва яхшилаш, хусусан Оролбўйи минтақасида-Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида бундай тадбирларни кенг кўламда амалга ошириш мўлжалланган. Бу ишлар, энг аввало, Кегайли, Беруний ва Қўшқўпир туманларида йўлга қўйилиши керак.

Шунингдек, Қамаш ва Косон (Қашқадарё), Қизилтепа ва Нурота (Навоий вилояти) туманларида янги водопровод тармоқлари қуриб ишга туширилади, Сурхондарё вилоятининг қатор қишлоқ туманларида

(Олтинсой, Қумқурғон, Музработ, Ангор, Шеробод, Бандихон ва б.) сув ўтказгичлари реконструкция қилинади.

Қишлоқлар, энг аввало, аҳоли яшаш манзили, яъни социал муҳитдир. Бинобарин, уларда аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини яхшилаб бориш муҳим аҳамият касб этади. Ўз навбатида, бу соҳаларнинг ривожланиб бориши, кичик тадбиркорлик ва бизнесга кенг имкониятлар очиб берилиши янги иш ўринларини ташкил қилиш орқали аҳоли бандлигини оширишга ёрдам беради. Шу мақсадда савдо, умумий овқатланиш ва маиший хизмат кўрсатиш объектларини ишга тушириш мўлжалланган. Аҳоли сони 500 кишидан ортиқ қишлоқларда камида битта минибанк, 5000 кишидан зиёд ҚАП-да эса компьютер билан таъминланган замонавий электрон кутубхоналар ташкил қилиш, почта, телефон хизматини яхшилаш кўзда тутилган.¹ Почта хизматини ҳозир замон талаби даражасига кўтариш, айниқса, чўл ва тоғ ҳудудларда жойлашган Қораўзак, Қўнғирот, Узун, Сариосиё, Томди, Бўстонлик, Косон каби қишлоқ туманлари учун ўта муҳимдир.

Қишлоқ жойлар катта туристик ва рекреация имкониятларига эга. Бу ерда агротуризм, экотуризм ва маҳаллий туризмни ривожлантириш ҳам қишлоқлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг асосий йўналишларидан ҳисобланади. Шу билан бирга қишлоқларда замонавий сервис соҳасига тегишли объектларни барпо этиш, кўкаламзорлаштириш (хусусан, чўл ҳудудларда) асосида уларни ободонлаштириш, гузар ва маҳаллалар фаолиятини яхшилаш, бозорлар қурилиши ва ҳудудий ташкил этилишига эътибор қаратиш ҳам “Қишлоқ” дастурининг муҳим географик жиҳатларидир.

Юқоридаги барча тадбирларни бажариш қурилиш базасини мустаҳкамлашни талаб қилади. Ушбу масала Дастурнинг IV йўналиши **“Мамлакатимизда қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни**

¹ “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастури.-Т., 2009.

кенгайтириш, йиғма конструкциялар ва маҳаллий материаллардан фойдаланган ҳолда қишлоқда объектлар қурилишининг индустриал ва йиғма технологияларини жорий этиш”да ўз аксини топган. Жумладан, турли ҳудудларда цемент, ғишт, гипс, оҳактош каби қурилиш материалларини ишлаб чиқарувчи корхоналарни барпо этиш назарда тутилган.

Маълумки, республикамиз минтақалари (вилоятлари) қурилиш базаси ва индустрияси билан бир хил таъминланмаган. Масалан, аҳоли зич жойлашган Фарғона водийсида цемент, ғишт заводлари жуда оз, Хоразм ва Бухоро вилоятларида қурилиш материаллари саноати учун хом ашё етишмайди, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ҳам бу саноат тармоғи яхши ривожланмаган. Мавжуд муаммоларни ҳал қилиш мақсадида Шеробод туманида цемент заводи, Китоб, Ғаллаорол, Кармана, Амударё, Чимбой, Чуст туманларида турли хил қурилиш материалларини ишлаб чиқариш мўлжалланган.

Ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, қишлоқлар тараққиёти ва фаровонлиги уларни **электр энергетика** манбаини ривожлантириш билан ҳам боғлиқ (V йўналиш). Мавжуд электр ва газ таъминотини яхшилаш учун республикамизнинг кўпгина қишлоқ туманларида тегишли чора-тадбирлар мажмуи белгиланган. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда қишлоқ туманларида электр энергиясининг танқислиги сезилмоқда (масалан, Фарғона минтақасида). Ваҳоланки, аҳоли турмуш шароитини яхшилашда электр энергия таъминоти муҳим аҳамиятга эга.

Қишлоқлар тараққиёти ва аҳоли фаровонлиги асосида **қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохатларни изчил чуқурлаштириш, фермерчиликни ривожлантириш, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш** каби ўзак масалалар ётади (VI ва VII йўналишлар). Фермер ва деҳқон хўжаликларини ривожлантириш жойларнинг табиий шароити, аҳоли сони ва зичлиги, ер майдонлари билан таъминланганлиги,

қишлоқ хўжалигининг ихтисослашувига боғлиқ. Жумладан, демографик сифими юқори, ер майдонлари оз бўлган минтақаларда деҳқон хўжалиги, катта экин майдонларига эга бўлган ҳудудларда эса фермер хўжаликларини ташкил этишга имкониятлар қулайроқ. Шунингдек, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида мулкчиликнинг турли шаклларини ривожлантириш ҳам минтақавий хусусиятларга эга.

Суғориладиган ерлар мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи коллектор ва дренажларни қайта тиклаш, ирригация каналлари, насос станциялари, сув омборлар ва қудуқлардан самарали фойдаланиш мақсадида уларни қайта таъмирлаш каби масалаларни ўз қамровига олади. Ушбу масала хусусан Қуйи Амударё, Қарши, Мирзачўл ва Жиззах чўллариини ўзлаштириш асосида ташкил этилган қишлоқ туманлари учун долзарбдир.

Жаҳон тажрибаси кўрсатадики, қишлоқларга саноати олиб кириш туфайли катта ижобий натижаларга эришиши мумкин. Масалан, Венгрия, Хитой Халқ Республикасининг қишлоқ жойларида турли саноат корхоналари барпо этилганлиги сабабли аҳоли бандлиги ва фаровонлиги ошган. Республикамизда қабул қилинган ва амалга оширилаётган “Қишлоқ” дастурининг VIII йўналиши ҳам айнан **қишлоқда саноат ишлаб чиқаришини янада жадал ривожлантириш** билан боғлиқ масалаларга қаратилган.

Қишлоқ жойларда агросаноат мажмуини ва саноатнинг бошқа тармоқларини ривожлантириш, энг аввало, ёшларни иш билан таъминлаш, аҳоли даромади ва фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Масалан, биргина жорий йилнинг ўзида фақат қишлоқ жойларда 460 мингга, жумладан, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш ҳисобидан қарийб 380 мингга янги иш ўрни ташкил қилинган.¹ Бу ўринлар қисман чорвачиликда, шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш,

¹ “Халқ сўзи” газетаси, 2009 йил 6 декабрь.

тикувчилик буюмлари, пойафзал, қандолатчилик ҳамда озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳам яратилган. Айни вақтда катта ҳажмда янги иш ўринлари **касаначилик ривожланиш** асосида ташкил этилади. Бунда тикувчилик, ипакчилик, мебел саноати, ҳунармандчиликни кенг миқёсда ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Мамлакатимизнинг қатор туманларида халқ ҳунармандчилиги қадимдан яхши ривожланган. Масалан, Риштон, Чуст, Гиждувон, Бойсун, Шаҳрихон, Ургут, Нурота, Шаҳрисабз, Касби, Тўрткўл, Хива каби қишлоқ туманларида пичоқ, дўппи, сопол идишлар (кулолчилик), ёғочсозлик, гилам тўқиш, қандолатчилик кабилар бой тажриба ва катта тарихга эга. Уларга бўлган муносабатни тубдан яхшилаш, касаначилика имконият ва имтиёзлар яратиш қишлоқ иқтисодиёти ва ижтимоий тараққиётида муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда мева-консерва, узум шарбати маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун ҳам шароитлар қулай. Бироқ сўнгги 20-25 йил мобайнида саноатнинг бу тармоқлари ривожланмай қолди. Ваҳоланки, республикамызда бир вақтлар турли ҳил қуруқ мевалар, ўзбек виноси (Баян ширей, Сояки ва б.), анзур пиёзи ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш анча ривожланган ва улар ҳатто экспорт ҳам қилинган. Бинобарин, ҳозирги кунда боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик негизида қайта ишлаш саноатини ривожлантириш, уни тўғри ҳудудий ташкил этиш катта даромад манбаи бўлиши мумкин.

Қишлоқ туманларида саноат, ҳунармандчилик, косибчиликни янги сифат даражасида ривожлантириш ўз навбатида касб-ҳунар коллежлари фаолиятини яхшилаш билан ҳам боғлиқ. Шу боис, бундай ўрта махсус билим юртларини жойларнинг эҳтиёжи ва ҳўжалигининг ихтисослашувидан келиб чиққан ҳолда ривожлантириш, уларни замонавий ўқув жиҳозлари ҳамда юқори малакали педагог кадрлар билан таъминлашга ҳам эътибор қаратиш долзарб масалалар сирасига киради.

Дастурнинг IX йўналишида аҳоли соғлиғини яхшилаш, унинг тиббий маданиятини ошириш, таълим тизимини ривожлантириш тўғрисида сўз юритилади. Бу бежиз эмас албатта, чунки, ҳар қандай жамият ёки мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг интеграл кўрсаткичи, энг аввало, аҳоли саломатлиги ва унинг масъулотлигига боғлиқ. Шу сабабдан ҳам оила, таълим ва соғлиқни сақлаш тизимига республикамизда катта эътибор берилмоқда.

Маълумки, қишлоқ жойлардаги нозогеографик вазият, яъни аҳолининг касалланиши, унга тиббий хизмат кўрсатиш даражаси ва маданияти шаҳарларга қараганда анча фарқ қилади. Қишлоқларнинг катта-кичиклиги, уларнинг узоқ-яқинлиги ҳам ушбу соҳа ривожига ўз таъсирини кўрсатади.

Қишлоқ аҳолиси соғлиғини яхшилашда жойларнинг санитар-гигиена тизимини, экологик инфратузилмани ривожлантириш билан бир қаторда қишлоқ врачлик пунктлари, қишлоқ ва марказий туман шифохоналарини янги жиҳозлар билан таъминлаш, уларни тўғри ҳудудий ташкил қилиш катта амалий аҳамиятга эга. Шунингдек, дастур режасида шошилиш тибби ёрдам кўрсатиш, қатор вилоятлар (Бухоро, Сирдарё, Хоразм ва б.) “Мурувват” уйлари, Самарқанд вилоятидаги “Марварид”, Тошкент вилоятининг “Тавоқсой”, Фарғона вилоятининг “Олтиариқ” ҳамда Наманганнинг “Косонсой” уруш ва меҳнат фахрийлари санаторияларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш кўзда тутилган, аҳолининг барча қатламлари ва, айниқса, ногиронларни ижтмоий муҳофаза қилиш чора-тадбирлари белгилаб берилган.

Қишлоқ врачлик амбулатория, ҚВП, қишлоқ ва марказий туман шифохоналарини жойлаштиришда немис олими В.Кристаллернинг “марказий ўринлар” ғоясига амал қилинса, яхши натижаларга эришиши мумкин. Бунда аҳоли ва аҳоли пунктлари жойлашувининг ҳудудий тизими ва таркиби асос қилиб олинади.

Мазкур ғоя таълим тизимиға тегишли ўқув муассасаларини ҳудудий ташкил этишда ҳам аҳамиятлидир. Бу борада 2009-2013 йиллар давомида мавжуд умумтаълим мактаблари таъмирланади, янгилари қурилади. Хусусан, касб-ҳунар коллежлари, уларнинг йўналиши ва жойланишига эътибор қаратилади.

Таъкидлаш керакки, қишлоқ туманларида ташкил этилган касб-ҳунар коллежлари айрим ҳолларда жойлар хўжалигининг ихтисослашуви, экологик ва демографик вазиятига мос келмайди. Педагогика ва тиббиёт коллежларидан ташқари, бошқа йўналишдаги ўрта махсус билим юртлари қишлоқ туманларининг бугунги эҳтиёжи ва истиқболдаги ривожланиш хусусиятларига мувофиқлаштирилиши талаб этилади.

Умуман олганда, “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги” йили Давлат дастурида қишлоқ жойларда юзага келган муаммоларни ҳал қилишнинг ташкилий, ҳуқуқий ва амалий масалалари ҳам ўз аксини топган. Дастурдаги барча чора-тадбирларнинг амалга оширилиши катта молиявий маблағни талаб қилади. Масалан, жорий йилнинг ўзида белгиланган режаларни бажариш учун 2 триллион 6,2 миллиард сўмдан 3 млрд. маблағ сарфланган.¹ Айни вақтда Дастурнинг ҳаётга татбиқ этилиши ўз, навбатида, қишлоқ жойларнинг ҳудудий хусусиятлари-географик ўрни, табиий-иқлим шароити, ер усти тузилиши, хўжалигининг ихтисослашуви ва ҳудудий таркиби, геоэкологик ва нозогеографик вазияти каби омилларни эътиборга олишни тақозо этади.

III БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ

3.1. Водий қишлоқлари

(Андижон вилояти мисолида)

Воҳа ва водийлар Ўзбекистон хўжалиги ва аҳолиси ҳудудий ташкил этилишининг асосий шакллари ҳисобланади. Айнан уларда миллий иқтисодиётнинг катта қисми мужассамланган. Шу билан бирга воҳа ва

¹ “Халқ сўзи” газетаси, 2009 йил 6 декабрь.

водийларнинг демографик сиғимлари, қишлоқ хўжалик салоҳияти юқори бўлиб, бундай ҳудудларда аҳолининг табиатга босими катталиги туфайли ўзига хос агрова антропогенландшафтлар, геоэкологик тизимлар вужудга келган.

“Водий” тушунчаси кўпроқ гидрологик шаҳобчалар, хусусан, дарёлар ва уларнинг “ишлари” билан боғлиқ. Одатда, дарё водийлари чўзинчок шаклда бўлиб, уларнинг конфигурацияси (географик қиёфаси) сув айирғич чизиқлари ва дарё ҳавзалари билан белгиланади. Жумладан, Ўрта Осиёнинг дурдноаси ҳисобланган Фарғона водийси, унинг иқтисодий ва ижтимоий географиясини шаклланишида Сирдарё ҳамда кўплаб сойлар таъсири ҳал қилувчи бўлган. Шу ўринда айтиш мумкинки, Фарғона водийси сойлар ва уларнинг ёймасида, қуйи қисмида пайдо бўлган воҳалар йиғиндисидир. Бундай сойлар водийда кўп: Сўх, Исфара, Шоҳимардонсой, Марғилонсой, Намангансой, Чортоқсой, Косонсой, Чодоқсой, Уйғурсой ва ҳ.к. Айнан улар водий ҳаётида катта аҳамиятга эга ва шунинг учун ҳам баъзан адабиётларда “Фарғона воҳаси” тушунчаси ишлатилади.

Демак, водий кўпроқ гидрологик мазмунга эга бўлган географик феномен ҳисобланади.¹ Шу билан бирга эътироф этиш лозимки, Фарғона водийсига нисбатан чўкма, ботик (“котловина”, “впадина”) тушунчалари ҳам ишлатилади. Бу эса, фикримизча, геология ва геоморфология фанлари нуқтаи назаридан тўғрироқдир.

Фарғона водийси деярли тўрт томондан Чотқол, Қурама, Фарғона, Олой ва бошқа тоғ тизмалари билан ўралган бўлиб, фақат ғарбда, “Хўжанд дарвозаси” орқали у Ўрта Осиёнинг текислик қисмларига чиқади. Маъмурий жиҳатдан водий мураккаб, трансчегаравий ҳудуд саналади; бу ерда Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистон республикаларининг тарихан бири бири билан алоқада ривожланиб келган Андижон, Фарғона, Наманган, Ўш,

¹ Араб мамлакатларида вақти-вақти билан сув оқадиган, аслида эса қуриб қоладиган дарё ўзанлари “водий” Австралияда “крик”, Туркманистонда “узбой” деб аталади.

Жалолобод, Боткон ва Сўғд вилоятлари жойлашган. Геосиёсий жиҳатдан водийда бу давлатларнинг эксклав ва анклав ҳудудлари ҳам мавжуд.

Водий, шу жумладан унинг Ўзбекистон қисми қадимдан суғорма деҳқончилик, савдо ҳамда ҳунармандчилик ривожланган минтақа ҳисобланади. Ҳудуднинг қишлоқлар географияси, аҳоли жойлашув тизими ҳам ўзига хос ва бетакрордир. Масалан, аҳолининг зич жойлашуви бўйича Фарғона водийси нафақат Ўзбекистонда, балки МДХ мамлакатларида ҳам кескин ажралиб туради. Шу сабабдан бўлса керак, собиқ Иттифоқ аҳоли ва деҳқончилик карталарида унга алоҳида эътибор берилиб, “врезка” шаклида келтирилган. Таниқли географ олим Н.Н.Баранский ҳам водий мисолига кўплаб мурожаат қилган, айниқса, Сўх ёймасини классик (типик) ижтимоий-иқтисодий феномен сифатида тарғиб ва ташфиқ қилган.

Фарғона водийсини унинг сойлари, ирригация шаҳобчалари-каналлар бўйида, кичик ва катта шаҳарларни боғловчи йўллар ёқасида жойлашган қатор-қатор, бир-бири билан улашиб кетган қишлоқларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан қишлоқлар айнан мазкур ҳудудга кўпроқ хосдир. Агар Шаҳрисабзни, одатда, маҳаллий халқ қисқа “шаҳар” деб атаса (гўёки фақат шаҳрисабз шаҳар ҳисобланади, холос) бу ерда аксарият аҳоли пунктлари номи азалдан “қишлоқ” қўшимчаси билан айтилган. Шундай географик манзарага эга бўлган ҳудудлардан бири Андижон вилоятидир.

Андижон вилояти республикамининг майдони энг кичик вилоятларидан бири саналади. У мамлакатимизда бу борада фақат Сирдарё вилоятидан 0,02 минг кв. км га катта, холос. Андижон вилоятининг ҳудуди 4,30 минг кв. км ёки республика умумий майдонининг бор-йўғи 0,96 фоизини ташкил қилади. Бу ерда, 1 январь 2009 йил маълумотига кўра, 2499,9 минг, шу жумладан, 1161,0 қишлоқ аҳолиси яшайди. Ушбу рақамлар Ўзбекистон Республикасига нисбатан, мос ҳолда, 9,1 ва 8,7 фоизларга тенг. Демак, хулоса чиқариш мумкинки, вилоят мамлакат ўртача кўрсаткичига нисбатан яқин 95 марта юқори аҳоли зичлигига эга. Бироқ қишлоқ аҳолисининг улуши

бирмунча паст, бу эса урбанизация умумий даражасининг бирмунча юқорилигидан дарак беради (53,5 %, ЎзР-51,7%).

Одатда, минтақа ҳудудининг катталиги билан қишлоқ аҳоли пунктлари сони орасида қандайдир алоқадорлик бор. Лекин бундай вазиятни умумгеографик қонуният сифатида эътироф этиш ҳаммавақт ҳам тўғри бўлавермайди. Масалан, мамлакатимизнинг майдони катта ҳисобланган Бухоро вилоятида ҚАП сони 1459 та, кичик ҳудудий кўламга эга бўлган Андижонда эса уларнинг сони атиги 458 та. Бухоро вилояти мамлакатимизда энг серқишлоқ ёки кўп қишлоқли минтақалардан саналади.

Аммо, таъкидлаш жоизки, миқдор кўп жиҳатдан қишлоқларнинг айни вақтда катталигини англатмайди. Аксинча, бундай табиий шароити ноқулай бўлган ҳудудларда қишлоқлар кичик ва тарқоқ жойлашган. Албатта, ҚАП нинг майдалиги ва улар орасидаги масофанинг узоклиги “Қишлоқ” дастурида кўзда тутилган тадбирларни, хусусан аҳолига транспорт ва бошқа хизматларни кўрсатишда, таълим, соғлиқни сақлаш ҳамда савдо соҳаларини ҳудудий ташкил этишда қатор қийинчиликлар туғдиради. Шу билан бирга унутмаслик керакки, катта ва аҳоли жойланишининг умумий ўртача кўрсаткичи паст бўлган тоғли ёки чўл ҳудудларда ҳам аҳоли ва аҳоли пунктларининг асосий қисми кичик воҳа ёки тоғ дарё (сой) водийларида жойлашган. Бу эса мазкур ҳудудларнинг ички тафовути, **географиклик коэффицентининг** катталигини кўрсатади.

Андижон вилояти маъмурий жиҳатдан 14 та қишлоқ туманларидан ташкил топган. Ўртача ҳар бир туманга 0,31 минг кв. км дан майдон тўғри келади. Бу хусусда вилоят республикада кескин ажралиб туради. Сабаби, хатто майдони энг кичик бўлган Сирдарёда ҳам биров каттароқ қишлоқ туманлари бор. Масалан, Мирзаобод туманининг майдони 0,64 минг кв.км., Андижон эса бирор бундай маъмурий бирликнинг ҳудуди 0,50 минг кв.км. дан ошмайди (энг катта Қўрғонтепа туманининг майдони 0,47 минг кв.км).

Юқоридаги қиёсий таҳлил Андижон вилояти ва унинг қишлоқ ҳудудлари демографик сиғимининг ўта катталигидан далолат беради. Қишлоқ аҳолиси 1989-2009 йиллар мобайнида Шаҳрихон (158,1 %), Асака (147,6 %), Улуғнор (133,0 %) ва Бўз (127,7 %) туманларида кўпроқ ўсган. Қолган туманларда ўсиш озроқ бўлган, уларнинг баъзиларида ва вилоят бўйича умуман эса, қишлоқ аҳолиси сони қисқарган. Жумладан, вилоятнинг 2009 йилдаги қишлоқ аҳолиси унинг 1989 йилдаги ҳолатига нисбатан 99,6 фоизга баробар. Энг кўп қисқариш Марҳамат ва Андижон туманларида қайд этилиб, уларнинг қишлоқ аҳолиси деярли 3 мартага қисқарган. Шунингдек, Хўжаобод, Олтинкўл ва Балиқчи туманларида ҳам бу кўрсаткич салбий бўлган (3-жадвал).

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, вилоятда ва, айниқса, айрим туманларда қишлоқ аҳолисининг суст ўсиши ёки унинг мутлоқ камайиши асло табиий, оддий ҳолатлар билан боғлиқ эмас. Бундай вазият 2009 йилнинг “илиқ урбанизация баҳори” туфайли юзага келган. Бошқа вилоятларда бўлганидек, Андижонда ҳам қатор қишлоқлар шаҳарча мақомини олган (уларнинг умумий сони 78 та).

Қишлоқ аҳолисининг зичлиги вилоят бўйича ўртача 1 кв. км га 270 киши. Энг юқори кўрсаткичлар Асака (674 киши) ва Шаҳрихон (544 к.) кузатилади. Шу билан бирга Избоскан, Олтинкўл, Булоқбоши ва Пахтаобод туманларида ҳам қишлоқ аҳолиси зич жойлашган. Энг паст кўрсаткич Марҳамат туманида қайд этилади. Бунга сабаб-туманда қатор қишлоқларнинг (жами 9 та) шаҳарчаларга ўтказилиши бўлган. Умуман эса, Қўрғонтепа, Бўз, Улуғнор ҳамда Хўжаобод туманларида ҳам қишлоқ аҳолиси вилоят ўртача даражасидан бирмунча сийрақроқ жойлашган (3-жадвал).

Ҳар бир қишлоқ туманига 82,9 минг кишидан қишлоқ аҳолиси тўғри келган ҳолда, 2009 йилда энг катта туманлар Асака, Шаҳрихон ва Избоскан ҳисобланади. Айни пайтда Улуғнор туманида 43,5, Бўз туманида 36,4 ва Марҳамат туманида 25,3 минг кишидан иборат қишлоқ аҳолиси бор, холос.

Вилоят маъмурий-ҳудудий тизимида жами 93 та қишлоқ фуқаролари йиғинлари (ҚФЙ) мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир қишлоқ туманида уларнинг ўртача сони 6,6 таданни ташкил қилади. Қишлоқ туманлари миқёсида эса фарқ қуйидагича: Шаҳрихонда 12 та, Избоскан ва Балиқчида 9 тадан, Асака, Жалақудуқ ва Олтинқўлда 8 тадан; айни вақтда Улуғнорда 4 та ва Бўз туманида атиги 3 та ҚФЙ бор.

3-жадвал

Андижон вилояти қишлоқ аҳоли пунктлари ва янги шаҳарчалар ҳақида маълумотлар (1.01.2009 й.)

Т.р.	Қишлоқ туманлари	Майдони, минг кв. км.	1989-2009 йй. аҳоли сонининг ўзгариши, %	Қишлоқ аҳолиси зичлиги, 1 кв. км/киши	1 та ҚФЙ га		ҚАП		Урбанизация даражаси, %
					ҚАП сони	ўртача аҳолиси, киши	сони	ўртача аҳолиси, киши	
1.	Андижон	0,37	37,3	126,5	2,6	6685,6	18	2600,0	76,3
2.	Асака	0,26	147,6	674,2	6,5	21916,9	52	3372,0	30,9
3.	Балиқчи	0,34	92,9	285,9	4,8	10805,4	43	2261,6	37,4
4.	Булоқбоши	0,18		339,4	3,6	1222,1	18	3394,8	46,0
5.	Бўз	0,20	127,7	182,0	12,3	1214,2	37	984,5	34,9
6.	Жалақудуқ	0,37	101,8	237,0	6,0	10955,2	48	1826,5	42,1
7.	Избоскан	0,28	114,3	455,4	5,4	14169,2	49	2602,5	33,4
8.	Марҳамат	0,32	33,0	79,1	2,8	5050,6	14	1803,8	81,5
9.	Олтинқўл	0,21	74,7	350,9	3,3	9213,1	26	2834,8	53,8
10.	Пахтаобод	0,26	104,5	331,5	6,2	17244,4	31	2781,3	43,2
11.	Улуғнор	0,42	133,0	103,6	6,3	10806,6	25	1738,6	10,7
12.	Хўжаобод	0,23	44,1	226,5	4,2	13013,7	17	3062,0	41,5
13.	Шаҳрихон	0,29	158,1	544,1	4,1	13152,7	49	3221,1	32,7
14.	Қўрғонтепа	0,47	112,0	196,8	6,6	18493,6	33	2802,1	45,4
	Жами вилоят бўйича	4,30	99,6	270,0	4,9	12483,9	458	2523,9	53,5

Изоҳ: Булоқбоши тумани 1992 йилда Хўжаобод туманидан ажралиб чиққан.

Жадвал Андижон вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Маълумки, аҳоли сийрак жойлашган ҳудудларда 1 та ҚФЙ бир нечта майда қишлоқларни бирлаштиради. Бу ерда эса баъзан ҚФЙ бор-йўғи биттадан қишлоқ аҳоли пунктларидан ташкил топганлари ҳам учраб туради. Жумладан, Андижон туманининг Ёрбоши ва Қўлжи, Марҳамат туманининг Қорабоғиш, Шаҳрихоннинг Найнаво, Назармахрам, Избоскан туманининг Шерматобод ҚФЙ 1 тадан қишлоқлар асосида ташкил қилинган. Шу билан

бирга қўриқ ерларни ўзлаштириш негизида шаклланган Бўз туманининг Ховос ҚФЙ 14 та қишлоқларни бирлаштиради. Бундай кўпқишлоқли ҚФЙ айрим бошқа туманларида ҳам учраб туради: Асака туманида Кужган 11 та, Пахтаобод туманида Пахтакор, Қўрғонтепа туманида Чимён 12 тадан, Жалақудук туманида Қатортол ҚФЙ 13 та қишлоқларни ўз таркибига олган.

Ҳар бир ҚФЙ-га ўртача 12484 киши тўғри келган тарзда, бу кўрсаткич хусусан Асака (21917 к.), Қўрғонтепа (18494 к.) ва Пахтаобод туманларида юқори. Бўз тумани ҚФЙ эса ўртача 12,1 минг кишидан иборат.

Қишлоқ аҳоли пунктлари географияси ва аҳоли сони ҳам туманлар даражасида бирмунча фарқ қилади. Юқорида қайд этилган жами 460 та ҚАПнинг нисбатан кўпроқ қисми Асака, Шаҳрихон, Избоскан ва Жалақудук туманларида жойлашган. Андижон, Булоқбоши, Марҳамат ҳамда Хўжаобод туманларида 14-18 тадан қишлоқлар бор (ўртача ҳар бир туманда 33 тадан).

Андижон вилояти мамлакатимизда Наманган вилояти билан биргаликда катта қишлоқлари кўп минтақа саналади. Вилоятнинг ҳар бир қишлоғида ўртача 2524 кишидан яшайди. Бу эса ҳозирги кунда амал қилаётган урбанизация сиёсати талабидан юқоридир (республикада, тегишли шароитлар мавжуд бўлган ҳолда, 2000 кишидан ортиқ аҳоли яшайдиган қишлоқларга шаҳарча мақоми берилиши мумкин.

Аҳоли сони катта бўлган қишлоқлар Асака, Булоқбоши, Шаҳрихон, Хўжаобод туманларида айниқса кўп учрайди. Қўриқ Бўз туманининг ҳар бир қишлоғида эса 984 кишидан истиқомат қилади. Бундай вазият Андижон шароитида камдан-кам кузатилади ёки у унча “андижонча” эмас.

Вилоятда жами 32 та ҚАПнинг ҳар бирида 5000 кишидан кўпроқ аҳоли бор. Бу борада, энг аввало, Шаҳрихон тумани ажралиб туради Биргина бу туманда 8 та бундай йирик қишлоқлар бор: Дурмон, Хўжаобод, Аҳмадхўжа, Оқолтин, Сарой, Янги Найнаво, Янгийўл ва Назармахрам. Қўрғонтепа туманида уларнинг сони 5 та: Қўрғонтепа, Қуштепа, Маъмуробод, Чироқ тамға ва Хонобод; Избоскан ва Асака туманида

“мегақишлоқлар” 3 тадан. Шунингдек, Ойим, Булоқбоши, Уйғур, Миробод кабилар ҳам улар қаторига киради, фақат Бўз, Улуғнор ва Хўжабод туманларида бундай қишлоқлар йўқ, холос.

Агар юқорида қайд этилган, умумий аҳоли сони 219,4 минг кишига тенг бўлган ҚАП шаҳарчалар рўйхатига киритилса, вилоятнинг урбанизация даражаси 53,5 % эмас, балки 62,3 фоизга етар эди. Ваҳоланки, кўпгина бошқа вилоятларда 2000 ва ундан ортиқ аҳолиси бор қишлоқларга бундай мақом берилган (масалан, Бухоро вилоятида).

4-жадвал

Андижон вилоятида 2009 йилда ташкил этилган янги шаҳарчалар ҳақида баъзи маълумотлар

Т.р.	Қишлоқ туманлари	Ташкил этилган янги шаҳарчалар сони	Аҳолиси, киши	Жами шаҳар аҳолисига нисбатан фоизда
1.	Андижон	18	146631	93,1
2.	Асака	4	22203	28,3
3.	Балиқчи	4	61000	100,0
4.	Булоқбоши	4	64002	85,1
5.	Бўз	2	5328	27,1
6.	Жалақудуқ	6	33978	54,0
7.	Избоскан	4	38604	60,4
8.	Марҳамат	9	91728	82,2
9.	Олтинкўл	11	75058	100,0
10.	Пахтабод	4	34272	52,2
11.	Улуғнор	1	5185	100,0
12.	Хўжабод	6	18683	50,6
13.	Шаҳрихон	3	12800	16,7
14.	Қўргонтепа	1	18110	23,6
	Хонобод ш/к	1	4520	30,2
	Жами вилоят бўйича	78	642584	48,0

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

2009 йилда янги ташкил этилган “агрошаҳарлар” Андижон вилояти қишлоқ туманларининг умумий (демографик) урбанизация кўрсаткичини тубдан ўзгартирди. Масалан, Олтинкўл, Улуғнор, Балиқчи туманларининг шаҳар аҳолиси бутунлай шу йилда шаклланди. Андижон, Булоқбоши, Марҳамат туманлари шаҳар аҳолисининг асосий қисми ҳам айнан янги

шаҳарчалар ҳиссасига тўғри келади ва фақат Шаҳрихон, Қўрғонтепа, Асака ҳамда Бўз туманларида бундай урбанистик тўлқин кузатилмайди (4-жадвал).

2009 йилда янги ташкил этилган “агрошаҳарлар” Андижон вилояти қишлоқ туманларининг умумий (демографик) урбанизация кўрсаткичини тубдан ўзгартирди. Масалан, Олтинкўл, Улуғнор, Балиқчи туманларининг шаҳар аҳолиси бутунлай шу йилда шаклланди. Андижон, Булоқбоши, Марҳамат туманлари шаҳар аҳолисининг асосий қисми ҳам айнан янги шаҳарчалар ҳиссасига тўғри келади ва фақат Шаҳрихон, Қўрғонтепа, Асака ҳамда Бўз туманларида бундай урбанистик тўлқин кузатилмайди (4-жадвал).

Жами 78 янги шаҳарчаларнинг 18 таси биргина Андижон туманида жойлашган. Олтинкўлда уларнинг сони 11 та, қолганларида озроқ, Улуғнор ҳамда Қўрғонтепа туманларида эса атиги биттадан (Оқолтин ва Султонобод). Бундай шаҳарчалар-кечаги қишлоқлар орасида аҳоли сони бўйича, энг аввало, Булоқбоши (32502 киши), Балиқчи (22900 к.), Чинобод-марказ (22714 к.), Тўрткўл (19438 к.), Пушмон (19224 к.), Марҳамат (19062 к.) ва бошқалар ажралиб туради. Бу аҳоли пунктлари республика қишлоқлари ва янги шаҳарчалари рўйхатида энг олдинги ўринларда туради.

Умуман олганда, республикамизда 20 минг ва ундан ортиқ аҳолиси бор аввалги қишлоқлар-ҳозирги агрошаҳарчалар қуйидаги тартибда жойлашган (2009 й.):

1. Булоқбоши-32,5 минг киши (Булоқбоши т.);
2. Ўрамас-28,4 минг к.(Ургут т.);
3. Ғўс-25,6 минг к. (Ургут т.);
4. Олмос-22,9 минг к.(Чуст т.);
5. Балиқчи-22,9 минг к. (Балиқчи т.);
6. Чинобод марказ-22,7 минг к. (Балиқчи т.);
7. Жартепа-20,4 минг к. (Ургут т.).

Андижон вилоятида, шунингдек, мамлакатимизнинг айрим бошқа минтақаларида 10-20 минг аҳоли яшайдиган бундай шаҳарчалар ҳам бор.

Айниқса улар Фарғона, Наманган, Самарқанд, Сирдарё ва Қашқадарё вилоятларида кўпроқ учрайди.

Вилоят ҚАПнинг ички тузилиши кичик қишлоқларнинг озлиги ва катта ҳамда йирик қишлоқларнинг кўплиги билан тавсифланади. Таъкидлаш жоизки, 250 кишигача аҳолиси бор қишлоқлар бу ерда мутлақо йўқ, 250-500 кишилиқ аҳоли пунктлари 23 та бўлиб, уларда вилоят қишлоқ аҳолисининг атиги 0,6 фоизи яшайди, холос. Кейинги поғонада ўрнашган ҚАП ҳам унчалиқ кўп эмас, қолган гуруҳларнинг демографик сиғими эса анча юқори. Масалан, 1000-2000 кишилиқ қишлоқлар 118 та ёки жами ҚАПнинг 1/4 қисмини ташкил қилади. Тахминан шунча қишлоқлар 2000-3000 кишилиқ гуруҳга мансуб бўлиб, уларда жами қишлоқ аҳолисининг 24,8 фоизи истиқомат қилади. Катта қишлоқлар сони 112 та (24,3 %), уларнинг аҳолиси эса 423,1 минг киши ёки умумий қишлоқ аҳолисига нисбатан 36,4 %.

Аввал таъкидлаганимиздек, вилоятда 32 та энг йирик, яъни ҳар бирида 5000 ва ундан ортиқ аҳоли жойлашган қишлоқлар мавжуд. Уларга жами қишлоқ аҳолисининг 1/5 қисмига яқини тўғри келади. Қишлоқларнинг демографик жиҳатдан катта-кичиклиги вилоят туманлари миқёсида бирмунча фарқ қилади. Бунда қадимдан ўзлаштирилган, сув билан нисбатан яхши таъминланган, интенсив деҳқончилик юритиладиган ҳудудларда (масалан, Асака, Шаҳрихон, Марҳамат туманларида) қишлоқ аҳоли пунктларининг тўри ва таркиби анча ривожланган; бу жойларда хатто ўзига хос “қишлоқ агломерациялари” ҳам учраб туради. Айни вақтда яқин йилларда ўзлаштирилган, аҳолиси бирмунча сийрак жойлашган туманларда бундай вазиятнинг акси кузатилади.

5-жадвал

Андижон вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши (1.01.2009 й.)

ҚАП аҳоли сони бўйича, киши	Андижон вилояти				Асака тумани				Бўз тумани			
	ҚАП		Аҳолиси		ҚАП		Аҳолиси		ҚАП		Аҳолиси	
	сон	фоизда	киши	фоизда	сон	фоизда	киши	фоизда	киши	фоизда	киши	фоизда
500 кишигача	23	5,0	7491	0,6	-	-	-	-	9	24,3	2950	8,1
500-1000 киши	60	13,3	46347	4,0	2	3,8	1485	0,8	10	27,0	7272	20,0
1000-2000 киши	118	25,4	176992	15,2	4	7,7	6619	3,8	15	40,5	19357	53,1
2000-3000 киши	115	25,0	287646	24,8	12	23,1	32272	18,4	3	8,2	6848	18,8
3000-5000 киши	112	24,3	423131	36,4	31	59,6	117769	67,2	-	-	-	-
5000 киши ва ундан ортиқ	32	7,0	219403	19,0	3	5,8	17190	9,8	-	-	-	-
Жами	460	100,0	1161010	100,0	52	100,0	175335	100,0	37	100,0	36427	100,0

Жадвал Андижон вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Фикримизни 5-жадвалда қиёслаш учун келтирилган Асака ҳамда Бўз туманларининг қишлоқлар таркиби исботлаши мумкин. Кўриниб турибдики, Асакада майда қишлоқлар йўқ, Бўз туманида эса, аксинча, катта ва йирик қишлоқлар умуман шаклланмаган.

Андижон вилояти қишлоқлар географиясига намгарчилик ва ирригация тармоқларининг мавжудлиги катта таъсир кўрсатади. Вилоят Фарғона водийси миқёсида ёғин-сочин миқдори ва сув захиралари билан нисбатан яхшироқ таъминланган. Бундай ҳолат унинг географик ўрнига ҳам боғлиқ. Машҳур иқлимшунос олим А.И.Воейков ёғин-сочин миқдори билан аҳоли зичлиги ўртасида катта алоқадорлик борлигини ўқтирган эди. Унинг бу хулосаси қисман Андижон вилоятига ҳам тўғри келади. Бироқ бу ерда намгарчилик эмас, кўпроқ гидрографик шаҳобчалар катта аҳамиятга эга. Оқ бўра, Қорадарё, Шаҳрихонсой, Майлисой, Катта Фарғона, Жанубий Фарғона, Катта Андижон каналлари ва кўплаб ариқлар минтақа аҳоли географиясининг асосий хусусиятларини белгилаб беради.

Айниқса, Асака ва Шаҳрихон туманларида ҚАП анча зич жойлашган. Бундай ҳолат Андижон шаҳар агломерацияси доирасида ҳам кузатилади. Фақат вилоятининг ғарбий қисмида, яъни Балиқчи ва хусусан, Улуғнор ҳамда Бўз туманларида қишлоқлар тўри унча ривожланмаган.

Қишлоқ географиясидаги шунга ўхшаш тафовутлар бошқа туманлар даражасида ҳам қайд этилади (1-иловадаги Андижон вилояти маъмурий туманларининг ҚАП таркиби жадвалларга қаранг).

Ушбу банднинг хулоса қисмида, қишлоқларнинг номланишига ҳам тўхтаб ўтайлик. Энг аввало қайд этиш жоизки, Андижон вилоятида Бухоро ёки Хоразм вилоятлари сингари “эндемик”, яъни айнан шу ерга хос номлар кам учрайди. Аксинча. вилоят картасида анъанавий, замонавий номлар кўпроқ: Бўстон, Янгиобод, Гулистон, Пахтаобод ва ҳ.к. Айни вақтда “қишлоқ” сўзи билан ясалган номлар ҳам тез-тез учрайди: Дўнгқишлоқ, Ёрқишлоқ, Шўрқишлоқ, Янги қишлоқ, Араб қишлоқ, Ўрта қишлоқ ва б.

“Чек” (чекка бўлса керак) қўшимчаси билан тузилган қишлоқ номлари ҳам вилоят учун бирмунча хосдир. Масалан, Балиқчи туманида Маллачек, Қоқарчек, Эшончек, Олтиариқчек, Ниёзматчек; Олтинкўл туманида Мамасоличек, Янгичек, Кўтармачек, Мадийрчек; Бўзда Холдеворчек, Жалакудукда Янгичек, Шаҳрихончек; Асака, Марҳамат, Пахтаобод ва Булоқбоши туманларида Чек (“адаш” қишлоқлар), Шаҳрихонда Мамаюсуфчек, Бобочек шулар жумласидандир.

Шунингдек, “арик” (Қумарик, Хўжаарик, Янгиарик, Майарик, Қўшарик ва б.), “боши” (Тегирмонбоши, Булоқбоши, Кўприкбоши ва ҳ.к.) қўшимчалари асосида ташкил топган топонимлар бор. Равот, Дўрмон, Сўзоқ, Араб қишлоқлар ҳам йўқ эмас. Қизиғи шундаки, Андижон вилоятида ҳам Урганжи қишлоқлари учрайди (улар айниқса, Бухорода кўп). Вилоят учун оригинал ёки “ғалати қишлоқлар” Ахтари, Ахталиқ, Бешбанги, Чўнтақ, Ҳасан-Ҳусан қабилар ҳисобланади. Бироқ, уларнинг сони бу ерда унчалик кўп эмас.

Андижон вилояти ва унинг қишлоқлари ҳам мустақил мамлакатимизда ўзига хос мавқега эга. Андижонликлар (кишиларнинг номида ҳам кўпинча “жой” қўшимчаси кўп ишлатилади) тадбиркор, пазанда, ҳазилкаш, созанда, кизиқчи, аскиячи, санъаткор ҳалқ ҳисобланади. Қолаверса, республикамиз ҳудудини санъат географияси нуқтаи назаридан “Андижон полкасидан Хоразм лазгиси”гача, деб таърифласа, хато бўлмас.

Вилоятдан чиққан олимлар, шоиру-ёзувчилар ҳам кўп. Географлардан эса М.Юсупов, Ю.Аҳмадалиев, Ҳ.Солиев, М.Мамажонов, А.Ҳотамов, Р.Қодиров, А.Исаев ва қатор фидоий мактаб ўқитувчилар номларини тилга олиш мумкин. Айнан улар кичик, ери оз, аммо эли кўп, аҳолиси минтақанинг бетакрор хусусиятларини илму-фанда, таълиму-тарбияда, тарғибу-ташфиқ қилиб келмоқдалар.

Шундай қилиб, Андижон вилояти қишлоқларининг таркибий тузилиши, номланиши ва бошқа жиҳатлари Фарғона водийси қишлоқлар

географиясининг умумий хусусиятларини ўзида акс эттиради. Кишилар исмларининг географиясига келсак, бу борада ҳам катта фарқ йўқ. Фақат Андижонда “жон”-лар (Юсупжон, Ҳошимжон, Мўминжон, Рахимжон, Акбаржон, Муроджон...), Наманганда “хон ва “бой”-лар (Хусанхон, Маматхон, Жумахон, Маллабой, Турсунбой, Олимбой...) Фарғона вилоятида, айниқса Ўзбекистон, Бешариқ, Фурқат қишлоқ туманларида “али”-лар (Юнусали, Умарали, Меҳмонали, Йигитали, Турсунали, Асқарали ва ҳ.к.) бошқа жойларга қараганда бирмунча кўпроқ учрайди.

3.2. ВОҲА ҚИШЛОҚЛАРИ

(Хоразм вилояти мисолида)

Воҳа, одатда, чўл, қуруқ иқлимли ҳудудлар учун хос бўлган географик феномендир. У бепоён чўл ҳудудида ўзига хос орол ёки атроф-муҳитдан кескин фарқ қилувчи анклав шаклида яққол кўзга ташланади. Шундай воҳалардан бири республикаимизнинг шимоли-ғарбида, Қуйи Амударё минтақасида жойлашган Хоразм вилоятидир. Ушбу вилоятнинг қадимги суғорма деҳқончилиқ асосида фан ва маданият ривожланганлиги билан ажралиб туриши барчага сир эмас. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Хоразм меҳнатсевар халқининг ўзига хос, бетакрор маданияти, тили, урф-одати, менталитетини узоқ ўтмишдан бери деярли ўзгармай сақланиб қолиши маълум даражада унинг географик ўрнига боғлиқ. Минтақанинг чор атрофдан қумли чўллар билан ўралиб туриши уни турли хил ташқи таъсирдан қайси бир маънода сақлаб қолган.

Вилоят майдони 6,05 минг кв. км ёки Ўзбекистон ҳудудининг 1,35 фоизини ташкил қилади. Бундай унча катта бўлмаган ҳудудда, 2009 йил маълумоти бўйича, 1530,8 минг киши (республикага нисбатан 5,16 фоиз) яшайди. Бу икки географик кўрсаткичларнинг нисбати Хоразмда аҳоли зичлигининг мамлакат ўртача даражасидан 4,2 марта юқорилигидан далолат

беради. Дарҳақиқат, Хоразм вилоятида 1 кв.км майдонга 253,0 кишини ташкил қилади, республикада эса у ўртача 61,3 кишига тенг.

Минтақанинг энг муҳим географик хусусияти шундаки, унинг ер усти тузилиши унча мураккаб бўлмаган текисликлардан иборат. Бу эса ҳудуднинг бир текис, қишлоқ хўжалиги нуқтаи назардан (вилоятнинг кичик ўнг соҳилини ҳисобга олмаганда) интенсив ўзлаштирилганлигига асос бўлган. Шу боис, қишлоқ туманлари даражасида аҳоли зичлиги кескин фарқ қилмайди. Масалан, энг юқори зичлик билан (Хива туманида 412,2 киши) энг кичик кўрсаткич (Ҳазорасп 97,1 киши) орасидаги фарқ ёки ҳудуднинг географик кўрсаткичи 4,2 мартага баробар. Агар вилоят ҳудудининг 34,0 фоизини эгаллаган Ҳазорасп тумани ҳисобга олинмаса, Хива туманидаги аҳоли зичлиги Қўшқўпир туманидан (252,1 к.) атиги 1,6 марта кўп, холос. Ваҳоланки, мамлакатимизнинг аксарият минтақаларида аҳоли географиясида бундай кичик ҳудудий тафовут кузатилмайди.

Хоразмнинг жаҳон фан маданиятига (хусусан математика, геология, география ва б.) қўшган улкан ҳиссаси унинг Амударёнинг қуйи қисмида жойлашганлиги ва шу асосда суғорма деҳқончиликнинг юксак даражада ривожланганлигига боғлиқ. Минтақанинг қадимги суғорма деҳқончилиги, воҳа хўжалигининг ривожланганлиги, палеоирригация тармоқлари қатор олимлар, жумладан С.П.Толстов, В.В.Бартольд, Ю.Г.Саушкин ва бошқа олимлар томонидан ўрганилган. Бу ерда қадимда чиғириқ усулидан фойдаланиш, кейинчалик қатор ирригация инфратузилма шаҳобчаларининг барпо этилиши, кўп қўл меҳнати талаб қиладиган қишлоқ хўжалигининг ривожланганлиги (пахта, шоли ва бошқа сув талаб ва меҳнатталаб экинларнинг экилиши) аҳолининг зич жойлашувига сабаб бўлган.

Яқин вақтларгача Хоразм вилоятида умумий урбанизация кўрсаткичи Ўзбекистон Республикасида энг паст (Сурхондарё вилояти билан биргаликда) даражада бўлган. Жумладан, 2008 йилда вилоят аҳолисининг 21,8 фоизи (республикада 35,8%) шаҳарларда жойлашган. 2009 йилда

“Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурини амалга ошириш доирасида олиб борилган “янги урбанистик сиёсат” туфайли умумий урбанизация кўрсаткичида сакраш ёки кескин ўзгариш юз берди. Мингга яқин қишлоқларга, шаҳарча мақомини берилиши натижасида бу кўрсаткич бирданига 51,7 фоизга кўтарилди. Хоразм вилоятида эса у 34,4 фоизга тенг, яъни механик тарзда минтақанинг урбанизация даражаси 1,6 мартага ошди. Бироқ, бу борада вилоят республикада ҳамон энг охириги ўринни эгаллаб келмоқда.

1 январь 2009 йил маълумотига биноан, вилоятда 523,1 минг киши шаҳар аҳолиси ва 1006,0 минг киши қишлоқ аҳолиси ҳисобланади. Қишлоқ аҳолисининг 1989-2009 йиллар оралиғида ўсиши ва жойланиш хусусиятлари 6-жадвалда келтирилган.

Жадвал таҳлили кўрсатишича, ўтган 20 йил мобайнида вилоят қишлоқ аҳолиси 137,9 фоизга ўсган. Бу даврда республика қишлоқ жойларининг аҳолиси 113,4 фоизга ортган. Демак, Хоразм қишлоқ аҳолиси мамлакат ўртача кўрсаткичидан деярли 3 марта тезроқ кўпайиб борган. Маъмурий туманлар миқёсида энг юқори кўрсаткич Урганч туманида қайд этилади. Бу ерда ўсиш 149,8 фоизни ташкил қилади. Шунингдек, Хазорасп, Шовот, Хонқа ва Хива туманларида ҳам қишлоқ аҳолисининг кўпайиш суръати анча юқорироқ бўлган. Айни вақтда, ўтган икки ўн йиллик даврда Гурлан ва Янгиариқ туманлари қишлоқ аҳолиси нисбатан сустр ортиб борган.

Вилоят бўйича, 1.04.2009 йил маълумотига кўра, 98 та қишлоқ фуқаролар йиғинлари бор. Уларнинг сони, Кўшкўпир ва Боғот туманларининг ҚФЙ марказларини шаҳарча тоифасига ўтказилиши муносабати билан, биттадан камайган. Ҳар бир ҚФЙ га ўртача 5,6 тадан қишлоқ аҳоли пунктлари тўғри келади. Энг кўп сонли қишлоқларни ўз таркибига олган ҚФЙ Боғот туманида Хитой (11 та ҚАП), Гурланда Вазир (10 та), Урганч туманида Гайбу, Юқори дурман, Чакка шоликор ҚФЙ ҳар бирида 11 тадан қишлоқлар мавжуд. Шунингдек, Хазорасп туманига

қарашли Мухомон ҚФЙ 16 та, Пичокчи-10 та, Питнак-13 та, Хива туманининг Эски қиёт ҚФЙ 13 та, Дашёқ-10 та, Гандимиён-12 та, Соёт-12 та, Шовот туманининг Чигатой қалъа ҚФЙ 11 та қишлоқларни бирлаштиради.

Бу ерда умумий қонуният шундаки иборатки, кўп сонли ҚАП-ни ўз ичига олган қишлоқ фуқаролар йиғинлари аксарият ҳолларда нисбатан кичик ва майда, бир-бирига яқин жойлашган аҳоли манзилгоҳларидан ташкил топган. Айни вақтда 2 ёки 3, аммо аҳоли сони кўпроқ бўлган қишлоқлардан иборат ҚФЙ ҳам учраб туради. Жумладан, Янгиариқ туманининг Янгилик, Қўшқўпирнинг Ҳайробод, Хонобод, Катагон, Ших, Хосиён, Оқдарбанд ва Ўртаёп ҚФЙ тақрибига бор-йўғи 2 тадан қишлоқлар киради. Янгибозор туманида жойлашган Бўз қалъа ҚФЙ фақат шу номли қишлоқни ўз ичига олади, холос. Худди шундай, Дўсимбий (Гурлан т.) ва Тупроққалъа (Хазорасп т.) ҚФЙ лари ҳам атиги биттадан қишлоқлар асосида шаклланган.

Таъкидлаш жоизки, кам сонли ҚАП-ни бирлаштирувчи ҚФЙ ўзининг аҳоли сонини кўплиги билан ажралиб туради. Масалан, Гурлан туманидаги Бирлашган ҚФЙ-га кирувчи Манғитёп ва Тоза ёп қишлоқларининг ҳар бирида 3,1 ва 4,4 минг кишидан аҳоли истиқомат қилади, ёки Хонқа туманидаги Намуна ҚФЙ таркибидаги 2 та қишлоқнинг биттасида, яъни Туркистонда 4,4 минг киши бор. Хўжамқули ва Кукт қишлоқларида эса, мос равишда, 3,5 ва 5,5 кишидан аҳоли яшайди (Хонобод ҚФЙ, Қўшқўпир тумани).

Шундай қилиб, сон жиҳатдан катта бўлган ҚФЙнинг демографик сиғими майда ва кичик қишлоқлардан, кам сонли қишлоқ фуқаролар йиғинлари эса аҳолиси нисбатан кўп бўлган қишлоқлардан ташкил топган. ҚФЙнинг бундай ҳудудий таркиби аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш, йўловчи транспортини ташкил этиш каби хусусиятларини белгилаб беради. “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” дастурида айнан шу масалаларга ҳам катта эътибор берилган.

6-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқлари ва уларнинг ҳудудий таркиби (1.04.2009 й.)

Т.р.	Қишлоқ туманлари	Майдони, минг км ²	Қишлоқ аҳолиси, минг киши		1989- 2009 йй. ўсиш, %	1.04.2009 йил ҳолатига						
			1989	2009		Аҳоли зичлиги, км. кв. киши	ҚФЙ сони	ҚФЙ ўртача аҳолиси, киши	ҚАП сони	Битта ҚФЙ тўғри келадиган ҚАП	Ўртача ҚАП аҳолиси, киши	Янги шаҳар- чалар
1.	Боғот	0,44	80,1	108,0	134,8	245,4	10	10,8	62	5,7	1742	5
2.	Гурлан	0,44	60,0	70,6	117,7	160,4	9	7,8	31	3,4	2277	8
3.	Урганч	0,45	90,4	135,4	149,8	300,9	10	13,5	72	7,2	1880	4
4.	Ҳазорасп	2,06	107,2	156,4	145,6	75,8	11	14,2	85	7,7	1836	3
5.	Хива	0,46	83,7	119,4	142,6	259,6	9	13,3	83	9,2	1438	8
6.	Хонва	0,43	67,2	96,3	143,3	223,9	9	10,7	45	5,0	2140	4
7.	Шовот	0,46	68,4	98,8	144,4	214,8	11	9,0	65	5,9	1520	6
8.	Қўшқўпир	0,54	76,8	101,1	131,6	187,2	12	8,4	36	3,0	2808	5
9.	Янгиариқ	0,40	58,5	69,3	118,4	173,2	9	7,7	35	3,9	1980	6
10.	Янгибозор	0,34	45,5	55,9	122,9	164,4	8	7,0	45	5,6	1242	2
	Вилоят бўйича жами	6,05	733,3	1011,0	137,9	167,1	98	10,3	561	5,6	1802	51

Жадвал Хоразм вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлар асосида ҳисоблаб чиқилган.

Қишлоқ фуқаролар йиғинлари маҳаллий бошқарув тизимининг қуйи, бирламчи бўғинларидан ҳисобланади. Бинобарин, уларнинг бош функцияси, энг аввало, аҳолининг ижтимоий ҳолатини яхшилаш, унинг кундалик эҳтиёжини қондириш, оила, маҳалла муаммоларини ҳал қилиб боришга қаратилган. Бу вазифалар эса айти вақтда қишлоқ фуқаролар йиғинларининг демографик кўламига ҳам боғлиқ.

Хоразм вилоятига ҳар бир қишлоқ фуқаролар йиғинларига ўртача 10,3 минг кишидан аҳоли тўғри келади. Бу кўрсаткич аҳолиси нисбатан зич жойлашган Урганч ва Хива туманларида анча юқори. Бироқ, шу билан бирга, зичлик кўрсаткичи энг паст бўлган Ҳазорасп тумани ҚФЙ ҳам аҳоли сони бўйича ажралиб туради (6-жадвал). Бундай геодемографик вазият асосан унинг хўжалик жиҳатидан яхши ўзлаштирилган сўл (чап) қирғоқ ҳисобидан юзага келган.

Вилоятда ҳозирги кунда 561 та ҚАП мавжуд бўлиб, уларнинг ўртача аҳолиси 1802 кишига тенг. Қишлоқлар сони бўйича Хива ва Ҳазорасп туманлари етакчилик қилади. Уларнинг ҳар бирида 83-85 тадан ҚАП бор. Энг оз қишлоқлар Гурлан (31 та), Янгиариқ (35 та) ва Қўшқўпир туманларига тегишли.

Демографик сиғимига кўра Қўшқўпир, Ҳонқа ва Гурлан туманлари олдинда туради. Қўшқўпир тумани қишлоқлари аҳолисининг ўртача сони 2808 киши, Гурланда бу кўрсаткич 2277 ва Ҳонқада-2140 киши. Айти пайтда Янгибозор ҚАПнинг ўртача аҳолиси 1242, Хивада-1438 ва Шовотда-1520 кишидан иборат.

Қишлоқ тўрининг зичлиги хусусан Хива, Шовот, Урганч ва Боғот туманларида юқори, Ҳазораспда эса энг паст. Қишлоқлар ўртасидаги масофа ҳам шунга мос ҳолда фарқ қилади. Қишлоқлар географиясининг бундай хусусиятлари ҳам уларнинг тараққиёти ва фаровонлигини таъминлашда, аҳолига хизмат кўрсатишни ҳудудий ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади.

7-жадвалда Хоразм вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши 1.01.2009 йил бўйича акс эттирилган. Келтирилган маълумотлар таҳлили вилоятда асосан ўрта бўғин, яъни 1000-3000 аҳолига эта бўлган қишлоқларнинг кўплигини кўрсатади. Жумладан, ҳар бирида 1000-2000 киши яшайдиган ҚАП жами 215 та ёки вилоят қишлоқларининг 38,5 фоизини ташкил қилиб, улар умумий қишлоқ аҳолисининг 31,0 фоизини мужассамлаштиради. 2000-3000 минг кишилиқ қишлоқларнинг юқоридаги кўрсаткичлари эса, мос ҳолда, 23,4 ва 31,8 %.

7-жадвал

**Хоразм вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши
(1.01.2009 й.)**

ҚАП	ҚАП		Аҳолиси	
	сон	фоизда	минг киши	фоизда
Жами	559	100,0	1006,9	100,0
Шу жумладан, аҳоли сони бўйича, киши				
500 кишигача	52	9,3	14,4	1,4
500-1000 киши	86	15,4	67,4	6,7
1000-2000 киши	215	38,5	312,3	31,0
2000-3000 киши	131	23,4	320,3	31,8
3000-5000 киши	68	12,2	243,0	24,1
5000 киши ва ундан ортиқ	7	1,2	49,6	4,9

Жадвал Хоразм вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

Вилоят қишлоқлар географиясининг яна бир хусусияти шундаки, бу ерда кичик (майда) қишлоқлар ҳам ва, айтиш мумкинки, чўл ҳудудларда қишлоқлар ҳам кам. Таққослаш учун айтиш мумкинки, чўл ҳудудларда жойлашган вилоятларда кичик қишлоқлар, Фарғона водийси вилоятларида эса, хусусан Наманган ва Андижон вилоятларида катта ва йирик қишлоқлар кўп.

Одатда, суғорма деҳқончилик ривожланган минтақаларда, ҚАП нисбатан каттароқ бўлиши керак. Хоразм вилоятида эса бундай умумий қонуният унча сезилмайди. Эҳтимол, вилоят қишлоқларининг таркибий тузилишига унинг ҳудудини деярли бир хил даражада ўзлаштирилганлиги ва ўртача катталиқдаги қишлоқларнинг бир текис кенг тарқалганлиги ўз

таъсирини кўрсатгандир. Водийда эса катта қишлоқларнинг кўплиги асосан сойлар, уларнинг гидрологик режими ва ёймаси билан боғлиқ. Шу сабабдан Наманган ва бошқа унга ёндош ҳудудларда катта қишлоқлар кўп тарқалган.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининги 13 март 2009 йил 68- сонли қарорига биноан Хоразм вилоятининг 51 та ҚАПга шаҳарча мақоми берилган. Уларнинг сони қишлоқ туманлари бўйича турлича тақсимланган. Масалан, бундай агрошаҳарчалар Гурлан ва Хива туманларида 8 тадан, Шовот ва Янгиариқда 6, Боғот ва Қўшкўпирда 5 тадан ва ҳ.к. Шу билан бирга Ҳазорасп туманининг атиги 3 та, Янгибозор туманининг 2 та ҚАП бундай ҳуқуққа эга бўлган, холос.

8-жадвал маълумотларига кўра, янги шаҳарчаларнинг кўпроқ қисми (35,3 фоизи) ҳар бири 2000-3000 аҳолига эга бўлган қишлоқлардир. Уларнинг 1/3 қисмига яқинида 3000-4000 аҳолиси бор қишлоқлар тааллуқли, 1/5 қисмида эса 4000-5000 кишидан аҳоли яшайди. Йирик қишлоқлар-эндиғи шаҳарчалар жами 7 та ва уларга бундай шаҳарчалар аҳолисининг 25,9 фоизи тўғри келади.

Шу билан бирга таҳлиллар кўрсатадики, мазкур тадбирни амалга оширишда айрим шошма-шошарликка ҳам йўл қўйилга бўлиши мумкин. Сабаби, янги шаҳарчалар орасида баъзилари бундай мақомга тўла жавоб бермайдиганлари ҳам йўқ эмас. Айни вақтда 5000 минг кишига яқин аҳолиси бор Ашхобод, 3,5 минг кишилик Бойқозоқ, 3,6 минг киши яшайдиган Бежганик (Боғот т.), 4,7 мингли Хайробод, 5,5 минг –Кукт, 5,2 минг –Ўртаёп, 4,9 мингли Уйғур (Қўшкўпир т.), 6,2 минг аҳоли яшайдиган Янгилик, 5,7 мингли Мустақиллик (Янгиариқ т.), 4,0 минг кишилик Катли (Янгибозор т.), 4,9 минг киши истиқомат қиладиган Қумёп (Шовот т.), 4,4 мингли Олға, 6,7 мингли Тома, 4,6 мингли Шоликор (Хонқа т.), 5,1 минг аҳолиси бор Пирнахос (Хива т.), 14,2 минг кишини ўзида тўплаган Қоровул (Урганч т.) каби қишлоқлар бундай мақомга муяссар бўлишмаган.

8-жадвал

Хоразм вилояти янги шаҳарчалари (1.04.2009 йил ҳолатига)

Аҳоли сони бўйича гурuhlар	Шаҳарчалар номи	сони		аҳолиси	
		сони	%	минг киши	%
2000-3000 киши	Чаккалар (Боғот т.), Ўрта кишлоқ, Коромон (Қўшқўпир т.); Оқ олтин (Урганч т.); Парчанхос, Сувитлиёп, Тозабоғ, Уста Хўжамод, Қишлоқ-қишлоқ, Шўрқалъа (Хива т.); Чигатой, Бўйрачи (Шовот т.); Собурзон, Машиначилик, Сувган, Гулланбоғ, Қўшлоқ (Янгиариқ т.); Мангитлар (Янгибозор т.).	18	35,3	41,1	21,4
3000-4000 киши	Бойқозок, Янгиқадам, Чигатой (Боғот т.); Ёрмиш, Дўсимбий, Тахтакўпир, Нукус ёп (Гурлан т.); Шеробод (Қўшқўпир т.); Купалик, Гардонлар (Урганч т.), Мангитлар (Ҳазорасп т.); Маданий ер (Хонқа т.); Юкори Қум, Гулланбоғ (Хива т.); Ипакчи, Монок (Шовот т.).	16	31,4	55,7	28,9
4000-5000 киши	Боғотёп (Боғот т.); Қарғалар Бўзқалъа Марказий Гулистон (Гурлан т.); Хонобод (Қўшқўпир т.); Оёқ-овва (Ҳазорасп т.); Истиклол (Хонқа т.); Кат-қалъа, Қангли (Шовот т.); Янги ёп (Янгибозор т.).	10	19,6	45,8	23,8
5000 ва ундан ортиқ киши	Боғот (Боғот т.); Шихмашхад (Қўшқўпир т.); Чондир (Урганч т.); Оқёп (Ҳазорасп т.); Бирлашган, Ёшкуч (Хонқа т.); Янгиариқ (Янгиариқ т.).	7	13,7	49,9	25,9
ЖАМИ		51	100,0	192,5	100,0

Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

Янги ташкил этилган шаҳар манзилгоҳларида жами 192,5 минг киши ёки 2008 йил қишлоқ аҳолисининг 16,4 фоизи бирданига “шаҳарлик” бўлиб қолди. Бироқ уларнинг демографик майли, уй-жой қурилиши, ободончилиги, иқтисодий негизи, кўп ҳолларда, оддий қишлоқлардан катта фарқ қилмайди. Шу боис, қишлоқ ва шаҳарлар муаммоси умумий тарзда ва биргаликда ҳал қилиниб бориш керак. Вилоят эса урбанизация даражаси бўйича республикада ҳамон энг орқада -34,4 %.

Ҳозирги вақтда Хоразмда 3000 дан ортиқ аҳолига эга бўлган, 70 га яқин ҚАП мавжуд. Уларнинг энг катталари Қоровул, Шайтонлар, Пирнахос. Олға, Тома, Шоликор, Туркистон, Қумёп, Боғолон, Янгилик, Мустақиллик,

Ашхобод, Хайробод, Ўртаёп, Юқори қалъа, Уйғур ва бошқалар ҳисобланади (уларнинг ҳар бирида 4000 киши ва ундан зиёд аҳоли яшайди).

Вилоят қишлоқлар географиясини анъанавий равишда унинг суғорма иншоотлари, энг аввало, каналлар ва ариқлар (ёп ва солмалар) белгилайди. Бу ерда Тошсака ва унинг қисмлари-Полвон, Ғазавот ҳамда Шовот каналлари, улардан сув оладиган кўплаб ариқлар қишлоқ хўжалиги ерларини суғоради ва қишлоқларга ҳаёт бағишлайди.

Хоразм қишлоқларининг номлари, яъни топонимикаси ҳам уларнинг ижтимоий-географик хусусиятларини ўзида акс эттиради. Масалан, “ёп” кўшимчаси билан 40 га яқин қишлоқлар, “солма” кўшимчаси уланган (Тоза солма, Ўрта солма, Насос солма, Тожик солма ва ҳ.к.) 10 дан ортиқроқ, шунингдек, “бўйи”, яъни ариқ, канал бўйи номларини ифодаловчи тахминан 70 га яқин қишлоқлар номи сунъий гидрографик шаҳобчалар билан боғлиқ.¹

Хоразмга хос бўлган эндемик жой номлари “лар”, “чи”, “боғ” кўшимчалари билан ясалган. Уларнинг энг кўпи “лар-лар”: Оёқлар, Заргарлар, Читкарлар, Шайтонлар, Гардонлар, Бахшилар, Хўжалар, Муфтилар, Ўрислар, Араблар ва ҳ.к., жами 27 та ҚАП (айниқса, бундай жой номлари Урганч ва Янгибозор туманларида кўплаб топилади).

Маълумки, Хоразм вилояти халқи орасида усталар ҳам кўп. Айнан шу ном билан аталадиган бир нечта қишлоқларни минтақа аҳоли географияси картасида учратиш мумкин. Шу ўринда вилоятда қурилиш материалларининг танқислиги (бу ерда, хусусан шағал, тош жуда оз) маҳаллий халқнинг лойдан, “пахса” шаклида девор қилишга ундаганини ва бу борада уларнинг катта малакага эга эканлигини таъкидлаш жоиз. Умуман олганда, Хоразм қишлоқлари, уй-жой қурилиши, ердан фойдаланиш республикамизнинг бошқа ҳудудларидан, жумладан, Фарғона водийси қишлоқларидан фарқ қилади.

¹ Хоразмда “ёп, солма” сўзлари ариқ маъносини англатади. Демак, Фарғона вилоятида ариқлар мўл бўлса, Хоразмда ёп ва солмалар кўп учрайди.

Шундай қилиб, Хоразм қишлоқлари тўғрисида сўз юритар эканмиз, бу ҳудуднинг тарихи, маданияти, фани, санъати қадимдан қишлоқлар билан боғлиқ бўлганини яна бир бор эътироф этиш зарур. Хоразмнинг Маъмун академияси, Зардуштийлик оқими шаклланган жой эканлиги, Нажмиддин Кубро, Замахшарий ва бошқа олиму-фузалоларга, Жалолиддин Мангуберди, Паҳловон Маҳмуд каби ватанпарварларга бойлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Агар Сурхондарёда ат-Термизийлар кўп бўлган бўлса, Хоразмда ал-Хоразмийлар яшаган ва оламшумул кашфиётларни қилишган.

Хоразмнинг “Лазгиси”, қўшиқчилик санъати, Комилжон Отаниёзов. Олмахон Ҳайитова, Ортиқ Отажонов ва бошқа машҳур ҳофизлари (бугунги кунда “янги” санъаткорлар, шўх раққосалар сони янада кўп) бу ўлканинг ижтимоий географиясига тегишли хусусиятларини ҳам тавсифлаб беради. Географлар географияси нуқтаи назардан эса ушбу фан ва унинг таълимига улкан ҳисса қўшган Б.Эшчанов, Р.Қурбонниёзов ва бошқа таниқли олимлар, ёш иқтидорли тадқиқотчилар ҳам, аслини олганда, Хоразм қишлоқларидан келиб чиқишган.

Хоразм йигитларининг исми ва шарифи ўзига хос (бу хусусда фамилиялар географияси борлигини ҳам унутманг). Ўлкада Бекжон, Отажон. Бобожон, Оллоберган, Худойберган, Ниёз, Рўзимбою-Рўзметлар, Матёкубу-Машарифлар. Матниёзу-Матчонлар яшашади, унинг тарихий анъаналарини бойитишади, шону-шарафи учун тинмай меҳнат қилишади.

3.3. ЧЎЛ ҲУДУДЛАРИ ҚИШЛОҚЛАРИ *(Бухоро вилояти мисолида)*

Чўл минтақалари ўзига хос табиий географик бирлик ҳисобланади. Уларнинг энг муҳим хусусияти ёғин-сочиннинг (намгарчиликнинг) ўта камлиги ва мумкин бўлган парланишнинг жуда юқорилигидир. Демак, бу ҳудудлар иссиқ ва қуруқ иқлими, сув танқислиги билан бошқа ландшафт

турлари орасида алоҳида ажралиб туради. Чўлларнинг бундай хусусиятлари уларда аҳоли ва хўжалик тармоқлари жойлашувини белгилаб беради.

Одатда, чўл ҳудудларида аҳоли пунктлари тарқоқ ва майда, хўжалик тармоқлари экстенсив ривожланган бўлади. Уларнинг демографик ва иқтисодиёт салоҳиятини заифлиги туфайли чўллар, кўпинча, “бўш ерлар” маъносида талқин қилинади (масалан, рус тилида “пустыня”, “пустое место”, яъни бўш жойларни англатади). Ваҳоланки, чўллар турли хил қазилма бойликларга, хусусан, нефт, газ, туз, олтин ва бошқа йирик конларга эга (чўлда конлар кўп, иссиқ кунлар кўп, аммо сув ва аҳоли сони оз).

Ўзбекистон шароитида чўл минтақаларида унча баланд бўлмаган қолдиқ тоғлар ва сув билан нисбатан яхшироқ таъминланган ҳудудларда кичик воҳалар табиий ва иқтисодий-ижтимоий картада “яшил ороллар” кўринишида яққол кўзга ташланади. Шу билан бирга бу ҳудудларда ўзига хос ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, рекреация ва туристик ресурслар ҳам мавжуд.

Маълумотларга кўра, республикамизнинг тахминан 70 фоиз майдонини чўллар эгаллайди. Чўлшунос олим И.Қ.Назаров бошқа соҳа мутахассислари фикрига қўшилган ҳолда, чўлларни ўзлаштириш нуктаи назардан икки қисмга чўл воҳалар ва чўл яйловларга ажратади. Бевосита чўл яйловлари билан банд ерлар жами мамлакат ҳудудининг тахминан 58-60 фоизини ташкил қилади.

Умуман олганда, чўл минтақалари асосан, республикамизнинг ғарбий қисмини эгаллаган. Уларга Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий, Сурхондарё, Қашқадарё, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд вилоятларининг катта қисмлари киради. Энг “чўлли” ҳудудлар эса Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий ва Бухоро вилоятлари ҳисобланади. Айни вақтда, бу минтақалар Ўзбекистон Республикасининг майдони бўйича катта маъмурий бирликларидир. Шунингдек, Сирдарё вилояти ҳам типик чўл ҳудуди (Мирзачўл) саналади.

Юқоридаги вилоятлардан кейинги ўринларда Қашқадарё (Қарши чўли), Сурхондарё (Сурхон-Шеробод), Самарқанд (Карнап чўл) ва Жиззах туради. Нисбатан кичик ҳажмдаги чўллар Тошкент (Далварзин), Хоразм (ўнг соҳил, Тупроққалъа массиви) ҳамда Фарғона водийсида ҳам бор. Жумладан, Марказий Фарғона чўли Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятларининг бир-бирига туташ ҳудудлари – қишлоқ туманларини (Ёзёвон, Улуғнор, Бўз, Мингбулоқ ва б.) бирлаштиради.

Кўриниб турибдики, республикамизнинг катта қисми чўл ландшафтлари билан банд. Айни пайтда чўл майдонларининг мавжудлиги мамлакатда ҳудудий меҳнат тақсимотини кенг ривожланишига имкон яратади. Агар Л.Алибеков тоғ ва текисликларни ўзига хос “геопара” (геожуфт) ҳисобласа, биз худди шу маънода воҳа ва чўлларни ҳам талқин қилишимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “энг чўлли” ёки типик чўл ҳудудларидан бири, аввал таъкидлаганимиздек, Бухоро вилояти ҳисобланади. Вилоят майдони 40,3 минг кв.км ёки республика умумий майдонининг 9,0 фоизга яқинини ташкил қилади. Бу борада у Қорақалпоғистон Республикаси ва Навоий вилоятидан кейинги учинчи ўринда туради.

Бироқ вилоят аҳоли сони бўйича бундай юқори мавқега эга эмас. Минтақада, 1 январь 2009 йил маълумотига кўра, 1588,8 минг ёки мамлакат жами аҳолисининг 5,8 фоизи истиқомат қилади. Демак, аҳолининг нисбий кўрсаткичлари ҳудуд кўламига қараганда 1,7 баробар паст (хулоса чиқариш мумкинки, аҳоли зичлиги ҳам вилоятда республика ўртача кўрсаткичига нисбатан шунча марта кам).

Бухоро вилояти демографик сиғимининг бундай пастлиги кўп жиҳатдан унинг ҳудудини асосан чўллар билан бандлигига боғлиқ. Шу ўринда географик таққослаш усули аниқ маълумотлар беради. Масалан, Хоразм вилоятининг аҳолиси (1531 минг киши) Бухоро вилояти аҳолисига

деярли тенг, аммо, Бухоро Хоразмга қараганда ҳудуди жиҳатдан 6,6 марта катта.

Вилоят аҳоли сонининг кўпайиши бўйича мамлакатимизда ўртача мавқега эга. Қишлоқ аҳолиси 1989-2009 йиллар оралиғида 130,8 фоизга ўсган (9-жадвал). Ҳозирги вақтда жами аҳолининг 61,2 фоизи ёки 972 минг кишиси қишлоқ жойларда яшайди. Умумий урбанизация кўрсаткичига кўра Бухоро Хоразм, Сурхондарё ва Самарқанд вилоятларидан кейин пастдан тўртинчи ўринда туради.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, 2009 йилнинг “урбанистик сиёсати” шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўсиш ва жойланиш кўрсаткичларига, уларнинг ўзгаришига кескин таъсир этди. Гап шундаки, демографик жараёнлар, хусусан аҳоли сонининг ҳудудий таркибидаги ўзгаришлар, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўртасидаги нисбат кўрилаётган 20 йиллик даврнинг фақат энг сўнгги йилига тааллуқли, холос. Ваҳоланки, 2008 йилга қадар бу нисбат тамомила бошқача, акс томонга ривожланиб бораётган эди, яъни қишлоқ аҳолисининг улуши мунтазам кўпайиб, урбанизация жараёнининг демографик кўрсаткичи, аксинча, пасайиб борган. Бинобарин, қишлоқ аҳолисининг ўсиши таҳлил қилинганда статистика усулининг бундай нозик жиҳатларини унутмаслик керак.

Келтирилган жадвал маълумотларига қараганда, қишлоқ аҳолисининг ўсиш суръати Бухоро, Когон ва Вобкент туманларида энг юқори бўлган, Қорақўл туманида бу кўрсаткич паст, Олот туманида эса қишлоқ аҳолиси 1989 йил даражасида қолган. Бундай ҳолат асосан мазкур туманда жами аҳолиси 20,8 минг кишига тенг бўлган 8 та қишлоқ аҳоли пунктини шаҳарча тоифасига ўтказиш билан изоҳланади.

Ҳар бир қишлоқ туманига ўртача 86,4 минг аҳоли тўғри келган ҳолда, бу кўрсаткич Ѓиждувон, Шофиркон, Жондор ва Бухоро туманларида юқори, яъни уларнинг ҳар бирида 100 минг кишидан ортиқ аҳоли жойлашган. Ѓиждувон тумани эса республикаимизда бу борада Шаҳрисабз,

Ургут, Яккабоғ сингари қишлоқ туманлари қаторида олдинги ўринларда туради. Шу билан бирга Когон, Олот ва Қоракўл туманларининг аҳолиси ўртача кўрсаткичлардан анча паст; Қоравулбозор бу хусусда Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси энг оз қишлоқ тумани ҳисобланади. Демак, вилоят қишлоқ аҳолиси географияси Қоравулбозор туманининг 4,5 минг аҳолиси билан Ѓиждувон туманининг 179,4 минг аҳолиси ўртасидаги фарк (40 марта) билан тавсифланади. **Бундай ҳудудий тафовут ҳам минтақанинг чўллик хусусиятини акс эттиради.**

Вилоятда қишлоқ аҳолисининг зичлиги 1 кв. км.-га ўртача 24,1 кишига тенг. Энг юқори кўрсаткич-314,5 киши Вобкент вилоятида қайд этилади. Бу борада мазкур туман Фарғона водийси туманларига ёки Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз, Китоб туманларига ўхшаб кетади. Айни вақтда майдони катта ҳисобланган Пешку, Қоракўл ва Жондор туманларида аҳоли жуда сийрак жойлашган.

2009 йил маълумотларига кўра, Бухоро вилоятида 116 қишлоқ фуқаролар йиғинлари ва 1471 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Энг кўп ҚФЙ Бухоро ва Ѓиждувон туманларида, энг озлари эса Қоравулбозор тумани ҳамда Бухоро шаҳар ҳокимиятида (9-жадвал).

Ўртача 1 та ҚФЙга 12,7 та қишлоқлар ва 8,4 минг кишидан аҳоли тўғри келади. Ромитан ва Ѓиждувон туманлари ҚФЙ ҳар бири 24,5 ва 18,1 тадан қишлоқларни бирлаштиради. Кўп қишлоқли ҚФЙ қатор туманларда мавжуд. Жумладан, Ромитан туманидаги Ромитан қишлоқ фуқаролар йиғинига вилоятда энг кўп-56 та қишлоқ киради. Шу туманнинг Шўрчи ҚФЙ 29 та, Боғитуркон 26 та, Челонгу 23 тадан қишлоқга эга. Бухоро туманида Шергирон ҚФЙ га 27 та, Лоша ва Кумушкентга 26 тадан, Хайроботчага 23 та қишлоқлар киради. Ѓиждувонда энг катта ҚФЙ: Фиришкент (34 та), Улфатбиби (27 та), Бухтарой (23 та); Когон туманида Қозон (22 та), Ниёзхожи (21 та), Б.Нақшбанди (19 та); Пешкўда Чибоғони (20 та), Шофиркон туманида Денов (21 та), Дурмон (20 та қишлоқ) ва ҳ.к.

9-жадвал

Бухоро вилояти аҳолиси ва қишлоқ аҳоли пунктлари

Т.р.	Қишлоқ туманлари	Майдони, минг кв. км.	Аҳоли сони, минг киши		1989- 2009 йй. ўсиш, %	2009 йил						
			1989 й.	2009 й.		Қишлоқ аҳолиси зичлиги, кв. км/киши	ҚФЙ	ҚАП	ҚФЙга тўғри келган ҚАП	ҚФЙ- нинг ўртача аҳолиси, минг киши	ҚАП ўртача аҳолиси, киши	Янги шаҳар- чалар
1.	Бухоро	1,32	69,0	100,2	145,2	75,9	14	162	11,6	7,2	618,8	6
2.	Вобкент	0,29	62,9	91,2	145,0	314,5	11	188	17,1	8,3	485,2	2
3.	Жондор	5,17	84,8	108,3	127,7	20,94	13	138	10,6	8,3	785,1	8
4.	Когон	0,50	42,3	60,2	142,3	120,4	9	131	14,5	6,7	458,7	-
5.	Олот	3,23	46,4	46,4	100,0	14,4	10	66	6,6	4,6	703,6	8
6.	Пешку	8,72	62,5	85,4	136,3	9,8	10	132	13,2	8,5	647,2	3
7.	Ромитан	2,45	61,5	84,9	138,0	34,6	6	147	24,5	14,1	577,2	3
8.	Шофиркон	3,72	83,5	109,2	130,8	29,3	12	143	11,9	9,1	763,5	8
9.	Қоракўл	8,69	73,0	79,5	108,9	9,1	12	91	7,6	6,2	873,8	12
10.	Қоравулбозор	2,20	-	4,5	-	2,0	3	5	1,7	1,5	905,6	-
11.	Ғиждувон	3,95	141,3	179,4	127,0	32,1	14	254	18,1	12,8	706,3	10
12.	Бухоро ш.к.	-	16,6	22,8	137,3	-	2	14	7,0	11,4	1627,9	-
	Жами вилоят бўйича	40,32	743,1	972,0	130,8	24,1	116	1459	127	8,4	660,8	60

Изоҳ: Қоравулбозор тумани 1993 йилда ташкил топган.

Жадвал Бухоро вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Шу билан бирга, кичик таркибга эга бўлган ҚФЙ Олот туманида Баҳористон ва Қоравулбозор туманида Жарқоқ атиги 1 тадан қишлоқдан ташкил топган. Шу туманнинг Бўзачи, Навбаҳор ҳамда Олот туманининг Сейин-Қоровул, Ромитаннинг Қизил Равот қишлоқ фуқаролар йиғинлари 2 тадан ҚАП дан иборат. Искогаре (Шофиркон т.), Қорахожи ва Кулончи (Қоракўл т.) ҚФЙ 3 тадан қишлоқ аҳоли пунктларини бирлаштиради.

Аҳоли сони бўйича ҳам ҚФЙ ҳар хил. Масалан, Ромитан ҚФЙ да 27,7 минг аҳоли бор; Фиришкентда 21,5, Бухтаройда 22,4 (Ғиждувон т.) Шергирон (Бухоро т.) 21,8, Навработ ва Жўйработда (Жондор т.) 15,7 минг кишидан аҳоли яшайди. Энг кичик ҚФЙ да эса 600-1200 кишидан аҳоли бор (Киршон, Жарқоқ ва б.).

Бухоро республикада серқишлоқ ёки кўп қишлоқли вилоятлардан биридир. Аввал таққослаганимиздек, аҳолиси деярли тенг бўлган Бухоро ва Хоразм вилоятларида, биринчисидан 1471 та, иккинчисидан бундан 2,6 марта кам қишлоқлар бор (Андижон вилоятида ҳам қишлоқлар сони 460 та атрофида, аҳоли сони эса 2,5 млн. га яқин). Вилоятда республика жами қишлоқларининг 13,5 фоизи жойлашган.

Вилоятнинг ҳар бир туманига ўртача 128 тадан қишлоқ тўғри келади. Энг кўп қишлоқлар Ғиждувон, Вобкент ва Бухоро туманларида, уларнинг кам сонлилари Қоркўл ва Олот туманларида қайд этилади. Қоравулбозорда эса атиги 5 та ҚАП бор, холос.

Сўнгги 20 йил давомида Бухоро вилояти қишлоқларининг таркибий ўзгаришлари 10-жадвалда келтирилган. Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, жами қишлоқлар сони бирмунча камайган ҳолда (асосан ташкил этилган янги шаҳарчалар ҳисобидан), улар йириклашиб борган. 2009 йилда энг кичик (250 кишигача) қишлоқлар сони ва аҳолиси 2 марта қисқарган. Бу жараён 250-500 кишилиқ қишлоқ гуруҳида ҳам кузатилади, қолган гуруҳ қишлоқлар сони ва аҳолиси эса анча кўпайган. Масалан, 500-1000 киши аҳолига эга бўлган қишлоқлар сони 138,1 фоизга, аҳолиси 140,8 фоизга ўсган. 1000-2000

аҳолиси бор қишлоқлар сони нисбатан камроқ кўпайган бўлсада, уларнинг аҳолиси сезиларли даражада тез ортиб борган. Шунингдек, янги шаҳарчалар ташкил этилганига қарамай 2000 ва ундан ортиқ кишилиқ ҚАП сони ва аҳолиси ҳам кўпайган (10-жадвал).

10-жадвал

**Бухоро вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг таркибий
тузилиши**

ҚАП аҳоли сонига кўра, киши	1989 йил				2009 йил				1989-2009 йилларда ўзгариш, %	
	ҚАП		Аҳолиси		ҚАП		Аҳолиси			
	сони	фоиз да	киши	фоиз да	сони	фоиз да	киши	фоиз да	ҚАП	Аҳоли сони
250 кишигача	479	31,6	73035	9,8	229	15,6	35807	3,7	47,8	49,0
250-500 киши	511	33,7	179162	24,1	460	31,3	173272	17,8	90,0	96,7
500-1000 киши	354	23,4	245908	33,1	489	33,2	346305	35,6	138,1	140,8
1000-2000 киши	157	10,4	201838	27,2	270	18,3	358530	36,9	116,1	177,6
2000 киши ва ундан ортиқ	14	0,9	43157	5,8	23	1,6	58129	6,0	164,2	134,7
Жами	1575	100,0	743100	100,0	1471	100,0	972043	100,0	97,1	130,8

Жадвал 1989 йил аҳоли рўйхати ҳамда Бухоро вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

Вилоят бўйича ҳар бир қишлоқда ўртача 66,1 киши яшайди. Минтақа миқёси бу кўрсаткич Қорақўл (874 к.), Шофиркон (764 к.), Ғиждувон (706 к.) ва Олтинкўл (704 к.) туманларида нисбатан юқори. Аҳоли пунктлари каттароқ ҳудудлар айнан суғорма деҳқончилик ривожланган воҳаларга тўғри келади.

Қишлоқ аҳоли пунктларининг таркиби туманлар даражасида катта фарқ қилиб, бу ҳолат жойнинг табиий шароти ва хўжалигининг ихтисослашуви билан изоҳланади. Масалан, Бухоро, Вобкент, Когон, Олот, Пешку туманларида майда, аҳолиси 250 кишидан оз бўлган қишлоқлар ҳам кўп. Жумладан, Когон ва Вобкент туманларида уларнинг улуши жами туман ҚАП-га нисбатан 27 фоизни ташкил қилади. 250-500 кишилиқ қишлоқлар эса Бухоро, Когон, Ромитан туманларида, 500-1000 аҳолиси бор қишлоқлар Жондор, Олот, Қорақўл ва Ғиждувон туманларида кўпроқ тарқалган. Ҳар

бирида 1000-2000 аҳоли жойлашган ҚАП вилоятда ўртача 10,4 фоизга тенг бўлган ҳолда, Бухоро туманида уларнинг улуши 40,1, Жондорда -29,7, Пешкуда 21,2, Шофирконда 25,9, Қорақўл туманида 24,2 ва Ғиждувонда 20,5 фоизни ташкил қилади (2-иловага қаранг).

Умуман олганда эса, Бухорода кичик ва майда қишлоқлар кўп. Табиийки, уларда “Қишлоқ” дастурида белгиланган барча тадбирларни амалга ошириш анча муаммоли ҳисобланади. Масалан, 230 га яқин қишлоқларнинг ҳар бирида атиги 250 кишидан озроқ аҳоли яшайди. Бундай аҳоли пунктларида таълим ва тиббиёт, савдо ва сервис соҳаларини ривожлантириш анча қийин. Кичик аҳолига эга бўлган қишлоқларда мактаб ёки соғлиқни сақлаш тизимларининг бошланғич босқичларини (бошланғич мактаб, амбулатория ва б.) ташкил этиш мумкин, холос. Айни вақтда, майда ва тарқоқ, бир-биридан анча олисда жойлашган қишлоқларда транспорт хизматини яхшилаш ҳам муаммолидир.

Бундай вазият қисман 250-500 кишилиқ ҚАП га ҳам тегишлидир. Мазкур тоифадаги қишлоқлар сони вилоятда 460 та ёки тахминан ҳар 3 та қишлоқнинг биттаси. Шу нуқтаи назардан аҳоли сони каттароқ қишлоқларда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятлари кенгроқ бўлади. Айниқса, ўрта бўғин (1000-2000 киши) ва йирик қишлоқлар бундай қулайликларга кўпроқ эга.¹

Йирик қишлоқлар географияси қуйидагича: Олот туманида Қўл Човдир, Хидрейли ва Буржок; Бухоро туманида Сўлакиён; Ғиждувонда Бештува, Ростгўй, Чағдари, Тодарак, Намадгарон, Қумок; Қорақўл туманида Қизилрабат, Қандим, Осиё, Қораун; Пешкўда Толисобун; Шофиркон туманида Маҳаллақози, Саврак ва Юксун. Жами 23 та қишлоқларнинг ҳар бирида 2000 ва ундан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Энг катта қишлоқ

¹ Республикамиз аҳолиси таркибида боғча-ясли ёшидагилар тахминан 8, мактаб ёшидагилар 21-22 фоизни ташкил қилади.

Бухоро шаҳрига бўйсунувчи Ширбуддинда 7584 киши, ундан кейинги Ростгўй қишлоғида (Ғиждувон т.) 3016 нафар аҳоли бор.

10-жадвал

Бухоро вилояти янги шаҳарчаларининг ҳудудий таркиби
(1.01.2009 й.)

Т.р.	Қишлоқ туманлари	Аввалги қишлоқлар - янги шаҳарчаларнинг номи (аҳолиси, киши)	Сони	Аҳолиси, киши
1.	Бухоро	Работак (2583), Подшойи (2072), Арабхона (2767), Дехча (2037), Хуминиболо (2044), Ўрта Новметан (2452)	6	13955
2.	Вобкент	Харгўш (2150), Ширин (2694)	2	4844
3.	Жондор	Далмун (2250), Чорзона (2275), Тобагар (2385), Бўрибоғи (2183), Ҳазорман (2155), Ушот (2086), Самончук (3217), Кулиён (2600)	8	19151
4.	Олот	Ғанчи Чандир (3064), Бўрибек Чандир (2422), Кесакли (2412), Човдур (2710), Киртай (2179), Сола Қоровул (3312), Талқон сайёт (2627), Ўзбекистон (2080)	8	20806
5.	Пешку	Шавғон (2194), Янгибозор (6460), Пешку (2256)	3	10910
6.	Ромитан	Қоқиштувон (4085), Хоса (2790), Юқори Ғазберон (2202)	3	9077
7.	Шофиркон	Чандир (2423), Талисафед (3486), Искогаре (3996), Мирзоқул (2179), Жўйрабод (3129), Ғуломте (2042), Қуйи Чуқурак (2296), Ундаре (2336)	8	21887
8.	Қорақўл	Бандбоши (2989), Янгиқалъа (2453), Қуввача (2455), Солур (2884), Сайёд (2596), Қораҳож (2441), Дарғабоғи (2442), Чандиробод (2770), Жиғачи (2356), Мирзақалъа (2458), Шўррабод (2286), Якка Аълам (2145),	12	30275
9.	Ғиждувон	Абади (2210), Юқори Ростгўй (3112), Қўли Жаббор (2556), Жовғари (2675), Ғаждумак (2648), Мазрагон (2396), Ўзакон (2681), Бештува (2786), Чағдари (2475), Хатча (2346)	10	25885
	Жами вилоят бўйича:		60	156790

Манба: Бухоро вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари.

Юқорида номлари келтирилган қишлоқларнинг баъзилари ҳам келажакда, тегишли шаҳар ҳосил қилувчи асосларга эга бўлишлари билан, шаҳарча мақомига ўтказилиши мумкин. Ҳозирда эса, 2009 йил баҳорида 60 та ҚАП бу ҳуқуққа эга бўлишган. Уларнинг рўйхати қишлоқ туманлари кесимида 11-жадвалда келтирилган. Энг кўп сонли шаҳарчалар Қорақўл туманида (12 та), Ғиждувонда 10 та, Шофиркон, Жондор ва Олот туманларида 8 тадан шаҳарчалар пайдо бўлган. Қолган туманларда уларнинг сони озроқ, Қоравулбозор ва Когон туманларида эса бундай аҳоли пунктлари ташкил этилмаган.

Жами янги шаҳарчаларда 156,8 минг киши аҳоли яшайди. Бу 2008 йил қишлоқ аҳолисининг 14,1 фоизини, 2009 йил шаҳар аҳолисини 25,0 фоизини ташкил қилади. Натижада, вилоятда умумий урбанизация кўрсаткичи бир йилда 29,2 фоиздан 38,8 фоизга кўтарилган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Бухоро вилояти қишлоқлари бошқа ҳудудларга қараганда нисбатан кичик бўлганлиги сабабли янги шаҳарчалар бу ерда камроқ ташкил этилган (эслатиб ўтамиз, Фарғона вилоятида уларнинг сони 196 та, республикада жами 966 та).

Шундай қилиб, Бухоро вилояти қишлоқларнинг қисқача таҳлили кўрсатадики, чўл шароитида аҳоли географияси ниҳоятда катта ички тафовутларга эга. Бир томондан Бухоро ва Қорақўл воҳаларида аҳоли зич ва каттароқ қишлоқлар кўп бўлса, катта майдонни банд этган чўл ҳудудларида аҳоли сийрак жойлашган ва доимий ҚАП деярли йўқ даражада.

Қишлоқларнинг номлари, топонимикаси ҳам вилоятнинг тарихий-географик, этнографик хусусиятларни акс эттиради. Маълумки, минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида араблар истилоси ва республика ҳозирги ҳудудига биринчи марта ислом динининг кириб келиши, Сомонийлар ва хонликлар даври, сувсизлик, қумлик кабилар Бухоро қишлоқларининг келиб чиқиши ва уларнинг номланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Чунончи, бу ерда “араб” сўзи билан ясалган 40 дан ортиқ қишлоқ номлари бор (Арабхона, Арабон, Араблар, Арабсарой ва ҳ.к.). Шунингдек, Бухорои Шарифда диний мазмунга эга қишлоқлар номи ҳам кўп. Уларга Маҳаллаи Шайхон, Усмон Шайх, Баланд Мачит, Байрамҳожиди, Сўфиён, Облогўй, Эшонлар, Имом Қозихон, Хонақо кабилар мисол бўла олади.

Турли хил касб-ҳунар маъносини англатувчи ҚАП: Пичоқчи, Бахмалбоф, Гиламбоф, Чармгар, Қуттисоз, Сартарошлар, Дарвозлар, Устолар, Новвойлар, Қассоблар, Читгарон, Заргарон каби 50 дан зиёд қишлоқлар вилоят харитасидан жой олган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, вилоят республикада қадимги заргарлик ва тўқимачилик маркази

ҳисобланади. “Боф”, “бофанда”, “дўз” сўзлари тўқиш, тикиш маъносини билдиради. Бу ерда зардўзлик ҳам анъанавий ҳолда ривожланиб келган, турли хил касб эгалари ва аҳоли манзилгоҳлари орасида ижтимоий ва ҳудудий меҳнат тақсимооти кенг ривожланган бўлган.

Вилоятда турли миллатлар номи билан аталган (этноним) қишлоқлар ҳам бор. Масалан, бу ерда Татарлар, Қирғизлар, Тожиқлар, Туркманлар ва кизиғи шундаки, Ўзбеклар, Ўзбакон каби қишлоқлар ҳам учраб туради. “Чандир” сўзлари ишлатилган қишлоқ номлари бир вақтлар ёки ҳозирги кунда туркманлар яшайдиган жойларни англатади.

Жой номларининг таҳлили вилоятга қачондир бошқа ҳудудлардан кўчиб келганлар борлигидан далолат беради. Чунончи, “Урганч” сўзи билан номланган 10 га яқин қишлоқлар кўзга ташланади (Урганжихона, Урганжи, Урганж маҳалла, Урганжи Эли ва ҳ.к.). Шунингдек, оз бўлсада Қарши номи билан аталадиган қишлоқлар ҳам учрайди.

Фикримизча, Бухоро вилояти учун типик бўлган жой номлари “равот”, “работ” сўзлари билан ясалган қишлоқлар ҳисобланади.¹ Тўғри, бундай қишлоқлар республикамизнинг бошқа ҳудудларида, жумладан Фарғона водийси ва қўшни Навоий вилоятида ҳам мавжуд. Бироқ, улар Бухорода энг кўп бўлса керак (ҳисоб китобларга кўра бундай номли қишлоқлар сони 100 та атрофида: Оқработ, Работ, Қўшработ, Чандирработ, Хўжаработ, Қумработ, Хайработ ва ҳ.к.).

Вилоятнинг **чўллик хусусияти** қум, жўй, об қўшимчалари ишлатилган қишлоқлар номида ҳам ўз аксини топган. Масалан, “қум”, “рег” сўзлари билан ясалган Қумкашон, Регзор, Қумработ, Қумбосди, Регдомин ва бошқалар шулар жумласидандир (жами 20 га яқин).

Бухорода шўр тупроқлар, шўрланган жойлар ҳам нисбатан кўплиги сабабли Шўркашон, Шўробод, Шўрработга ўхшаш қишлоқ номлари ҳам учраб туради. Шу ўринда айтиш жоизки, шўр тупроқларни қурилиш

¹ Работ, Равот-қишлоқ қадимда қарвонсарой жойлашган аҳоли манзилгоҳлари маъносини ҳам билдирган.

материали сифатида (бу ҳудудда ҳам тошлар оз, қум эса кўп) уй-жой қурилишида ишлатиш уларни қисқа муддатда нурашига олиб келади. Шунингдек, вилоятда “хур”, “лар” қўшимчалари билан ясалган ҚАП ҳам бор: Каллахўр, Шалғамхурон, Дукчилар, Лайлаклар, Мирзолар, Хонсолар, Махсумлар, Минглар, Манғитлар ва ҳ.к.

Таъкидлаш ўринлики, рельефи мураккаб бўлмаган, гидрогеографик шаҳобчалар ривож топмаган вилоятда жуда кўп “юқори”, “қуйи”, “боло”, “поён” сўзлари ишлатилиб тузилган қишлоқ номлари ҳам ўзига хос эндемик топонимлар ҳисобланади. Бундай тарзда номланган ҚАП жуда кўп-тахминан 80-90 та. Мисол тариқасида қуйидагиларни келтириш мумкин: Юқори Олот, Юқори Кўк-кўз, Қуйи-Кўк кўз, Работи поён, Работи боло, Юқори Кобдин, Қуйи Кобдин, Юқори Қипчоқ, Юқори Денов, Қуйи Денов, Юқори Мирзоён, Кушки поён, Кушки боло ва ҳ.к. Маҳаллий халқ тепаликни “тали” қўшимчаси билан ҳам номланган: Толисафед, Талигандум, Талликулух ва б.

Юқоридагилардан ташқари, вилоятда оригинал (ғаройиб) қишлоқ номлари ҳам учраб туради. Масалан, Моҳитобон, Шишмаҳа, Қаҳат, Хар хур, Кекиртак, Буйрак, Олимлар, Куёвхўжа, Индамас, Бойлар, Мурдашўйлар ва ҳ.к. Бундай ғалати топонимлар айниқса Ғиждувон туманида кўп учрайди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, Бухоро вилояти қишлоқларнинг катта-кичиклиги, тарихий шаклланиши, географияси ва топонимикаси ўзига хослиги билан мамлакатимизнинг бошқа минтақаларидан ажралиб туради.¹ Бу ерда Абу али Ибн Сино туғилган қишлоқ Афшона, Садриддин Айний туғилган Соктари, таниқли олим, академик И.Мўминов дунёга келган Тезгузар, шунингдек, “Ўзбекфильм” киноси орқали танилган Талисафед, кўпчиликка маълум Варганзе, Зандани, Шарқ ислом динида машҳур бўлган Баҳоуддин Нақшбандий зиёратгоҳи жойлашган қишлоқлар бор. Бухоро

¹ Чўл ҳудудлари катта майдонни эгаллаган Қорақалпоғистон Республикаси ва Қашқадарё вилояти қишлоқларининг таркибий тузилиши ҳам қисман Бухоро вилоятига ўхшаб кетади (3,4-иловаларга қаранг).

географлари сардори, таниқли чўлшунос олим Исроил Қилич (Назаров) ҳам Шофиркон туманининг Тезгузар қишлоғидан.

Хуллас, олиму-уламоларга, созандаю бастакорларга, актёрлар ва санъаткорларга, ҳунармандларга бой Бухоро вилояти (бу борада, яъни мамлакатимизнинг ўзига хос илму-фан, маданият географиясида у Қўқон ва унинг атрофини эслатади) қишлоқлари, уларнинг бундай табиий шароитга мослашиб, унинг инжиқларига қарши курашиб келаётган меҳнаткаш халқи мустақил мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий равнақиға ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Маълумки, Ер юзида чўл ҳудудлари кенг тарқалган, уларда икки бирига қарама-қарши жараён, яъни бир томондан янги ерларни ўзлаштириш, иккинчи томондан, чўллашув кечмоқда. Бундай шароитда чўлларнинг мураккаб географик муаммоларини тадқиқ қилиш ва уларнинг илмий асосланган ҳолда ҳал этиш йўлларини белгилаш муҳим амалий аҳамият касб этади.

Эътироф этиш керакки, Ўзбекистонда чўллар муаммоси қатор таниқли географ олимлар, энг аввало, З.М.Акрамов, А.А.Рафиқов ва бошқа олимлар томонидан батафсил ўрганилган. Ҳозирги вақтда ушбу мавзу доирасида “чўлқувар” изланувчилар И.Назаров, Т.Мухторов, С.Аббосов, И.Ҳасанов, У.Нуров, Ю.Раҳматов, Х.Тошов, И.Аллаёров кабилар ўз илмий тадқиқотларини олиб бормоқдалар. Табиийки, чўлларни воҳаларсиз, воҳаларни эса қишлоқларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, ушбу йўналишдаги илмий ишлар қишлоқлар географиясини ҳам четлаб ўтмайди.

3.4. ТОҒ ҲУДУДЛАРИ ҚИШЛОҚЛАРИ

(Сурхондарё вилояти мисолида)

Тоғлар Ер юзининг илк маданият ўчоқлари ҳисобланади. Инк цивилизацияси Жанубий Американинг Анд тоғларида шаклланган, бу ерда шаҳарсозлик ривожланган, қатор деҳқончилик маҳсулотлари етиштирилган.

Ўзбекистон тоғли ҳудудларда ҳам қадимдан одамлар яшаб келган. Бунга Сурхондарё вилоятининг ғоридан топилган инсон қолдиқлари мисол бўла олади.

Иқтисодий ва ижтимоий география фани нуқтаи назардан ҳар қандай мамлакат ёки минтақа ривожига улар ҳудудининг турли хил ландшафтлардан ташкил топганлиги ижобий баҳоланади. Чунки, айнан турли-туманлик, бир жойнинг иккинчи жойдан фарқ қилиши ҳудудий тафовутларни ва, демак, ўзига хос районларни вужудга келтиради. Районлар (табiiй, табiiй-хўжалик, иқтисодий ва б.) эса география фанининг бирламчи тушунчаси бўлиб, уларсиз бу фаннинг ўзи ҳам бўлмайди.

Мамлакат майдонининг тоғ ва текисликлардан, чўл, воҳа ва водийлардан иборат эканлиги-бу унинг “бахтидир”. Сабаби, айнан ана шундай умумгеографик вазият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг негизи бўлган ҳудудий меҳнат тақсимотининг ривожланишига қулай шароит яратади.

Ўзбекистон ҳудудининг тахминан 20 фоизини тоғ ва тоғ олди ҳудудлар ишғол қилади. Бу ерда Ғарбий Тяншан, Ҳисор, Помир-Олой, Туркистон ва бошқа тоғ тизмалари мавжуд. Республикамиз ҳудудидаги энг баланд нуқта Ҳазрати Султон чўққиси (4646 м) ҳисоблананиб, у Сурхондарё вилоятининг шимоли-шарқ қисмида, Ҳисор тоғ тизмасида жойлашган.

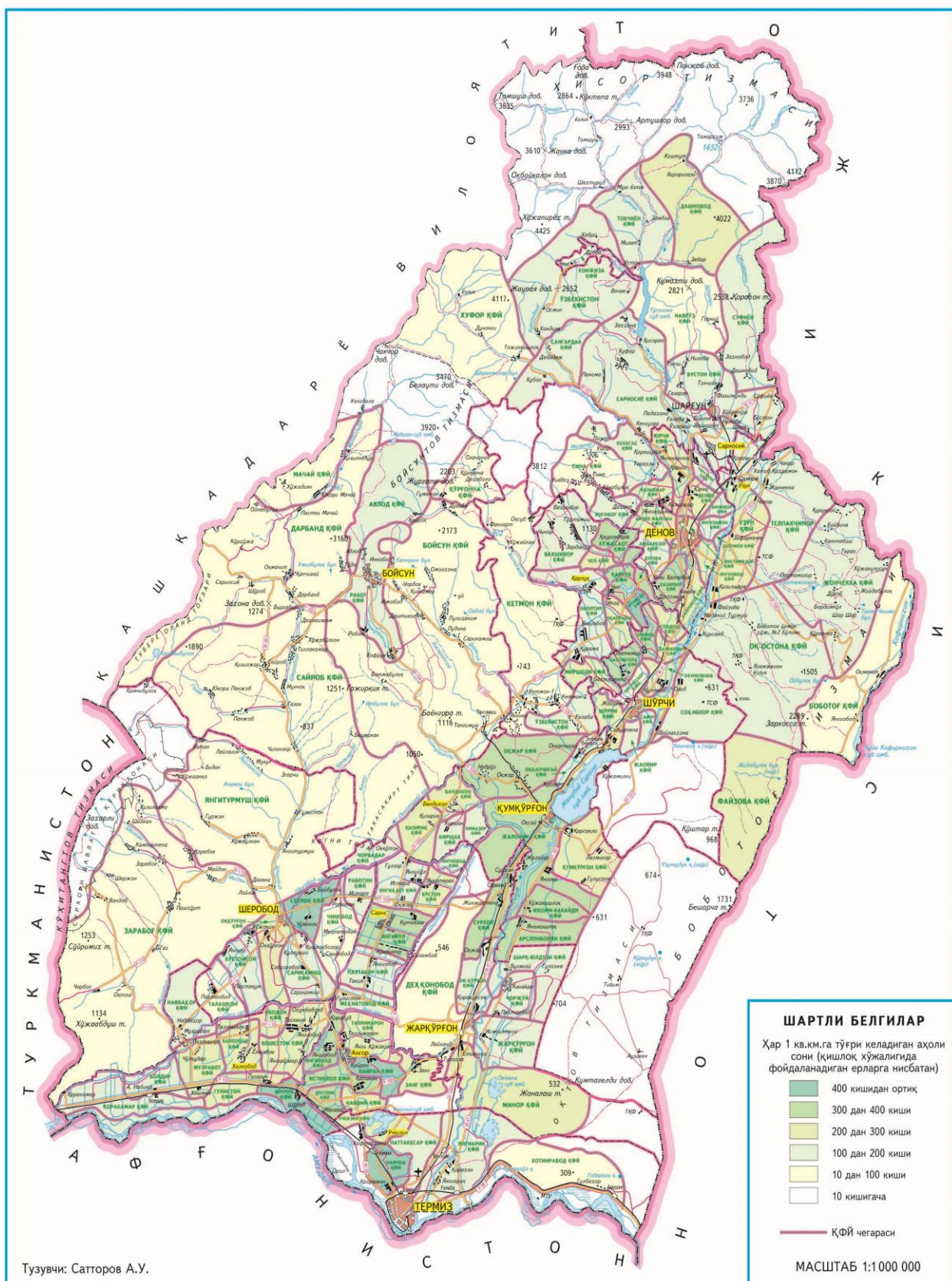
Маъмурий жиҳатдан тоғли ҳудудлар Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Жиззах, Тошкент, Наманган, Фарғона, Навоий вилоятларда бор. Лекин уларнинг барчасини тоғли минтақалар деб аташ нодурустдир. Бу хусусда ҳудуднинг **“тоғлилик” коэффиценти**, яъни тоғлар эгаллаган майдонининг вилоятнинг умумий майдонига нисбати орқали аниқлаш тўғрироқдир. Агар бу коэффицент 0,50 дан (яримдан) кўп бўлса, у ҳудудни “тоғли” деб аташ мумкин. Бу кўрсаткичнинг 1,00 га тенглиги мазкур ҳудуднинг тўла-тўқис тоғли эканлигидан далолат беради.

Республикамизда 30 га яқин қишлоқ туманлари тоғли ҳудудлар таркибига киритилган. Улар, масалан, Сурхондарёнинг Бойсун, Узун, Сариосиё, Олтинсой; Қашқадарёнинг Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Деҳқонобод; Наманган вилоятининг Поп, Чуст, Янгиқўрғон, Косонсой; Фарғонанинг Сўх, Самарқанд вилоятининг Ургут, Қўшрабат; Навоий вилоятининг Нурота; Тошкент вилоятининг Паркент, Бўстонлик, Оҳангарон каби туманлардир. Бироқ қишлоқ тумани “тоғли” бўлиши мумкин, бутун вилоят майдонини бундай баҳолаш учун эса тоғ ландшафтларидан ташкил топган ҳудудлар унинг асосий қисмини эгаллаган бўлиши керак. Шу жиҳатдан қараганда, мамлакатимизнинг энг тоғли минтақаси Сурхондарё вилояти ҳисобланади. У уч томондан турли хил баландликдаги тоғлардан ўралган бўлиб, фақат жануб-Амударё томонга очиқ. Вилоят майдонининг 70 фоиздан кўпроғи тоғли ҳудудлардан ташкил топган (демак, “тоғлилик” коэффициенти 0,70 га тенг).

Табиий географиянинг асосий қонуниятларидан бири вертикал, зоналик **умумгеографик** хусусиятга эга. Чунки, баландликка кўтарилган сари нафақат ҳарорат, босим, ўсимлик турлари ва қоплами ўзгариб боради; бундай шароитда ер усти тузилишининг ўзлаштирилганлик даражаси, хўжалигининг ривожланиши ва ихтисослашуви, иқтисодий ва демографик сиғими, аҳоли ва аҳоли пунктларининг жойлашуви, уларнинг катта-кичиклиги, қолаверса, бу ерда яшовчиларнинг юриш-туришлари ҳам фарқланиб боради. Тоғлилар, одатда, дидли, мўлжалли мерган, экин экиладиган текис ҳудудларни қадрловчи, соф ҳаво ва тиниқ, тоза зилол сувни истемол қилувчи соғлом, бақувват, чиниққан, тиришқоқ, меҳнаткаш кишилардир.

Тоғли ҳудудларда қишлоқлар сони оз ва сийрак, уларнинг аҳолиси ҳам унча кўп бўлмайди. Маҳаллий аҳоли боғдорчилик, асаларичилик, чорвачилик, ўрмон хўжалиги билан машғул; баъзи қишлоқлар, шунингдек, ғор ва булоқлар, ажойиб ландшафт турлари рекреация ва туристик аҳамиятга эга.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИНИНГ ЗИЧЛИГИ (01.01.2008 йил)

Карта (Расм 1) А.У.Сатторовнинг номзодлик диссертациясидан олинган (Т., 2009).

Энг тоғли ҳисобланган Сурхондарё вилоятида жами 700 дан ортиқ қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Умумий урбанизация даражаси эса республиканикидан анча паст-37%. Вилоят қишлоқлари асосан кичик ва ўрта тоифага мансуб, бу ерда Фарғона водийси, хусусан Андижон ва Наманган вилоятларига қараганда катта ва йирик қишлоқлар сони кам. 2009 йида 2 минг кишидан зиёд аҳолига эга бўлган 100 дан ортиқ қишлоқларга шаҳарча мақоми берилган.

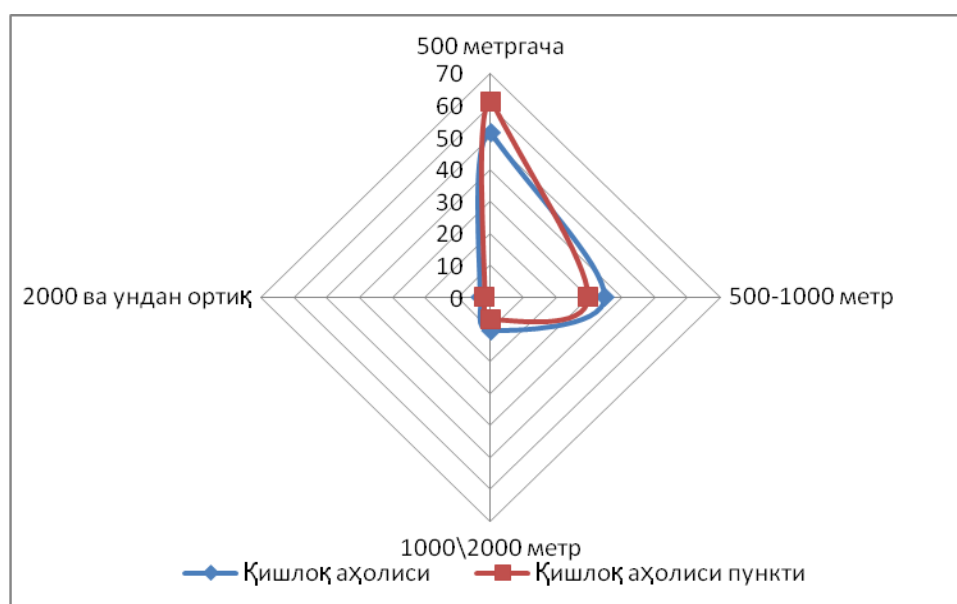
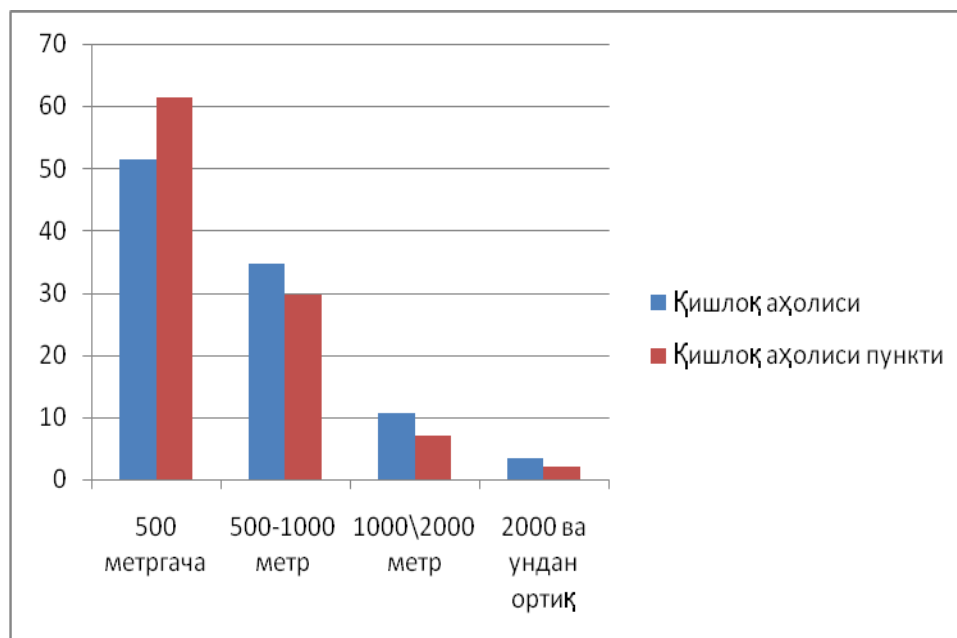
Вилоят қишлоқ аҳолиси ва аҳоли пунктларининг жойланиши И.Сафаров, Т.Джумаев, А.Сатторов томонларидан ўрганилган¹. Таҳлиллар кўрсатишича, Сурхондарё вилояти қишлоқ туманларида аҳоли зичлиги кескин фарк қилади. Масалан, Бойсун, Сариосиё ва Шеробод қишлоқ туманларда зичлик 1 кв. км га 75 кишигача, Қумқўрғон, Узун ва Термизда 75-100, Жарқўрғон ва Музработда 100-150 киши. Бандихон, Шўрчи ва Олтинсой туманларида бу кўрсаткич 150-200, Ангор, Денов ва Қизирик туманларида 250 ва ундан ортиқ.

1-расмда (карта-схемада) Сурхондарё вилояти аҳолисининг зичлиги ҚФЙ миқёсида ва уларда қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер майдонига нисбатан кўрсатилган. Бундай аҳоли зичлигининг “нетто” (соф) кўрсаткичи вилоят қишлоқ аҳолиси географиясини аниқроқ акс эттиради (Сатторов А., 2009).

Мазкур минтақа аҳоли географиясининг энг муҳим хусусияти шундаки, бу ерда қишлоқ аҳоли пунктларининг кўпчилиги Сурхон дарёси ҳамда Термиз-Денов йўналишдаги темир ва автомобил йўллар ёққасида жойлашган. Умуман олганда, Сурхон дарёсининг ўнг томонида қишлоқлар кўп, каттароқ ва зич, тоғ олди ва тоғ йўналишига борган сари улар сийраклашиб боради. Майдони жиҳатидан кичикроқ бўлган чап соҳил нисбатан кам ўзлаштирилган ва шу сабабдан, аҳоли пунктлари ҳам кўп эмас.

¹ Ушбу бандда А.Сатторовнинг “Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари” мавзuidaги номзодлик диссертацияси (Т., 2009) маълумотларидан фойдаланилган.

Чизма. Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳолиси ва қишлоқ аҳоли пунктларининг баландлик минтақалари бўйича жойланиши (2007 й.)

Чизма муаллиф томонидан тузилган.

Қўшни Тожикистон Республикаси билан чегарадош ҳудудда, Боботоғ этакларида эса уларнинг сони янада озроқ.

Вилоят аҳоли географиясининг сўнгги 30-40 йиллар давомидаги ўзгаришлари Сурхон-Шеробод қўриқ ерларининг ўзлаштирилиши билан боғлиқ бўлган. Янги деҳқончилик ерлари Шеробод, Музработ, Ангар ва Бандихон туманларида кўпроқ.

Аҳоли пунктлари жойлашуви ва ривожланишидаги энг сўнгги ўзгаришлар Тошғузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилиши натижасида (2007 й.) юзага келган. Йўл бўйида жойлашган қишлоқларнинг кўпчилигини (Дарбанд, Шўроб, Равот ва б.) бажарадиган функциялари бойийди, уларнинг бир қисми темир йўл бекатларига айланади.

А. Сатторовнинг маълумотларига қараганда, 2007 йилда Сурхондарё вилоятида жами 847 қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд бўлган. Уларнинг ярмидан кўпроғи денгиз сатҳидан 500 метр баландликгача бўлган минтақада жойлашган. 500-1000 м оралиғида вилоят қишлоқларининг 1/3 қисми ва қишлоқ аҳолисининг 30 фоизи тўғри келади. Ундан кейинги баландлик минтақасида эса (1000-2000 м) бу кўрсаткичлар, мос равишда, 10,6 ва 7,1 фоизларни ташкил қилади. 2000 метрдан юқорида 30 га яқин кичик қишлоқлар жойлашган ва уларнинг умумий геодемографик вазиятдаги ўрни унча сезиларли даражада эмас (чизмага қаранг).

Туманлар миқёсидаги таҳлиллар гувоҳ беришича, Ангор, Бандихон, Жарқўрғон, Музработ, Термиз ва Қизирик туманлари қишлоқ аҳоли пунктларининг ҳудудий мужассамлашуви уларнинг батамом 500 метргача бўлган баландликда жойлашганлиги билан тавсифланади. Айни вақтда Бойсун, Сариосиё ва Узун туманларида кўрилаётган баландлик минтақасида бирорта ҚАП йўқ (улар тоғли ҳудудлар ҳисобланади).

Шўрчи ва Қумқўрғон туманлари қишлоқлари дастлабки икки, яъни 1000 метргача бўлган баландликда ўрин олган, Узун, Шеробод ва Денов туманлариники эса кейинги поғонада ҳам бор. Бойсун ва Сариосиё

туманлари қишлоқлари 500 метргача йўқ, лекин энг баланд минтақаларида ҳам улар қайд этилади, фақат Олтинсой тумани қишлоқлар географияси барча баландлик нуқталарини ҳам қамраб олган (Сатторов А., 2009).

Бойсун туманининг 14 ҚАП 2000 метрдан юқорида жойлашган (уларнинг энг катталари Сариосиё, Ойбулоқ, Юқори Мачай, Қизилнов ва б.). Олтинсой туманининг ўндан ортиқ қишлоқлари ҳам шу минтақада, жумладан, Катта Вахшиворда 4000 га яқин аҳоли яшайди; Дуғобо, Кичик Вахшивор, Бодиҳавонинг ҳар бирида 1000 дан ортиқ киши бор.

Таъкидлаганимиздек, Сариосиё тумани ҳам вилоятнинг тоғли худудида жойлашган. Бу ернинг 14 қишлоқлари 2000 метр баландда шаклланган. Бироқ туманнинг мазкур қисмидаги қишлоқлар аҳоли сонига кўра майда ва кичик қишлоқлар ҳисобланади. Масалан, Тўпаланг, Янги Тўпаланг аҳолиси 100 кишидан ортмайди. Айни чоғда, Шеробод туманининг Вандоб, Қамчибулоқ, Шержон, Қизилолма каби қишлоқлари ҳам баланд минтақаларда ўрнашган аҳоли пунктлари сирасига киради.

Шундай қилиб, вилоят қишлоқлар географияси паст нуқталардан тортиб (жануби-ғарбда) баланд минтақаларгача (шимоли-шарқ) тарқалганлиги билан ифодаланади. Энг баландда, яъни 3000 метрдан юқорида жойлашган қишлоқлар жуда оз бўлиб, улар асосан Сариосиё тумани худудда кузатилади (2-расм).

Вилоят қишлоқларнинг ҳар бирига ўртача 2000 минг кишига яқин аҳоли тўғри келади. Майда ҚАП нинг аксарияти Сариосиё, Бойсун, Денов ва Узун туманларида жойлашган. Бундай катталиқдаги, яъни 500 кишигача бўлган қишлоқлар Ангор, Термиз туманларида бутунлай йўқ, Бандихон ва Қизирикда эса улар жуда оз. Сабаби, бу туманларда кўпмеҳнатталаб суғорма деҳқончилик ва шаҳар атрофи хўжалиги ривожланган. Қизиғи шундаки, Ангор туманининг барча қишлоқларида 2000 ва ундан ортиқ аҳоли яшайди. Катта қишлоқлар, 2007 йил маълумотлари бўйича, бу худудда 7 та,

жумладан, Кайдон ва Тўлқин қишлоқларининг ҳар бирида 4000 минг кишига яқин аҳоли истиқомат қилади.

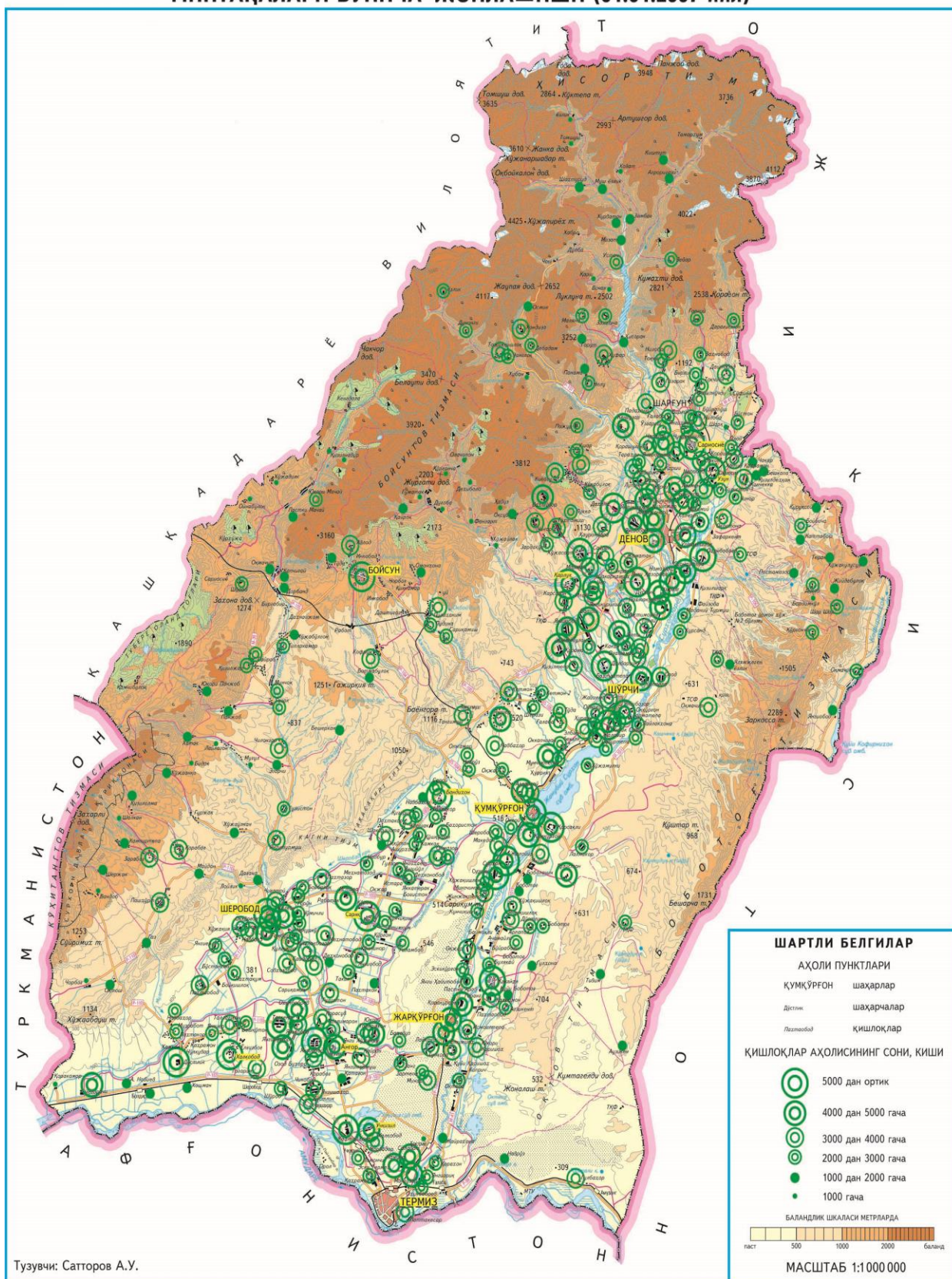
Бандихон туманида атиги 17 та ҚАП мавжуд, уларнинг 2 таси (Бандихон ва Халқобод) катта қишлоқлар ҳисобланади. 2009 йилда Бандихон шаҳарча мақомини олган. Бойсун туманида ҳам худди шундай икки қишлоқда 3000-5000 кишидан аҳоли бор (Пасурхи, Қорабўйин). Денов туманида эса катта қишлоқлар 10 та, йирик қишлоқлар иккита: Янгибўғ ва Даҳана-ҳозирги кунда улар агрошаҳарлар рўйхатидан жой олган.

Жаркўрғон туманининг энг йирик қишлоғи Какайдида 6000 минг кишига яқин аҳоли яшайди, туманнинг 9 та қишлоғини ҳар бирига 3000-5000 кишидан аҳоли тўғри келади. Музработ туманининг 8 та катта ва йирик қишлоқларидан 5 тасига 2009 йилда шаҳарча мақоми берилган (Оқолтин, Таскент, Таскент-1, Халқобод, Чегарачи). Олтинсой туманида ташкил этилган бундай 14 та агрошаҳарларнинг фақат 6 таси катта ва йирик қишлоқлардир - Қурама, Ботош, Янгиобод, Қорлиқ, Хўжасоат, Жобу.

Вилоят ҳудудининг деярли 1/5 қисмини эгаллаган тоғли Сарисий туманининг 14 ҚАП катта ва йирик қишлоқлар саналади. Уларнинг энг йириклари-Янги турмуш ва Бодомзорда 3000 дан ортиқ аҳоли яшайди. Термиз туманида ушбу тоифадаги қишлоқлар 8 та, энг каттаси Каптархона (7000 киши атрофида).

Катта ва йирик қишлоқлар Узун туманида ҳам шаклланган. Уларнинг сони жами 9 та бўлиб, ҳозирги кунда шаҳарча ҳуқуқини олган Узун маҳаллада 12,5 мингдан ортиқроқ аҳоли истиқомат қилади. Шеробод ва Қизирик туманларида йирик қишлоқлар қайд этилмайди, катта қишлоқлар эса, мос ҳолда, 3 ва 6 та. Айни пайтда Шўрчи ва Қумқўрғон туманлари қишлоқларининг демографик сифими анча фарқланади; уларнинг ҳар бирида 8 ва 13 тадан катта ҳамда 2 ва 4 тадан йирик қишлоқлар бор.

**СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҚИШЛОҚ АҲОЛИ МАНЗИЛГОҲЛАРИНИНГ БАЛАНДЛИК
МИНТАҚАЛАРИ БЎЙИЧА ЖОЙЛАШИШИ (01.01.2007 йил)**

Карта (Расм 2) А.У.Сатторовнинг номзодлик диссертациясидан олинган (Т., 2009).

Республикада қабул қилинган янги урбанистик сиёсат асосида Сурхондарё вилоятининг 107 та ҚАП га шаҳарча мақоми берилган. Ушбу шаҳарчаларнинг катта-кичиклиги бўйича гуруҳланиши 12-жадвалда келтирилган. Жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, ярмидан кўп янги шаҳарчаларнинг аҳолиси 2000-3000 кишидан иборат, уларда бундай шаҳарчалар аҳолисининг 1/3 қисмидан кўпроғи мужассамланган.

Ҳар бирида 3000-4000 гача аҳолига эга бўлган агрошаҳарчалар сони 30 та, ёки жамига нисбатан 28,0 %, уларга худди шунча аҳоли сони тўғри келади. 4000-5000 гача аҳоли мавжуд бўлганлар энг кам, атиги 9 та, бу шаҳарчаларда истиқомат қилувчилар улуши ҳам кўп эмас (10,9 %). Йирик шаҳарчалар (аввалги қишлоқлар) эса жами янги шаҳарлар аҳолисининг ¼ қисмини мужассамлаштирган.

Шу билан бирга қайд этиш жоизки, қишлоқларга шаҳарча мақомини беришда баъзи бир камчиликларга ҳам йўл қўйилган бўлиши мумкин. Чунончи, вилоятда демографик салоҳияти катта бўлган айрим қишлоқлар бу мақомга эриша олмаган.

Масалан, ҳатто ҳар бирида 5000 дан ортиқ аҳоли яшайдиган, Даҳана, Какайди, Каптархона, Охунбобоев, Бахшитева, Жалойир, Боболочин, Ўзбекистон беш йиллиги қишлоқлари ушбу рўйхатга киритилмаган.

Демак, қишлоқларнинг шаҳарча ҳосил қилувчи омиллари атрофлича баҳоланмаган ва тўла ҳисобга олинмаган. Шу боис айтиш мумкинки, янги шаҳарчалар рўйхати қайта кўрилиб чиқилиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Қолаверса, бирданига юздан ортиқ қишлоқларни баъзан сунъий равишда шаҳарча тоифасига киритиш ҳам унчалик ҳақиқатга тўғри келмаса керак. Аввал таъкидлаганимиздек, айнан ёки фақат шу йўл билан қишлоқлар муаммосини ҳам, шаҳарлар тизими ривожланмаган умумий урбанизация даражаси энг паст бўлган минтақа муаммоларини ҳам бу тартибда узил-кесил ҳал этиш қийин.

11-жадвал

Сурхондарё вилояти қишлоқлари асосида ташкил этилган шаҳарчаларнинг гуруҳланиши (2009 йил)

Аҳоли сони бўйича гуруҳлар	Қишлоқлар номи	Шаҳарчалар сони		Аҳолиси	
		сони	фоизда	минг киши	фоизда
2000-3000 киши	Янги Қурилиш, Марказ, Ипоқ, Мармин, Экроз, Шакарқамиш, Хайрондора, Чеп (Олтинсой т.); Гиламбоп, Таллимарон, Хомкон, Навшаҳар (Ангор т.); Кофрун, Работ, Тангимуш (Бойсун т.); Бандихон (Бандихон т.); Юрчи. Дахана, Қизилжар, Хитоян, Намозгоҳ, Жаматак, Янги Ҳазорбоғ (Денов т.); Кофрун, Марказий Сурхон, Минор (Жарқўрғон т.); Кармаки, Кунчикиш (Қизирик т.); Қозоёқли, Гагарин, Ат-Термизий, Гулистон (Музработ т.); Янги Ҳаёт, Тортули, Бўйропўшт (Сариосиё т.); Поттакесар, Қизилбой, Намуна, Тажрибакор, Ат-Термизий, Лимончи (Термиз т.); Уланкул, Жончекка, Маландиён, Янги рўзғор, Қарашик, Янги куч (Узун т.); Килкон, Зарабоғ, Чуйинчи, Сариқамиш, Пахтаобод (Шеробод т.); Тўла, Қўштегирмон, Катта совур (Шўрчи т.).	55	51,5	132,2	35,8
3001-4000 киши	Ботош, Қорлиқ (Олтинсой т.); Ангор, Янги Турмуш, Таллошкон, Зартепа, Янгиобод, Кайрон (Ангор т.); Қорабўйин, Пасурхи (Бойсун т.); Холчаён (Денов т.); Қорақурсоқ (Жарқўрғон т.); Янгиҳаёт, Истара (Қизирик т.); М.Хўжамкулов, Эльбаён, Азларсой, Жийдали, Оқсой (Қумқўрғон т.); Оқ олтин, Чегарачи (Музработ т.); Охунбобоев, Мустақиллик (Термиз т.); Чинор, Мехнат (Узун т.); Навбоғ, Янги ариқ (Шеробод т.); Ялти, Эльбаён, Жарқишлоқ (Шўрчи т.).	30	28,0	103,4	28,0
4001-5000 киши	Янгиобод, Жобу (Олтинсой т.) Пахтакураш, Янгиобод (Денов т.); Янгиер, Богора (Қумқўрғон т.); Дўстлик (Музработ т.); Учқизил (Термиз т.); Жайилма (Шўрчи т.).	9	8,4	40,4	10,9
5001 ва ундан ортиқ киши	Қурама, Хўжасоат (Олтинсой т.); Қорасув (Ангор т.); Янгибоғ (Денов т.); Қарсоқли, Жалойир, Навбаҳор (Қумқўрғон т.); Таскент, Таскент-1, Ҳалқобод (Музработ т.); Узун (Узун т.); Хушчека, Фармақўрғон (Шўрчи т.).	13	12,1	93,1	25,3
Жами:		107	100,0	369,1	100,0

Жадвал Сурхондарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Вилоят қишлоқларининг номлари ҳам ўзига хос, улар минтақа табиий-иқтисодий, этнографик, ижтимоий-иқтисодий ҳолатини маълум даражада акс эттиради. Одатда, янги ўзлаштирилган ерларда замонавий, анъанавий номлар, тоғ ҳудудларда ранг билан боғлиқ номлар кўп учрайди. Бундай жой номлари (топонимлари) Сурхондарёни ҳам четлаб ўтмаган. Жумладан, янги ўзлаштирилган Бандихон, Музработ, Қизириқ ва бошқа туманларда Пахтакор, Пахтаобод, Навбахор, Навобод, Янгиер, Янгиобод каби номлар кўп.

“Оқ” қўшимчаси билан номланган қишлоқлар 20 дан ортиқ (Оқдахана, Оқжар, Оқмачит ва ҳ.к.); “Қизил” сўзи билан 10 та атрофида “Қизилдеҳқон, Қизилжар, Қизил олма ва б.); “Қора” билан 20 га яқин (Қорабоғ, Қорадахма, Қоракамар, Қоратоғ ва ҳ.к.) ясалган қишлоқларини учратиш мумкин. Шунингдек, минтақада “Хўжа” (Хўжақўҳна, Хўжасоат, Хўжаипак...), “Шўр” (Шўроб, Шўртепа, Шўрхоқ...), “бой” (Бойбича, Бойбулоқ, Бойқишлоқ ва б.), “беш” (Бештепа, Бешқўрғон, Бешқўрғон, Панжоб ва ҳ.к.) қўшимчалари билан шакллантирилган қишлоқ номлари ҳам вилоят аҳоли географияси учун типик ҳодисадир. Умуман олганда, қизиқувчилар Сурхондарё қишлоқларининг номлари, уларнинг тавсифи билан Т.Нафасов ва С.Турсуновларнинг бу мавзудаги асарлари билан танишиб, тўлароқ маълумот олишлари мумкин.

Ушбу банднинг хулоса қисмида қўшимча қилиш лозимки, Сурхондарёнинг бетакрор табиати, қишлоқлари, сўлим жойлари, булоқлари, шифобахш сувлари, ғор ва тоғ ландшафтлари қатор шоиру-қаламкашларга илҳом бағишланган. Минтақанинг Омонхонаси, Бойсун фольклор ансамбли, қўҳна археологик топилмалари, қатор зиёратгоҳ ва қадамжолари ҳам албатта унинг қишлоқ жойлари билан боғлиқ.

IV БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ДЕМОГРАФИЯСИ

Қишлоқ жойлар ўзига хос ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизим бўлиб, улар аҳоли ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш хусусиятларига кўра шаҳар жойлардан фарқ қилади. Одатда, қишлоқ жойлар уларнинг негизи бўлган қишлоқ аҳоли пунктларининг ёки, қисқача айтганда, қишлоқларнинг бевосита таъсир ҳудуди, доимий аҳоли яшовчи ва қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлардан ташкил топади. Демак, қишлоқ аҳоли истиқомат қиладиган манзил, қишлоқ жойлар эса, шу манзил ва унинг атрофидан иборат.

Қишлоқ жойларда демографик вазият шаҳар жойларга қараганда анча барқарор, кескин ўзгармайдиган бўлади. Шаҳарларда бошланган янги демографик жараёнлар, масалан, туғилишнинг камайиши, никоҳга кирувчилар ёшининг пасайиши қишлоқларга бирмунча кечроқ кириб келади ва нисбатан узоқроқ муддатда бу ҳолат сақланиб қолади. Шу маънода шаҳар ҳар қандай янгиликни тез қабул қилади ва тез ўзидан тарқатади, қишлоқ эса бу янгиликларни аста-секин қабул қилади ва уларни анча вақт сақлаб қолади.

Ўзбекистон шароитида қишлоқлар аҳолиси асосан туб миллат вакилларида иборат бўлиб, улар ўзига хос урф-одат, миллий анъана ва қадриятларга, менталитетига эга. Айнан шу хусусиятлар, шунингдек, қавм-қариндошлик, қўшничилик, кўпболалик қабилар демографик жараёнларга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бу жойларда маҳалла ва гузарлар катта маънавий-маърифий, тарбиявий аҳамиятга эга.

Айтиш мумкинки, Ўзбекистон ва умуман шарқ мамлакатлари ҳаётида қишлоқлар муҳим рол ўйнаган. Суғорма деҳқончилик ва унга мос маданият (цивилизация), илму-фан, савдо, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, қишлоқ ва шаҳарларнинг генетик ва функционал жиҳатдан ажралмас бирлиги ўлкамиз тарихи учун хос бўлган хусусиятлардир. Шу ўринда таъкидлаш мумкинки, ҳозирги Ўзбекистоннинг миллий иқтисодиёти, ҳалқи, анъаналари,

ижтимоий ҳаёти энг аввало кўп сонли қишлоқларга ва қишлоқ аҳолисига боғлиқ.

Умуман олганда, республика қишлоқ аҳолиси шаҳар аҳолисига нисбатан сустроқ кўпайиб борган. Қуйидаги статистик рақамлар Ўзбекистон жами ва қишлоқ аҳолиси тўғрисида тегишли маълумот беради.

12-жадвал

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси (минг киши ҳисобида)

Йиллар	Жами аҳоли	Шундан, қишлоқ аҳолиси
1939	6347	4877
1959	8119	5290
1970	11709	7477
1979	15391	9043
1989	19810	11769
2000	24488	15322
2008	27072	17374
2009	27533	13297

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Юқорида келтирилган маълумотлар турли даврларда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турлича кўпайиб борганлигини кўрсатади. Масалан, 1939-1959 йилларда жами аҳоли сони 127,9 фоизга, шаҳарликлар 185,6 ва қишлоқ аҳолиси 108,5 фоизга ўсган. 1959-1970 йилларда бу рақамлар, мос ҳолда, 145,3; 158,4 ва 141,3 фоизни ташкил қилган. Республикамиз демографик тарихида айнан шу давр ўзининг юқори кўрсаткичлари билан ажралиб туради; бу даврда ўртача йиллик кўпайиш жами аҳоли бўйича 3,45, шаҳар аҳолиси 4,25 ва қишлоқ жойларда 3,20 фоизданга баробар бўлган.

1970-1979 йилларда шаҳар аҳолиси 146,9 фоизга, қишлоқ аҳолиси 120,9 фоизга ва жами аҳоли 130,4 фоизга ортган; ўртача йиллик кўпайиш 3,90; 2,10 ва 2,70 %. Кейинги ўн йилликда шаҳар ва қишлоқ жойлар аҳолисининг ўсишидаги нисбат бирмунча ўзгарган. Жумладан, 1979-1989 йиллар оралиғида республика жами аҳолиси 128,7 фоизга ўсгани ҳолда, бу кўрсаткич шаҳар жойларда 126,7 ва қишлоқларда 130,1 фоизни ташкил қилган (ўртача бир йилда, мос равишда, 2,55; 2,40 ва 2,70 %). Кўриниб

турибдики, таҳлил қилинаётган даврда қишлоқ аҳолиси шаҳарликларга қараганда тезроқ кўпайиб борган. Агар ўтган асрнинг 70-йилларидаги “урбанистик тўлқин” шаҳарлар сони ва шаҳар аҳолисининг жадал кўпайишига олиб келган бўлса, 80-йиллар ўрталаридан бошлаб шаҳарлашув жараёни бироз сусайган ва қишлоқ аҳолиси тез ортиб борган. Натижада, қишлоқ аҳолисининг улуши шу даврдан бошлаб энг сўнгги йилларгача кўтарилиб борган. Масалан, умумий урбанизация даражаси 1984 йилда ўзининг энг юқори чўққиси, яъни 42 фоизга (қишлоқ аҳолиси улуши 58 %) эришган бўлса, 2008 йилга келиб у 35,8 фоизга тушиб қолган.

Кейинги 20 йилда аҳоли сонининг ўсиши янада пасайишида давом этди. Бу жараён қишлоқ жойларда ҳам кузатилади. Қуйидаги 14-жадвалда Ўзбекистон Республикаси ва вилоятларининг мустақиллик йилларида аҳоли сони ўсишидаги умумий ва ҳудудий хусусиятлар ўз аксини топган. Жадвалда 1991-2008 йиллар оралиғидаги вазият алоҳида ва 2009 йилдаги ҳолат алоҳида келтирилган. Бунинг сабаби, 2009 йил ўзига хос “аномал”, яъни шаҳарчалар сонининг бир йўлакай деярли 1000 тага кўпайганлигидир. Шу боис, у **ажрим** таҳлил қилинмаса, бутун 20 йилдаги умумий жараён “бузилади” ёки реал ҳолат кўрсатилмайди. Қолаверса, бундай ёндашув статистика қоидаларига ҳам зиддир.

Шундай қилиб, 1991-2008 йиллар мобайнида республика жами аҳолиси 131,4 фоизга ўсган, қишлоқ аҳолиси эса бу даврда 141,2 фоизга ортган. Ўртача йиллик кўпайиш 1,60, 2,05 фоизданни ташкил қилган.

Республика аҳолисининг кўпайиб бориши вилоятлар миқёсида бир хил кечмаган. Масалан, жами аҳоли ўсиши кўрсаткичлари бўйича Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари анъанавий ҳолда етакчилик қилган. Бу кўрсаткич Наманган ва Хоразм вилоятларида ҳам анча юқори бўлган. Айни вақтда Тошкент, Навоий, Сирдарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида унинг ўртачадан пастроқ ҳолати қайд этилади.

13-жадвал

Ўзбекистон Республикаси вилоятларининг умумий ва қишлоқ аҳолиси

Худудлар	1991 й. (минг киши)		2008 й. (минг киши)		1991-2008 йй. ўсиш, %		2009 й. аҳолиси (минг киши)		2008-2009 йй.-ги ўзгариш, минг киши		Умумий урбанизация даражаси, %	
	жами аҳоли	қишлоқ аҳолиси	жами аҳоли	қишлоқ аҳолиси	жами аҳоли	қишлоқ аҳолиси	жами аҳоли	қишлоқ аҳолиси	жами аҳоли	қишлоқ аҳолиси	2008 й.	2009 й.
Ўзбекистон Республикаси	20607,7	12305,2	27072,2	17374,0	131,4	141,2	27533,4	13297,4	4612,0	-4076,6	35,8	51,7
шу жумладан:												
Қорақалпоғистон Республикаси	1270,6	660,3	1595,4	820,9	125,6	124,3	1615,7	801,1	20,3	-19,8	48,5	50,4
Вилоятлар:												
Андижон	1789,0	1214,3	2451,2	1734,3	137,0	142,8	2499,9	1161,0	48,7	-573,3	29,2	53,5
Бухоро	1195,1	785,6	1566,1	1109,3	131,0	141,2	1588,8	972,0	22,7	-137,3	29,2	38,8
Жиззах	792,2	566,4	1079,5	758,3	136,3	133,9	1098,3	577,6	18,8	-180,7	29,7	47,4
Навоий	682,0	401,3	829,0	501,2	121,5	124,9	839,3	422,6	10,3	-78,6	39,5	49,6
Наманган	1551,8	960,5	2174,3	1368,0	140,1	142,4	2217,2	783,1	42,9	-584,9	37,1	64,7
Самарқанд	2200,9	1526,7	3003,4	2248,4	136,5	147,3	3061,6	1915,8	58,2	-332,6	25,1	37,4
Сирдарё	559,1	365,2	693,0	477,2	123,9	130,7	703,4	412,7	10,4	-64,5	31,1	41,3
Сурхондарё	1332,0	1077,5	1992,1	1610,8	149,6	149,5	2033,8	1277,6	41,7	-333,2	19,1	37,2
Тошкент	2129,8	1188,6	2522,4	1531,6	118,4	128,8	2552,6	1274,3	30,2	-257,3	39,3	50,1
Фарғона	2214,6	1528,4	2972,2	2145,0	134,2	140,3	3022,1	1245,9	49,9	-899,1	27,8	58,8
Хоразм	1066,0	776,1	1504,2	1176,1	141,1	151,5	1530,8	1006,9	26,6	-169,2	21,8	34,4
Қашқадарё	1694,4	1251,6	2509,4	1892,9	148,1	151,2	2563,6	1446,8	54,2	-446,1	24,6	43,6

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Қишлоқ аҳолиси ҳам хусусан, Хоразм ва Қашқадарё вилоятларида анча тез ўсиб борган. Бу борада Сурхондарё ва Самарқанд вилоятлари ҳам кўзга ташланади. Энг паст кўрсаткичлар эса яна юқорида қайд этилган Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий ва Тошкент вилоятларида кузатилади.

Энг сўнгги, яъни 2008-2009 йилларда умумий аҳоли сонининг ўсиши ва ҳудудий таркибида эмас, балки унинг шаҳар ва қишлоқ жойлар бўйича нисбатида кескин ўзгариш юз берди. 2008 йил давомида жами аҳоли 4612,0 минг кишини кўпайди, бироқ 2009 йил қишлоқ аҳолиси аввалги йилга қараганда 4076,6 минг кишига камайди. Жами 966 та янги ташкил этилган шаҳарчалар (агрошаҳарлар) аҳолиси 4436,4 минг кишини ташкил қилганлигини ҳисобга олинса, бу рақам қишлоқ аҳолисининг камайданидан 359,8 минг кишига кўп.

Вилоятлар даражасида қишлоқ аҳолисининг энг катта миқдорда қисқариши қуйидагича: Фарғона вилоятида 899,1 минг киши (196 та янги шаҳарча, жами аҳолиси 938 минг киши); Наманган вилоятида 584,9 минг киши (109 та шаҳарча, аҳолиси 613,1 минг киши); Андижон вилоятида 573,3 минг (78 та шаҳарча, 642,6 минг киши) ва ҳ.к. Шу билан бирга бу кўрсаткичлар Қашқадарё (янги шаҳарчалар аҳолиси 482,2 минг киши), Сурхондарё (369,1 минг киши) ва Самарқанд (381,0 минг киши) вилоятларида ҳам анча катта. Айни пайтда Қорақалпоғистонда ташкил этилган 11 та шаҳарчалар аҳолиси (32,3 минг киши) унинг шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбатига жиддий таъсир кўрсатмаган.

Жадвалда 2009, яъни урбанизация нуқтаи назаридан “бурилиш” ҳисобланган йилда ушбу жараённинг атиги бир йилдаги ўзгариши ўз ифодасини топган. Кўриниб турибдики, урбанизациянинг умумий демографик кўрсаткичи, яъни шаҳар аҳолисининг жами аҳоли сонигаги улуши 35,8 фоиздан 51,7 фоизга ёки 15,9 пунктга кўтарилган (қишлоқ аҳолисининг ҳиссаси шунча даражада қисқарган).

14-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманларининг аҳоли сони ўсиши бўйича гуруҳланиши
(1989-2008 йй. фоизда)

Ўртача йиллик кўпайиш даражаси, %	Қишлоқ туманлар номи	сони	%
Аҳоли сони камайган ҚТ	Хўжаобод, Кармана, Томди, Самарқанд, Сариосиё	5	3,4
Ўртача бир йиллик кўпайиш 2,00 фоизгача	Нукус, Олтинкўл, Когон, Арнасой, Конимех, Қўшработ, Гулистон, Мирзаобод, Оҳангарон, Юқори Чирчиқ. Янгийўл, Қуйичирчиқ, Бешарик, Охунбобоев, Ромитан, Фарғона, Ўзбекистон, Балиқчи, Улуғнор	19	12,9
2,01-3,00 %	Тахтакўпир, Шуманай, Эллиққалъа, Андижон, Асака, Жалақудуқ, Марҳамат, Избоскан, Пахтаобод, Жондор, Олот, Пешку, Ромитан, Шофиркон, Бахмал, Жиззах, Зафаробод, Зомин, Мирзачўл, Фориш, Хатирчи, Қизилтепа, Мингбулоқ, Наманган, Уйчи, Учқурғон, Янгиқўрғон, Жомбой, Нуробод, Пахтачи, Каттакўрғон, Оқолтин, Сидарё, Ховос, Ангор, Бойсун, Музработ, Олтинсой, Термиз, Қизириқ, Қумқўрғон, Бекобод, Бўка, Зангиота, Оққўрғон, Тошкент, Чиноз, Ўртачирчиқ, Қибрай, Боғдод, Бувайда, Данғара, Тошлоқ, Учкўприк, Боғот, Урганч, Янгиарик, Янгибозор, Деҳқонобод, Касби, Миришкор, Қарши. Олтиарик.	63	42,9
3,01-4,00 %	Амударё, Кегайли, Мўйноқ, Чимбой, Қонликўл, Қораўзак, Бўз, Қўрғонтепа, Вобкент, Бухоро, Қоракўл, Дўстлик, Ғаллаорол, Норин, Поп, Тўрақўрғон, Булунғур, Иштихон, Нарпай, Оқдарё, Пастдарғом, Пайарик, Ургут, Боёвут, Жарқўрғон, Шеробод, Шўрчи, Бўстонлик, Пскент, Ёзёвон. Кува, Гурлан, Шовот, Қўшқўпир, Чирокчи, Яккабоғ, Қамаши, Ғузор, Ҳазорасп, Ғиждувон	40	27,2
4,01 % ва ундан юқори	Беруний, Тўрткўл, Хўжайли, Қўнғирот, Шаҳрихон, Пахтакор, Нурота, Учқудуқ, Косонсой, Чортоқ, Чуст, Денов, Паркент, Хива, Хонқа, Китоб, Косон, Муборак, Нишон, Шаҳрисабз	20	13,6
Жами:		147	100,0

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Энг катта фарқ Фарғона вилоятида-31,0 бирликка ошган, Наманганда у 27,6 га тенг бўлган. Шунингдек, Қашқадарё, Сурхондарё ва Жиззах вилоятларида ҳам бундай “сакрашлар” кўзга ташланади. Қорақалпоғистонда эса кескин ўзгариш қайд этилмайди.

Республика қишлоқ жойларидаги аҳолининг ўсишидаги ҳудудий тафовутлар кичикроқ маъмурий бирликлар миқёсида янада яққолроқ намоён бўлади. Чунончи, қишлоқ туманлари (ҚТ) даражасида аҳоли сони турлича ортиб борган. 15-жадвалда 147 та қишлоқ туманлари аҳоли сонининг кўпайиб бориши суръати бўйича гуруҳлаштирилган¹.

Жадвал маълумоти таҳлили шуни кўрсатадики, 1989-2008 йиллар оралиғида 5 қишлоқ туманларининг аҳолиси камайган. Бу асосан маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар сабабли юзага келган, яъни улар ҳудудининг бир қисми янги ташкил этилган ёки қўшни туман ҳудудига киритилган. Бундай туманлар жами қишлоқ маъмурий бирликларининг бор-йўғи 3,4 фоизини ташкил қилганлиги боис, улар умумий ҳолатга сезиларли таъсир кўрсатмаган.

19 та ҚТ аҳолиси ўртача бир йилда 2,00 фоизданга кўпайиб борган. Улар орасида Сирдарё, Тошкент, Андижон, Фарғона ва бошқа вилоят вакиллари бор. Энг катта гуруҳни йиллик кўпайиш суръати 2,01-3,00 фоизга тенг бўлган ҚТ ташкил қилади (42,9 %), Ундан кейинги ўринда 3,01-4,00 фоизданга аҳолиси кўпайиб бораётган 40 та ҚТ туради. Бу иккала гуруҳ республика жами қишлоқ туманларининг 70 фоиздан ортиқроғини бирлаштиради ва, бинобарин, айнан улар республика қишлоқ жойларининг умумий демографик вазиятини белгилаб беради.

Аҳолиси юқори суръатда, яъни ҳар йили 4,00 ва ундан зиёдроқ фоизга кўпайиб бораётган гуруҳда 20 ҚТ жой олган. Улар орасида катта демографик

¹ Умуман Ўзбекистон Республикасида ҳозирги даврда 159 та қишлоқ туманлари мавжуд, уларнинг 1989-2008 йиллардаги ўзгармагани эса 147 та.

салоҳиятга эга бўлган Шаҳрисабз, Китоб, Чуст, Денов, Шаҳрихон, Хива кабилар бор (15-жадвал ва 5-илова).

Таҳлиллар кўрсатишича ҚТ демографик сиғими тобора кўтарилиб бормоқда. Масалан, 1989 йилда 200 мингдан ортиқ аҳолига эга бўлган атиги битта ҚТ мавжуд бўлган бўлса, ҳозирги кунда уларнинг сони 13 та. Дастлабки 10 та қишлоқ туманларининг бу борадаги ўринлари қуйидагича (2008 й., минг киши):

1. Ургут-369,9;	6. Пастдарғом-267,1;
2. Денов-304,2;	7. Ёйдувон-249,0;
3. Чироқчи-301,4;	8. Шаҳрихон-229,5;
4. Шаҳрисабз-289,3;	9. Косон-215,9;
5. Самарқанд-274,0;	10. Чуст-211,0.

Қашқадарё вилоятининг Яккабўғ, Китоб, Қамаш, Андижон вилоятининг Андижон туманларининг ҳар бирида 200-205 минг кишидан аҳоли яшайди. Шунингдек, Хива, Пойарик, Қува, Ўзбекистон, Иштихон, Избоскан, Асака, Уйчи туманларида ҳам 180-200 минг нафардан аҳоли бор.

15-жадвал

Аҳоли сони бўйича энг кичик қишлоқ туманлари рўйхати (минг киши);

	1989 йил		2008 йил
1.	Учкудук-14,7;	1.	Қоровулбозор-13,6;
2.	Мўйноқ-15,2;	2.	Томди-22,7;
3.	Қонликўл-22,4;	3.	Янгиобод-23,5;
4.	Тахтакўпир-23,8;	4.	Мўйноқ-28,4;
5.	Муборак-24,5;	5.	Учкудук-36,9;
6.	Қораўзак-24,8;	6.	Конимех-37,9;
7.	Мирзачўл-25,1;	7.	Арнасой-38,1;
8.	Шуманай-25,9;	8.	Тахтакўпир-39,7
9.	Дўстлик-26,1;	9.	Шуманай-40,4;
10.	Томди-26,7.	10.	Элликқалъа-40,4.

Манба: ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Умумгеографик қонуният шундан иборатки, қадимдан суғорилиб деҳқончилик қилинаётган воҳа ва водийларнинг қишлоқ туманлари аҳолиси кўп ва зич, экстенсив чорвачиликка ихтисослашган

чўл ҳудудлари туманларида эса, аксинча, аҳоли сони оз ва сийрак. Бунга юқорида келтирилган ҚТ “рейтинг” кўрсаткичлари яққол мисол бўла олади.

Қишлоқ туманлари орасида аҳоли зичлиги бўйича Тошкент тумани биринчи ўринда – 1 кв. км га 826 киши. Бу кўрсаткич Шаҳрихонда 791, Асакада 743, Зангиота туманида 754, Избосканда 670, Наманган туманида 705, Олтинқўлда 647, Тошлоқда 637, Тўрақўрғонда 619, Булоқбоши туманида 617, Бувайдада 614, Норин туманида 601 кишини ташкил қилади. Риштон, Пахтаобод, Уйчи, Самарқанд, Тойлоқ ҚТ ҳам бу борада юқори поғоналарни эгаллайди.

Одатда, йирик шаҳар атрофида жойлашган ёки маъмурий маркази нисбатан каттароқ бўлган қишлоқ туманларида аҳоли ниҳоятда зич жойлашган. Жумладан, Самарқанд, Шаҳрисабз, Денов, Чуст, Тошкент, Қибрай каби қишлоқ туманлари аҳолисининг зичлиги айнан шу омилларга боғлиқ. Айни вақтда Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий, Бухоро вилоятларининг чўл минтақасида жойлашган қишлоқ туманларининг демографик сиғими жуда паст. Масалан, Томди туманида 1 кв. км. майдонга 0,53 киши тўғри келади; Учқудукда 0,79, Мўйноқда 0,75, Қўнғирот туманида 1,5, Тахтақўпирда 1,9 киши.

Қишлоқ туманларида аҳоли геграфиясининг бундай хусусиятларини инобатга олиш “Қишлоқ тараққиёти ва фароовнлиги йили” Давлат дастурида белгиланган чора-тадбирларни амалга оширишда катта амалий аҳамият касб этади. Хусусан, улар қишлоқ жойларда уй-жой қуриш, аҳолига транспорт, тиббий ва бошқа хизматларни кўрсатишга ҳамда аҳоли бандлиги муаммоларини ҳал этишда аҳамиятлидир.

Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси, унинг жами аҳолиси сингари, фақат **табiiй кўпайиш** асосида ортиб бормоқда. Миграция, шу жумладан, ташқи миграциянинг натижаси гарчи камайиб бораётган бўлсада, у ҳамон манфiiй кўрсаткичларга эга. Жумладан, биргина 2008 йилда жами аҳоли кўпайишининг (483,1 минг киши) 65,2 фоизи ёки 331,8 минг кишиси қишлоқ

жойларга тўғри келган бўлиб, бутунлай табиий кўпайиш ҳисобидан ташкил топган. Албатта, табиий кўпайишнинг ҳақиқий кўрсаткичи бундан юқорироқ, сабаби унинг бир қисми салбий миграция қолдиғини қоплашга кетган.

Ҳар минг кишига ҳисоблаганда, табиий кўпайиш республика қишлоқ жойларида йилдан-йилга камайиб бормоқда. Масалан, у сўнгги 10 йил мобайнида 20,2 промилледан 19,3 % га тушиб қолган (2008 й.)

Маълумки, республикамиз аҳолисининг табиий кўпайиши, энг аввало, унинг туғилиш кўрсаткичлари асосида шаклланади. Сўнгги йилларда қишлоқ аҳолисининг умумий туғилиш коэффиценти (ҳар минг кишига нисбатан) 23-25 промилле оралиғида бўлиб, унинг бу борадаги кўрсаткичи 2006 йиллардан бошлаб бироз кўтарилиб бормоқда. Шу билан бирга шаҳар ва қишлоқ жойлардаги туғилиш даражасидаги фарқ қишлоқ жойлар ҳисобидан тобора қисқариб бормоқда.

6-иловада барча қишлоқ туманлари аҳолисининг туғилиш кўрсаткичлари 1995, 2000, 2005 ва 2008 йиллар бўйича келтирилган, уларнинг динамикаси ва тадрижий ўзгаришларнинг таҳлили тегишли хулосалар чиқаришга имкон беради. Чунончи, ўтган асрнинг охирги ўн йилликларида бошланган ва хусусан 90-йилларда жадаллашган туғилиш кўрсаткичининг пасайиб бориши тахминан 2005 йилларга келиб тўхтади ва 2006 йилдан у бироз кўтарилмоқда. Шу ўринда айтиш мумкинки, **миллий иқтисодиётда барқарор ривожланишга 1996 йилда эришилган бўлса, демографик жараёнларда бу ҳолат 10 йилдан кейин юзага келди.** Албатта, бундай умумий, дастлабки хулоса махсус ва чуқур демографик таҳлилни, бу борадаги ўтиш даври хусусиятларини ўрганишни талаб қилади.

Қишлоқ туманлари аҳолисининг туғилиш даражаси бир-биридан анча фарқ қилади. Масалан, 20 та ҚТ да ёки уларнинг 12,6 фоизида ҳар минг кишига туғилиши 22 промиллегачани ташкил қилади. Қизиғи шундаки, ушбу туманлар орасида Навоий вилоятининг вакиллари кўпроқ, ваҳоланки,

**Ўзбекистон қишлоқ туманларининг туғилиш кўрсаткичлари бўйича гуруҳланиши
(2008 й., промилледа)**

Туғилиш даражаси, ‰	Қишлоқ туманлар номи	сони	%
Туғилиш паст даражада бўлган ҚТ (22,0 ‰ гача)	ҚР: Шуманай; Андижон: Балиқчи; Бухоро: Когон, Олот, Пешку, Қоравулбозор; Навоий: Кармана, Конимех, Томди, Учқудуқ, Қизилтепа; Наманган: Чуст; Тошкент вилояти: Бўстонлик, Зангиота, Пскент; Фарғона: Фарғона, Фурқат, Қува; Хоразм: Боғот; Қашқадарё: Шахрисабз	20	12,6
Ўртача кўрсаткич (22,1 ‰ дан-24,0 ‰ гача)	ҚР: Мўйноқ, Хўжайли, Қонликўл, Қораўзак; Андижон: Марҳамат, Улуғнор; Бухоро: Вобкент, Ромитан; Жиззах: Зафаробод, Мирзачўл, Пахтакор, Янгиобод; Навоий: Навбахор, Хатирчи, Мингбулоқ, Чортоқ, Янгиқўрғон; Самарқанд: Нарпай, Пахтачи, Самарқанд, Каттақўрғон; Сирдарё: Оқолтин, Сардоба, Сирдарё; Сурхондарё: Музработ; Тошкент вилояти: Бўка, Тошкент, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янгийўл, Қибрай, Қуйи Чирчиқ; Фарғона: Бешариқ, Боғдод, Олтиариқ, Охунбобоев, Риштон, Тошлоқ, Учқўприк, Ўзбекистон; Хоразм: Урганч, Шовот, Янгиариқ, Янгибозор, Қўшқўпир; Қашқадарё: Миришкор	46	28,9
Юқори кўрсаткичга 24,1 ‰-26,0 ‰ гача)	ҚР: Амударё, Беруний, Кегейли, Тахтақўпир, Тўрткўл, Чимбой, Эллиққалъа, Қўнғирот; Андижон: Асака, Булоқбоши, Жалолқудуқ, Избоскан, Хўжаобод, Шахрихон; Жиззах: Зомин, Фориш, Ғаллаорол; Навоий: Нурота; Наманган: Норин, Поп, Тўрақўрғон; Самарқанд: Жомбой, Оқдарё; Сирдарё: Боёвут, Гулистон, Мирзаобод, Сайхунобод; Сурхондарё: Денов, Жарқўрғон, Сариосиё, Шеробод, Бойсун, Шўрчи; Тошкент: Бекобод, Оққўрғон, Оҳангарон, Паркент; Фарғона: Бувайда, Данғара, Ёзёвон; Хоразм: Гурлан, Хива, Хонқа; Қашқадарё: Деҳқонобод, Касби, Яккабоғ, Қамаша, Қарши, Ғузор	50	31,4
26,1-юқори	ҚР: Нукус; Андижон: Андижон, Бўз, Олтинкўл, Пахтаобод, Қўрғонтепа; Бухоро: Бухоро, Жондор, Шофиркон, Қорақўл, Ғиждувон; Жиззах: Арнасой, Бахмал, Дўстлик, Жиззах, Зарбдор; Наманган: Косонсой, Наманган, Уйчи, Учқўрғон; Самарқанд: Булунғур, Иштихон, Нуробод, Пастдарғом, Пайариқ, Тойлоқ, Ургут, Қўшрабат; Сирдарё: Ховос; Сурхондарё: Ангор, Бандихон, Олтинсой, Термиз, Узун, Қизирик, Қумқўрғон; Тошкент: Ўрта Чирчиқ; Фарғона: Сўх; Қашқадарё: Китоб, Косон, Муборак, Нишон, Чироқчи.	43	27,1
Жами		159	100 %

*Изоҳ: Қора рангда вилоятлар номи кўрсатилган.
Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.*

Сурхондарё, Самарқанд ёки Жиззах вилоятларининг бирорта қишлоқ туманида ҳам бундай ҳолат кузатилмайди.

Умумий туғилиш коэффициенти 22,1 - 24,0 промилле оралиғида бўлган гуруҳдан 46 та ҚТ жой олган. Улар орасида деярли барча вилоятлар (Наманган вилоятидан ташқари) туманлари бор. Кейинги гуруҳга эса 50 та ёки жами қишлоқ туманларининг яқин 1/3 қисми киради. Умуман олганда, бу икки гуруҳ республика ҚТнинг 60 фоизини бирлаштиради ва, демак, айнан улар мамлакат қишлоқ жойларидаги бундай вазиятни тавсифлаб беради.

Туғилишнинг энг юқори кўрсаткичи (26,1 ‰ ва ундан катта) 43 та туманда қайд этилади. Бу хусусда мазкур гуруҳ иккинчи гуруҳга яқин туради. Мавжуд маълумотларга қараганда, ушбу гуруҳ таркибида Самарқанд вилояти ҚТ кўпчиликини ташкил қилади. Бу вилоятнинг жами 14 та қишлоқ туманидан 8 таси айнан шу гуруҳда жойлашган. Шунингдек, Сурхондарё вилояти туманлари ҳам кўп: 14 тадан ярми, яъни 7 тасида туғилиш даражаси юқори. Қашқадарё, Бухоро, Андижон, Жиззах вилоятларидан ҳам 5 тадан ҚТ бу гуруҳга киритилган.

17-жадвал

Самарқанд вилояти Иштихон тумани аҳолисининг туғилиш коэффициенти (промилледа)

Т.р.	Қишлоқ фуқаролар йиғинлари	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1.	Азамат	27,3	25,4	27,6	24,9	24,3	23,6
2.	Зарбанд	29,1	27,3	29,5	27,6	26,8	25,9
3.	Равот	26,9	25,3	27,5	24,3	23,5	22,9
4.	Файзиобод	27,9	26,1	27,6	25,1	24,2	23,4
5.	Ҳалқобод	30,4	28,8	31,1	28,8	26,8	26,3
6.	Чордара	28,3	26,3	27,6	26,5	24,9	24,2
7.	Ўртақишлоқ	28,2	26,8	28,8	26,6	25,6	24,7
8.	Кўрли	29,5	27,2	29,8	27,4	26,3	25,8
9.	Ҳақиқат	28,2	25,9	27,6	26,3	23,8	24,6
	Туман бўйича	28,8	27,1	27,9	24,9	24,3	23,4

Манба: Муҳамедов О.Л. Аҳоли табиий ҳаракатининг ҳудудий тафовутлари (Самарқанд вилояти мисолида). География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.-Т., 2007.

Туғилиш коэффицентидаги ҳудудий фарқларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, кўпроқ тоғ ёки тоғ олди қишлоқ туманларида бу кўрсаткич юқори. Масалан, Самарқанд вилоятининг Булунғур, Нуробод, Ургут, Қўшработ, Қашқадарёнинг Чироқчи, Фарғона вилоятининг Сўх, Жиззахнинг Бахмал, Сурхондарёнинг Олтинсой ва Узун туманлари фикримизни асослаб беради. Шу билан бирга бирмунча “урбанизациялашган” ҚТ-да туғилиш коэффиценти нисбатан пастроқ: Когон, Қоравулбозор, Чуст, Фарғона, Шаҳрисабз, Кармана ва б. (17-жадвал).

Туғилиш жараёни ва ундаги ўзгаришлар янада кичикроқ ҳудудларда, яъни бевосита аҳолига “яқин” бўлган жойлар даражасида таҳлил ва тадқиқ қилинса, ҳаққоний, реал вазият оддий ва умумий статистикага қараганда яққолроқ ва аниқроқ кўзга ташланади. Жумладан, О.Муҳамедов (2007 й.) томонидан олиб борилган тадқиқотлар бунга мисол бўла олади. У Иштихон тумани қишлоқ фуқаролар йиғинлари даражасида аҳолининг табиий ҳаракатини ўрганган. Ушбу таҳлилнинг айрим натижалари 17-жадвалда ўз аксини топган.

7-иловада республика қишлоқ аҳолисининг умумий ўлим коэффиценти ҚТ миқёсида ва динамикада келтирилган. 1995-2008 йиллар мобайнида ушбу кўрсаткичлар таҳлили гувоҳ беришича, ўлим коэффиценти ҳам бироз пасайиб борган. Бу, албатта, мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий сиёсат натижасидир. Охирги йилларда Ўзбекистон қишлоқ жойларида ҳар минг кишига ўлганлар сони ўртача 4,0-5,0 промилле оралиғида, ваҳоланки 90-нчи йилларда у 5,5 ва ундан кўпроқни ташкил қилган.

Туғилиш кўрсаткичларига қараганда ўлим коэффиценти катта ҳудудий фарқларда эга эмас. Бу борада гуруҳ оралиғлари ҳам “торроқ”. Қишлоқ туманларининг энг катта қисмида ўлим, ҳар 1000 кишига нисбатан, 4,1-4,5 промиллени ташкил қилади. Уларнинг умумий сони 50 та ёки республика жами қишлоқ туманларининг 31,4 фоизига тенг.

18-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманларининг аҳоли ўлим кўрсаткичлари бўйича тақсимланиши
(2008 йил, ‰ да)

Ўлим даражаси, ‰	Қишлоқ туманлар номи	сони	%
4,0 ‰ гача	Андижон: Бўз, Олтинқўл, Улуғнор; Бухоро: Когон, Олот, Пешку, Ромитан, Қоравулбозор; Жиззах: Арнасой, Дўстлик, Зафаробод, Мирзачўл, Пахтакор; Самарқанд: Иштихон, Ургут; Сирдарё: Мирзаобод, Оқолтин; Сурхондарё: Бандихон, Денов, Музработ, Олтинсой, Сариосиё, Шеробод, Шўрчи, Қизирик, Қумқўрғон; Хоразм: Боғот; Қашқадарё: Муборак, Қамаш.	29	18,2
4,1-4,5 ‰	Жиззах: Бахмал, Жиззах, Зарбдор, Зомин, Фориш, Янгиобод; Навоий: Томди, Хатирчи, Қизилтепа; Наманган: Косонсой, Мингбулоқ, Тўрақўрғон, Чортоқ, Чуст, Янгиқўрғон; Самарқанд: Жомбой, Напай, Оқдарё, Пастдарғом, Пайарик, Каттакўрғон, Қўшрабод; Сирдарё: Боёвут, Сардоба, Ховос; Сурхондарё: Бойсун, Жарқўрғон, Термиз, Узун; Тошкент: Паркент; Фарғона: Бувайда, Ёзовон, Охунбобоев, Риштон, Сўх, Учқўприк; Хоразм: Урганч, Хива, Хонқа, Шовот; Қашқадарё: Деҳқонобод, Касби, Китоб, Косон, Миришкор, Нишон, Чирокчи, Шахрисабз, Яккабўғ, Қарши	50	31,4
4,6-5,0 ‰	ҚР: Шуманай, Эллиққалъа; Андижон: Андижон, Балиқчи, Жалолқудук, Марҳамат, Асака, Қўрғонтепа, Пахтаобод, Хўжаобод, Шахрихон; Бухоро: Вобкент; Жиззах: Ғаллаорол; Навоий: Навбаҳор, Учқудук, Хатирчи; Наманган: Наманган, Поп, Уйчи, Норин; Самарқанд: Булунғур, Нуробод, Пахтачи, Самарқанд; Сирдарё: Сайхунобод; Сурхондарё: Ангор; Тошкент: Бекобод, Бўка, Зангиота; Фарғона: Боғдод, Олтиариқ, Тошлок, Фарғона, Қува; Хоразм: Янгиариқ, Хазорасп, Қўшқўприк; Қашқадарё: Ғузор.	38	23,9
5,1-6,0 ‰	ҚР: Амударё, Беруний, Мўйнок, Нукус, Тўртқўл, Хўжайли, Чимбой, Қонлиқўл, Қораўзак, Қўнғирот; Андижон: Булоқбоши, Избоскан; Бухоро: Бухоро, Жондор, Шофиркон, Қоракўл, Ғиждувон; Навоий: Кармана, Конимех, Нурота; Самарқанд: Тойлоқ; Сирдарё: Гулистон; Тошкент: Бўстонлик, Оққўрғон, Оҳангарон, Пскент, Тошкент, Чиноз, Янгийўл; Фарғона: Бешариқ, Данғара, Фурқат, Ўзбекистон; Хоразм: Гурлан.	34	21,4
6,1 ‰ юқори	ҚР: Кегайли, Тахтақўпир; Бухоро: Ғиждувон; Сирдарё: Сирдарё; Тошкент: Юқори Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Қибрай, Қуйи Чирчиқ.	8	5,0
Жами		159	100%

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Шунингдек, 4,6-5,0 % оралиғидаги ўлим кўрсаткичлари 38 та, 5,1-6,0 % гуруҳида 34 та ҚТ қайд этилади. Энг юқори ўлим кўрсаткичлари эса Кегайли, Тахтакўпир, Сирдарё, Юқори Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ ва Қибрай туманларида кузатилади.

Ўлим кўрсаткичларига тегишли географик хусусият шундан иборатки, унинг нисбатан юқорилиги асосан **экологик муҳит бирмунча салбий бўлган ҳудудларда** қайд этилади. Бунга Тошкент вилояти ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг кўпчилик қишлоқ туманлари далил бўлиши мумкин (19-жадвал).

Туғилиш ва ўлим нисбати аҳоли табиий кўпайишини таъминлайди. Таҳлиллар кўрсатишича, туғилиш коэффиценти 2005 йилгача қисқариб борди ва энг сўнгги йилларда у бирмунча кўтарилишни намоён қилмоқда. Ўлим кўрсаткичи ҳам охириги йилларда пасайиб борди ва ҳозирги вақтда у бироз барқарорликка эришди. Бунинг натижасида табиий кўпайиш, аҳоли туғилиш даражасига мос ҳолда, ўзгариб бормоқда. У аввал қайд этганимиздек, энг охириги йилларда сезиларли даражада кўтарилишни кўрсатмоқда. Шу боис, қишлоқ туманларини аҳоли табиий кўпайиш даражасига кўра гуруҳланиши кўп жиҳатдан бу борадаги туғилиш кўрсаткичларига ўхшаб кетади.

1995-2008 йиллар мобайнида табиий кўпайиш барча қишлоқ туманларида камайиб борган (8-илова). Масалан, Жиззах вилоятининг Бахмал туманида у 37,3 промилледан 25,0 % гача, Зарбдор туманида 37,6 % дан 22,8 % гача, Қорақалпоғистон Республикасининг Мўйноқ туманида 38,1 дан 17,4 промиллега тушиб қолган. Наманган вилоятининг Чортоқ туманида бу кўрсаткичлар, мос тарзда, 30,2 ва 18,5 %, Чустда 28,0 ва 17,0 %, Самарқанд вилоятининг Оқдарё туманида 33,2 ва 20,9 %, Сурхондарёнинг Денов туманида 37,1 ва 21,0 %, Жарқўрғонда 37,3 ва 21,5 %, Шўрчи туманида 37,6 ва 21,7 промилле ва ҳ.к.

19-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманларини аҳолиси табиий кўпайиш кўрсаткичлари бўйича
гуруҳларга ажратилиши (2008 йил, промилледа)

Ўлим даражаси, ‰	Қишлоқ туманлар номи	сони	%-да
18 ‰ гача	ҚР: Мўйноқ, Тахтакўпир, Хўжайли, Шуманай, Қораўзак; Андижон: Мархамат; Бухоро: Когон, Олот, Пешку, Қоравулбозор; Навоий: Кармана, Конимех, Томди, Учқудук, Хатирчи, Қизилтепа; Наманган: Чуст; Самарқанд: Пахтачи, Самарқанд; Сирдарё: Сирдарё; Тошкент: Бўстонлик, Зангиота, Пскент, Тошкент, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янгийўл, Ўрта Чирчиқ, Қибрай, Қуйи Чирчиқ; Фарғона: Олтиариқ, Тошлок, Фарғона, Фурқат, Ўзбекистон, Кува; Қашқадарё: Шахрисабз.	37	23,3
18,1-20,0 ‰	ҚР: Беруний, Кегайли, Тўрткўл, Чимбой, Қонликўл, Қўнғирот; Андижон: Асака, Булоқбоши, Избоскан, Улуғнор; Бухоро: Вобкент; Жиззах: Мирзачўл, Пахтакор, Фориш, Янгиобод; Навоий: Навбахор; Наманган: Мингбулоқ, Тўрақўрғон, Учқўрғон, Чортоқ, Янгиқўрғон; Самарқанд: Нарпай, Каттақўрғон; Сирдарё: Гулистон, Оқолтин, Сардоба; Тошкент: Бекобод, Бўка, Оққўрғон, Оҳангарон; Фарғона: Бешариқ, Боғдод, Данғара, Охунбобоев, Риштон, Учкўприк; Хоразм: Урганч, Шовот, Янгиариқ, Янгибозор, Қўшкўпир, Хазорасп.	42	26,4
20,1-22,0 ‰	ҚР: Амударё, Нукус, Эллиққалъа; Андижон: Балиқчи, Жалолқудук, Пахтаобод, Хўжаобод, Шахрихон, Қўрғонтепа; Бухоро: Ромитан; Жиззах: Зафаробод, Зомин, Ғаллаорол; Навоий: Нурота; Наманган: Норин, Поп, Уйчи; Самарқанд: Булунғур, Жомбой, Оқдарё, Тойлоқ; Сирдарё: Боёвут, Мирзаобот, Сайхунобод, Ховос; Сурхондарё: Ангор, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Музрабод, Сариосиё, Шеробод, Шўрчи; Тошкент: Паркент; Фарғона: Бувайда, Ёзёвон; Хоразм: Гурлан, Хива, Хонқа; Қашқадарё: Дехқонобод, Касби, Миришкор, Яккабоғ, Ғузор.	45	28,3
22,1- юқори	Андижон: Андижон, Бўз, Олтинкўл; Бухоро: Бухоро, Жондор, Шифиркон, Қорақўл, Ғиждувон; Жиззах: Арнасой, Бахмал, Дўстлик, Жиззах, Зарбдор; Наманган: Косонсой, Наманган; Самарқанд: Иштихон, Нуробод, Пастдарғом, Пайариқ, Ургут, Қўшрабод; Сурхондарё: Бандихон, Олтинсой, Термиз, Узун, Қизирик, Қумқўрғон; Фарғона: Сўх; Қашқадарё: Косон, Муборак, Нишон, Чироқчи, Қамаш, Қарши, Китоб.	35	22,0
Жами		159	100 %

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Қизиғи шундаки, бошланғич ҳолат юқори бўлган қишлоқ туманларида қисқариш кучлироқ, паст бўлган ҳудудларда эса у озроқ кузатилади. Бунга Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ҳамда Тошкент вилояти қишлоқ туманлари мисол сифатида хизмат қилишлари мумкин. Қорақалпоғистоннинг айрим туманларида, масалан, Кегайли, Нукус ва Чимбой туманларида 2008 йил табиий кўпайиш кўрсаткичлари 1995 йилга қараганда юқори бўлган. Натижада, бу борадаги географик коэффициент кичрайиб борган ва ҳудудий фарқлар қисқаришида давом этган.

Ўзбекистон қишлоқ туманларининг 42 тасида табиий кўпайиш 18,1 - 20,0 ‰, 45 тасида 20,1-22,0 промилле. Бу кўрсаткич нисбатан паст бўлган туманлар ҳам кўпроқ-37 та. Умумий тарзда айтиш мумкинки, республика қишлоқ жойлари аҳолисининг табиий кўпайишини айнан 2 ва 3 нчи гуруҳ туманлари белгилаб беради (20-жадвал).

Республика қишлоқ жойлар аҳолиси унинг **миграцияси** таъсирида ҳам ўзгариб боради. Таҳлилларга кўра, бу жойлар мунтазам равишда миграция туфайли ўз аҳолисининг маълум бир қисмини “йўқотиб” бормоқда. Ушбу хулосани қуйидаги жадвал рақамлари исботлаши мумкин (минг киши ҳисобида):

20-жадвал

Ўзбекистон қишлоқ жойларида аҳоли миграцияси

Йиллар	Келганлар	Кетганлар	Миграция қолдиғи
1998	52216	76303	-24087
200	66773	84469	-17696
2003	57128	92725	-35597
2006	59007	100998	-41991

Манба: ЎзР Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари.

Вилоятлар миқёсида миграция жараёнлари турлича бўлиб, у уларнинг демографик салоҳиятига, “миграция ресурсларига”, хўжалигининг тармоқлар таркиби ва ривожланганлик даражасига, аҳолисининг ёш-жинс ва миллий таркибига боғлиқ. Кўриниб турибдики, аҳоли миграцияси ниҳоятда мураккаб

социал-иқтисодий жараён ҳисобланади ва у махсус таҳлил ва тадқиқотларни талаб қилади.

Навбатдаги жадвалда келтирилган маълумотлар аҳоли миграциясининг минтақавий хусусиятларини умумий ҳолатда акс эттиради. Кўринишича, миграцион йўқотиш 2006 йилда энг кўп Тошкент вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида кузатилади; Жиззах ва Навоий вилоятларида ҳам манфий миграция қолдиғи анча катта. Айни чоғда у Андижон ва Наманган вилоятларида сезиларли даражада озроқ, Хоразмда эса миграция натижаси шу йилда ҳатто ижобий бўлган.

21-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ жойларида аҳоли миграцияси кўрсаткичлари (2006 йил, киши)

Худудлар	Келганлар	Кетганлар	Миграция қолдиғи
Ўзбекистон Республикаси	59007	100998	-41991
<i>шу жумладан:</i>			
Қорақалпоғистон Республикаси	4589	11721	-7132
<i>вилоятлар:</i>			
Андижон	2898	3300	-402
Бухоро	2501	5582	-3081
Жиззах	4497	8653	-4156
Навоий	3074	7769	-4695
Наманган	1958	2343	-385
Самарқанд	6643	10171	-3528
Сирдарё	3462	6481	-3019
Сурхондарё	7402	11005	-3603
Тошкент	9233	16539	-7306
Фарғона	4905	6400	-1495
Хоразм	4226	4166	60
Қашқадарё	3619	6868	-3249

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари..

Қишлоқ туманлари миқёсида ҳам аҳолининг кўчиб келиши ва кўчиб кетиш кўрсаткичлари ҳар хил. (9-иловага қаранг). Масалан, Бухоро вилоятининг Қорақўл, Жондор ва бошқа қатор туманларида 2007-2008 йиллардаги аҳоли алмашуви бу худудлар фойдасига яқунланган. Худди шундай вазият Сурхондарёнинг Бандихон, Андижон вилоятининг Андижон,

Асака, Бўз, Қўрғонтепа, Олтинқўл, Қашқадарёнинг Дехқонобод, Миришкор, Нишон ҳамда Шаҳрисабз, Қорақалпоғистоннинг Қонлиқўл, Қораўзак, Кегайли ва Нукус туманларида ҳам кўзга ташланади (2008 й.).

Таъкидлаш лозимки, баъзи вилоятлар қишлоқ туманларида аҳоли миграциясининг мутлоқ кўрсаткичлари унча катта эмас. Жумладан, республикаимизнинг энг қишлоқли, энг тоғли ва урбанизация даражаси паст Сурхондарё вилоятида 2006 йилда жами 11521 киши кўчиб келган ва 14591 киши кўчиб кетган, миграция қолдиғи минус 3070 киши. Фақат Бандихон туманида ушбу кўрсаткич ижобий қолганларда хусусан Денов ва Бойсун туманларида сезиларли даражада манфий (22-жадвал).

22-жадвал

Сурхондарё вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг миграцияси (2006 й., киши)

Т.р.	Қишлоқ туманлари	Келганлар	Кетганлар	Миграция қолдиғи
1.	Ангор	396	664	-268
2.	Бандихон	522	372	150
3.	Бойсун	520	757	-237
4.	Денов	1370	1982	-612
5.	Жарқўрғон	706	1209	-503
6.	Музработ	727	921	-194
7.	Олтинсой	537	595	-48
8.	Сариосиё	622	1002	-380
9.	Термиз	324	601	-271
10.	Узун	509	865	-365
11.	Шеробод	370	635	-265
12.	Шўрчи	786	1040	-254
13.	Қизирик	496	738	-242
14.	Қумқўрғон	855	1357	-302
	Жами вилоят бўйича	11521	14591	-3070

Манба: Саттаров А.У. Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари. География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.-Т., 2009, б.92.

Аксарият қишлоқ туманларида эса миграция қолдиғи манфий хусусият касб этган. Чунончи, ҳар минг кишига ҳисоблаганда, Жиззах вилоятининг Мирзачўл туманида миграция сальдоси минус 13,1; Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманида-7,9; Чинозда-7,4; Пискентда минус 12,6 промиллени

ташкил қилади (2008 й.). Шу билан бирга Бухоро, Наманган ва Хоразм вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг миграцион майли бирмунча “мўътадилроқ”.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракати натижасида унинг асосий демографик кўрсаткичлари, ёш-жинс ва миллий таркиби шаклланиб боради. Ўзбекистон қишлоқ жойларда болалар ва ўсмирлар кўп, аҳолининг миллий таркибида эса аксариятни туб миллат, яъни ўзбеклар ташкил қилади. Ўзбеклар улуши айниқса, Хоразм вилоятида юқори-97,7 %о (республика қишлоқ аҳолисида ўртача 86,4 %о, 2006 й.). Нисбатан кўп миллатли қишлоқ аҳолиси Тошкент вилоятида (ўзбеклардан ташқари қозоқ, корейс, тожик, рус, татар, қирғиз), Қорақалпоғистонда (қозоқ, туркман), Навоий вилоятида (қорақалпоқ, тожик, қозоқ) кузатилади. Шунингдек, Андижон вилоятида ўзбеклар билан бирга қирғиз, тожик; Бухорода тожик, қозоқ; Жиззахда қозоқ, қирғиз, тожик; Қашқадарё тожик, туркман; Наманганда тожик, қирғиз; Самарқандда тожик; Сирдарёда тожик, қозоқ, қирғиз; Фарғона вилоятида тожик, қирғиз миллати вакиллари яшайди.

23-жадвал

Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг ёш-жинс таркиби (2009 й., жамига нисбатан фоизда)

Ёш гурuhlари	Жами аҳоли			Қишлоқ аҳолиси		
	эркак ва аёллар	эркак	аёл	эркак ва аёллар	эркак	аёл
0-7	15,8	16,2	15,3	18,4	18,8	18,0
8-13	12,3	12,6	12,0	13,0	13,3	12,8
14-19	13,9	14,2	13,7	14,6	14,8	14,4
20-59	52,2	51,8	52,6	49,4	48,7	50,0
60 ва ундан юқори	5,8	5,2	6,4	4,6	4,4	4,8
жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Жадвал: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Республика қишлоқ аҳолисининг миллий таркиби узоқ тарихий даврларда, ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланиш жараёнлари таъсирида шаклланган бўлиб, айна вақтда у вилоят ва қишлоқ туманларининг географик (этногеографик) ўрнига, хўжалигининг ихтисослашувига ҳам

боғлиқ. Қишлоқ жойлар аҳоли географиясининг бундай хусусиятлари эса, ўз навбатида, уларнинг демографик вазиятига, меҳнат ресурслари ва уларда фойдаланиш кўрсаткичларига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Аҳолининг ёш таркиби, энг аввало, унинг табиий ҳаракатига боғлиқ. Одатда, туғилиш юқори бўлса, ёшлар улуши кўп ва, аксинча, туғилиш кўрсаткичлари қисқарса, аҳолининг “қариб бориш” жараёни кузатилади. Республикамизда ҳозирча ёшлар ҳиссаси юқори (23-жадвал).

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, жами аҳоли ва қишлоқ аҳолисининг ёш-жинс таркибида бироз фарқлар кузатилади. Қишлоқ аҳолиси нисбатан “ёшроқ”. Шу билан бирга аҳолининг ёш-жинс таркибига унинг миграцияси ҳам таъсир кўрсатади. Миграциянинг саралаш ёки “танлаб олиш” хусусияти борлиги туфайли қишлоқ жойларнинг аҳолиси таркибида ёшлар салмоғи сезиларли даражада паст, аёллар ҳиссаси эса кўпроқ. Чунки, қишлоқ ёшлари, иш ўринлари етишмаслиги сабабли, республиканинг йирик шаҳарларига ва яқин хориж мамлакатларига вақтинча ишлаш учун миграция қиладилар. Бу вазият, ўз навбатида, қишлоқ жойлар демографик таркибини бирмунча салбийлаштиради, ўзгартиради. Натижада, бу жойларда оила қуриш, “куёв муаммоси” ҳам келиб чиқади.

Шундай қилиб, қишлоқ жойлар демографияси ўзига хос ва мураккаб кўринишга эга. Уни ҳар томонлама ўрганиш ва шу асосда тегишли илмий хулосалар чиқариш “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурини амалга оширишда катта аҳамиятга эга.

V БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ИҚТИСОДИЁТИ **(Қишлоқ хўжалиги мисолида)**

Қишлоқ хўжалигининг мамлакат миллий иқтисодиётида ва ижтимоий ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Буни унинг республика ялпи ички маҳсулотигаги улуши, аҳолининг турмуш фаровонлигини таъминлашдаги аҳамияти, қишлоқ хўжалигида банд аҳоли салмоғининг катталиги, мамлакат

экспорт салоҳиятида тутган ўрни, кўплаб хўжалик тармоқларининг қишлоқ хўжалиги билан боғланганлигида кўриш мумкин.

Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотида қишлоқ хўжалигининг салмоғи 21,7%ни (2007 й.) ташкил этади. Мамлакат иқтисодиётда банд аҳоли сонининг 27,9 фоизи бевосита қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Қабул қилинган “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурида агроиқтисодиёт тизимининг ривожланишига алоҳида урғу берилган.

Яқин вақтларга қадар қишлоқ хўжалиги том маънода мамлакат иқтисодиётининг етакчи тармоғи бўлиб келди. Жумладан, 2002 йили мамлакат ялпи ички маҳсулотида қишлоқ хўжалиги энг катта салмоққа (30,1 %) эга бўлган. Аммо, сўнгги йилларда ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳажмини ўсиб боришига қарамай, унинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуши пасайиб борди ва бу жиҳатдан саноатдан (24,0 %) кейинги ўринга тушиб қолди. Бунга, энг аввало, миллий иқтисодиётнинг саноат, қурилиш, транспорт каби тармоқлари ҳамда хизмат кўрсатиш соҳалари ривожининг жадаллашганлиги ҳам сабаб бўлади.

24-жадвал

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг асосий иқтисодий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	2002 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2007 й. 2002 йилга нисбатан, % да
Қишлоқ хўжалик экинлари майдони, минг гектар	3540,8	3695,7	3647,5	3637,4	3560,3	100,5
Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти, млрд. сўм.	3255,3	4615,8	5978,3	7538,8	9304,9	285,8
шу жумладан: - зироатчилик	1648,8	2432,1	3323,1	4215,0	5170,1	313,5
- чорвачилик	1606,5	2183,7	2655,2	3323,8	4134,8	257,4
Қишлоқ хўжалигида банд бўлган ўртача аҳоли сони, млн. киши	3,0	3,0	3,0	2,9	3,0	100,0

Манба: Сельское хозяйство Узбекистана. Стат. сборник. -Т., 2005; 2008 гг.

Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи - бу зироатчиликдир. Чорвачилик эса ривожланиш даражасига кўра ундан кейинги ўринни эгаллайди. Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 55,6 фоизи деҳқончиликка, қолган 44,4 фоизи чорвачилик ҳиссасига тўғри келади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етиштириш ҳажми муттасил ўсиб борди. Жумладан, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 2002-2007 йилларда 285,8 фоизга ўсган бўлса, ушбу кўрсаткич зироатчиликда 313,5 фоизга чорвачиликда 257,4 фоизга тенг бўлди.

Ҳозирда Ўзбекистонда жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда деҳқон хўжаликлари етакчи ўринни эгаллайди. Буни республика бўйича ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришни хўжалик тоифалари бўйича таҳлил қилиш орқали кўриш мумкин. Масалан, 2007 йили республикада ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришда деҳқон хўжаликларининг улуши 64,1 %га тенг бўлган. Ушбу кўрсаткич фермер хўжаликларида 33,4% ни, қишлоқ хўжалиги корхоналарида 2,5 %ни ташкил қилган. Аммо, хўжалик тоифалари бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқариш зироатчилик ва чорвачилик тармоқларида ўзаро тафовутларга эга. Чунончи, зироатчиликда қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг асосий қисми, яъни 57,3 фоизи фермер хўжаликларига тўғри келса, чорвачиликда эса бу борада деҳқон хўжаликлари етакчи (92,6%). Демак, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришда деҳқон ва фермер хўжаликлари олдинда, аксинча, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг улуши жуда паст, яъни ўсимликчиликда у 1,5 фоиз, чорвачиликда 3,8 фоизга тенг. Бундай қишлоқ хўжалик корхоналарининг кам сонли эканлигини уларга тегишли экин майдонлар ва чорва ҳайвонлари сонининг камлиги билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистон Давлат статистика қўмитасининг 2007 йил маълумотларига кўра, республикада 217095 та фермер ва 4673210 та деҳқон хўжалиги мавжуд. Фермер хўжаликларининг жами экин ер майдони 2996,8 минг гектарни,

деҳқон хўжаликлариники 458,0 минг, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг экин майдони эса 105,5 минг гектарни ташкил қилади.

Ўтиш даври шароитида Ўзбекистон иқтисодиётини, хусусан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини барқарор ривожлантиришда инвестицияларнинг роли катта. Бу жараён, энг аввало, молиявий, техник-технологик, малакали кадрлар етказиб бериш кабилар шаклида кечади ва иқтисодиётни модернизация қилиш, рақобатбардошлигини таъминлашга хизмат қилади.

5.1. Қишлоқ хўжалигининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ривожланиш хусусиятлари

Республика қишлоқ хўжалиги тармоқлар таркибига кўра жаҳон қишлоқ хўжалигидан фарқланади ва уни қуйидагича ажратиш мумкин:

I. Зироатчилик (деҳқончилик):

1. Техник экинлари етиштириш: пахтачилик, канопчилик, тамакичилик.
2. Ғаллачилик: буғдой, маккажўхори, шоли, арпа, жавдар, сули ҳамда дукакли экинлар етиштириш.
3. Сабзавотчилик ва полизчилик, картошкачилик;
4. Боғдорчилик ва узумчилик.
5. Ем-хашак экинлари.

II. Чорвачилик:

1. Қорамолчилик.
2. Қўйчилик.
3. Қорақўлчилик.
4. Эчкичилик.
5. Паррандачилик.
6. Чўчқачилик.
7. Йилқичилик.
8. Асаларичилик.
9. Балиқчилик.
10. Туячилик.
11. Даррандачилик.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, республика қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи - бу, (деҳқончилик) зироатчиликдир. Аммо шу билан бир қаторда чорвачиликнинг кўплаб тармоқлари ривожланганлиги ва уларнинг ҳар бири мамлакат чорвачилик комплексини шаклланишида муҳим аҳамиятга эга.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, республика ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотида етакчи ҳисобланган деҳқончилик ўз навбатида бир неча тармоқлардан таркиб топган. Улар орасида, энг аввало, техника экинлари алоҳида ўринни эгаллайди. Ўзбекистонда етиштириладиган асосий техника экинларига пахта, каноп, тамаки мансубдир. Улар орасида, айниқса,

пахтачилик республикаимизнинг жаҳон қишлоқ хўжалигида тутган мавқеини белгилаб беришда ҳамда экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилувчи стратегик муҳим қишлоқ хўжалик тармоғи сифатида алоҳида мавқега эга.

Пахтачилик географияси. Пахтачилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг асосий ихтисослашган хўжалик тармоғидир. Пахта обикор деҳқончиликнинг етакчи экин тури сифатида мамлакатимизнинг суғориб деҳқончилик қилинадиган барча ҳудудларида етиштирилади. Ҳозирги даврда Ўзбекистон жаҳон пахтачилигида пахта толаси ишлаб чиқариш бўйича 6-ўринни, экспортига кўра эса иккинчи ўринни эгаллайди. Мамлакатимиз ҳудудининг Фарғона, Зарафшон водийлари, Хоразм, Тошкент ва Сурхон воҳаларида қадимдан пахта етиштириб келинган бўлса, ўтган аср мобайнида Мирзачўл, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларидаги катта ҳудудларни ўзлаштирилиши билан Ўзбекистон нафақат собиқ Иттифоқ, балки жаҳон пахтачилигида етакчи давлатлар қаторидан жой олди.

Давлат статистика қўмитасининг 2007 йил маълумотларига кўра, республика бўйича жами пахта экин майдонлари барча турдаги хўжаликларда 1451,3 минг гектарни ташкил қилди. Шундан, 1427,1 минг гектари ёки 98,3 фоизи фермер хўжаликларига, қолган қисми эса қишлоқ хўжалиги корхоналари хиссасига тўғри келади.

Республикаимизда пахта экин майдонларининг ҳажми турли даврларда турлича ўзгариб борган. Бинобарин, собиқ Иттифоқнинг дастлабки йилларида жами пахта экин майдони 424,6 минг гектардан (1923 й.) 1990 йилга келиб 1830 минг гектарга ёки 4 баробардан ортиқ кўпайган. Аммо, бундан кейинги, яъни мустақил Ўзбекистон иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши даврида пахта майдони 1451,3 минг гектаргача қисқарди, 1990-2007 йиллар давомида мамлакатдаги жами пахта экини майдони 79,3 % га камайди.

Ушбу жараёнлар, мос равишда, пахта етиштиришда ҳам кузатилади: собиқ Иттифоқнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон ҳудудида етиштирилган пахта ялпи ҳосили 517,2 минг тоннани ташкил қилган бўлса, 1990 йилда бу рақам 5058,0 минг тоннага етди. 1990-2007 йилларда эса пахта ялпи ҳосили

5058,0 минг тоннадан 3600,7 минг тоннага ёки 71,2 фоизга қисқарди. Шунингдек, етиштирилаётган пахтанинг ўртача ҳосилдорлигида ҳам юқоридаги жараёнлар кузатилади. Чунончи, ўтган асрнинг 90-йилларига қадар ўртача ҳосилдорлик ортиб борган бўлса, кейинги даврда унинг бироз пасайиши кўзга ташланади.

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб мамлакат ҳукумати республиканинг дон мустақиллигига, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўла таъминлаш масалаларига катта эътибор бера бошлади. Дон экин майдонларининг кенгайтирилиши, ўз навбатида пахта майдонларини қисқаришига олиб келди. Пахта экин майдони республика жами қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг 40,8 фоизини (2007 й.) ташкил қилиб, бу борада дон экинларидан кейинги ўринни эгаллайди.

Мамлакат қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи ҳисобланган пахтачиликнинг ривожланиши бўйича минтақалар (иқтисодий районлар) турлича салоҳиятларга эга. Буни иқтисодий районларнинг пахта экин майдонлари ва ялпи ҳосили бўйича ишлаб чиқариш салоҳиятини таҳлил қилиш орқали кўриш мумкин.

Статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, ажратилган 6 та иқтисодий районлар (Тошкент, Фарғона. Мирзачўл, Зарафшон, Жанубий ва Қуйи Амударё) республика пахтачилигида турлича аҳамият касб этади. Жумладан, Фарғона, Андижон, Наманган вилоятларини ўз ичига олган Фарғона иқтисодий райони пахта экин майдони ҳажми ва ялпи ҳосилига кўра мамлакатда етакчи мавқега эга. Унинг ҳиссасига республика жами пахта экин майдонининг 22,8 фоизи, ялпи ҳосилининг эса 22,4 фоизи тўғри келади. Ундан кейинги ўринларни Жанубий (Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари) ҳамда Зарафшон иқтисодий районлари (Бухоро, Самарқанд, Навоий вилоятлари) эгаллайди. Масалан, Жанубий иқтисодий районга пахта экин майдонининг 20,5 фоиз, ялпи ҳосилининг эса 21,6 фоизи тўғри келса, ушбу рақамлар Зарафшон иқтисодий районида, мос равишда, 18,6 ва 20,5 фоизни ташкил қилади. Бу борада ўртача мавқени Мирзачўл (Сирдарё ва Жиззах

вилоятлари) ҳамда Қуйи Амударё (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти) иқтисодий районлари эгаллайди. Айни пайтда иқтисодий районлар ичида пойтахт -Тошкент иқтисодий райони пахта экин майдони ҳажми (7,8 %) ва ялпи ҳосилига (8,3 %) кўра нисбатан қуйи поғонани банд қилган.

25-жадвал

Пахта етиштиришнинг ҳудудий таркиби (2007 й.)

т/р.	Минтақалар	Пахта		
		экин майдони, минг га	ялпи ҳосили, тонна	ҳосилдорлик, ц/га
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	106,2	193725	19,1
	Вилоятлар:			
2.	Андижон	113,0	269055	24,4
3.	Бухоро	127,2	373620	29,4
4.	Жиззах	106,6	252212	23,5
5.	Навоий	39,4	110014	27,9
6.	Наманган	103,3	249881	24,6
7.	Самарқанд	103,8	255698	24,7
8.	Сирдарё	115,8	255927	21,9
9.	Сурхондарё	122,2	352986	28,7
10.	Тошкент	112,9	298529	26,5
11.	Фарғона	115,5	287629	24,9
12.	Хоразм	110,5	275412	25,1
13.	Қашқадарё	174,9	426037	24,6
	Ўзбекистон Республикаси	1451,3	3600725	24,8

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Юқоридагилардан маълум бўладики, Фарғона, Зарафшон, Жанубий иқтисодий районлар мамлакатимизнинг қадимдан суғорма деҳқончилик ривожланган эски пахтачилик минтақаларидир. Уларнинг ҳиссасига жами пахта ҳосилининг 2/3 қисмига яқини, экин майдонларининг эса 62,0 фоизи тўғри келади. Аммо, бу борада Мирзачўл, Қуйи Амударё иқтисодий районлари салоҳиятини юқори деб бўлмайди. Шу билан бирга, пахтанинг ўртача ҳосилдорлиги бўйича Мирзачўл (22,8 ц/га), Қуйи Амударё (21,6 ц/га) иқтисодий районлари республика ўртача кўрсаткичидан бироз паст кўрсаткичга эга.

Пахтачилик ривожланишининг ҳудудий жиҳатларини унинг қишлоқ туманлари даражасида ўрганиш ўзига хос хусусиятлар касб этади. Бунда, энг аввало, шуни таъкидлаш жоизки, республикада ҳозирда мавжуд 159 та қишлоқ

туманининг 141 тасида пахта етиштирилади. Қишлоқ туманлари пахта етиштириш бўйича бир-биридан фарқ қилади. Бунда уларнинг жойлашган ўрни, ер майдонини катта-кичиклиги, ер-сув ресурслари билан таъминланиш даражаси, ерларнинг мелиоратив ҳолати ва бошқа омилларнинг таъсири катта.

26-жадвал

Иқтисодий районларнинг пахта етиштириш салоҳияти (2007 й.)

т/р.	Иқтисодий районлар	Вилоятлар	Экин майдони		Ялпи ҳосил		Ўртача ҳосилдорлик, ц/га
			минг гектар	жамига нисбатан % да	тонна	жамига нисбатан % да	
I	Тошкент	Тошкент	112,9	7,8	298529	8,3	26,5
II	Фарғона	Фарғона Андижон Наманган	331,8	22,8	806565	22,4	24,3
III	Мирзачўл	Сирдарё Жиззах	222,4	15,3	508139	14,1	22,8
IV	Зарафшон	Бухоро Самарқанд Навоий	270,4	18,6	739332	20,5	27,3
V	Жанубий	Қашқадарё Сурхондарё	297,1	20,5	779023	21,6	26,2
VI	Куйи Амударё	Хоразм Қорақалпоғистон Респ.	216,7	14,9	469137	13,0	21,6
	Ўзбекистон бўйича		1451,3	100,0	3600725	100,0	24,8

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

2007 йил маълумотларига кўра, республика қишлоқ туманлари орасида энг кўп пахта етиштириш бўйича Касби тумани (Қашқадарё вил.) етакчи бўлиб, унинг хиссасига жами 67206 тонна пахта ҳосили тўғри келса, аксинча, энг қуйи ўринларни Тошкент вилоятининг бевосита пойтахт - Тошкент шаҳрига туташ жойлашган Зангиота (123 т.) ҳамда Қибрай (185 т.) туманлари эгаллайди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, пахта ҳосилдорлиги бўйича Ромитон (37,8 ц/га), Яккабоғ (37,3 ц/га), Сариосиё (34,9 ц/га), Учкўрғон (31,3 ц/га) туманлари республикада етакчи бўлса, аксинча, Мирзаобод (13,1 ц/га), Зомин (15,1 ц/га), Чимбой (16,3 ц/га), Ғузор (16,6 ц/га), Қоровулбозор (16,8 ц/га) туманлари ҳосилдорликнинг энг паст кўрсаткичларига эга.

Ўзбекистон пахтачилигида ингичка толали пахта етиштириш ҳам муҳим ўрин тутди. Ингичка толали пахта аввало толасининг узунлиги ва сифати билан алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу пахта турини етиштириш асосан Сурхондарё вилоятига тўғри келади. Бунга вилоятнинг қулай агроиклим шароитлари, хусусан вегетация даврининг узоклиги, иссиқ кунларнинг кўплиги сабаб бўлади. Шунингдек, ўтган даврларда ингичка толали пахта Қашқадарё, Бухоро ва Наманган вилоятларида ҳам етиштириб келинган. Ҳозирда, айниқса жаҳон бозорида ингичка толали пахтага бўлган талабнинг камайиши билан унинг экин майдонлари қисқармоқда.

Канопчилик. Ўзбекистон ҳудудида саноат аҳамиятга эга бўлган техника экинларидан яна бири - каноп ўсимлигидир. Унинг поясидан тола олинади. Каноп пояси толасидан олинadиган газлама, каноп ип, арқон, брезент, қоп, ўров маҳсулотлари кундалик маиший ҳаётимизда ва саноатда кенг фойдаланилади.

Республикада каноп ўсимлиги асосан Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда етиштирила бошланди. Собиқ Иттифокнинг 95% га яқин канопга бўлган эҳтиёжи ўзбек канопи орқали таъминланган. У намликни ва иссиқликни кўп талаб қилувчи ўсимликдир. Ўтган асрда барча каноп етиштирувчи хўжаликлар Тошкент вилоятининг Чирчиқ дарёси қирғоғидаги ўтлоқ, ботқоқли-ўтлоқ ва бўз тупроқли ерларда жойлашган эди.

Етмишинчи йилларнинг бошида Тошкент вилояти бўйича жами 20990 гектар майдонда каноп етиштириган. Бунда 5 та каноп етиштиришга ихтисослашган туманлар мавжуд бўлган. Жумладан, Юқори Чирчиқ туманида 6929 гектар, Оққўрғон туманида 11741 гектар, Ўрта Чирчиқ туманида 720 гектар, Янгийўлда 900 гектар, Бўстонлиқ туманида 700 гектар майдонда каноп экилган. Ўзбекистонда каноп етиштиришда унинг “Кубан-333” ҳамда “Ўзбек-1574” навлари районлаштирилган. 1970 йилда Оққўрғон туманининг етакчи хўжаликларида каноп поясининг ўртача ҳосилдорлиги гектаридан 206,9 центнерга тўғри келган (Система ведения сельского хозяйства Узбекской ССР.- Т.:Фан, 1973. с. 356-360.)

Ўша даврларда Тошкент вилоятининг каноп етиштирувчи қишлоқ туманлари ва Тошкент шаҳри ҳудудида бир неча каноппи қайта ишловчи саноат корхоналари қурилган. Аммо сўнгги даврларда каноп ва ундан олинадиган маҳсулотларга бўлган эҳтиёжнинг камайиши унинг экин майдонлари ва ялпи ҳосилининг қисқаришига олиб келди.

Ўзбекистонда етиштириладиган техника экинларидан яна бири - тамакидир. Республикада тамаки етиштиришга ихтисослашган ягона ҳудуди Самарқанд вилоятининг Ургут тумани ҳисобланади. Республика тамакичилиги асосида ҳозирги кунда тамаки хомашёсини қайта ишловчи саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Донли экинлар географияси. Донли экинлар аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаб-эҳтиёжларини қондиришда муҳим ўринни эгаллайди. Бундай экинларга буғдой, арпа, шоли, маккажўхори, жавдар, сули, дон-дуккакли экинлар мансуб. Донли экинлар етиштириш жаҳон қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Ўзбекистонда эса аввалги даврларга нисбатан бугунги кунга келиб донли экинлар майдони ҳажми ва ялпи ҳосилига кўра мамлакатимиз деҳқончилигида етакчи мавқега эга бўлди. Донли экинлар мамлакатимизнинг суғориб деҳқончилик қилинадиган ҳамда лалми ерларида етиштирилади. Таъкидлаш жоизки, уларнинг 2/3 қисми лалми ерларга тўғри келади. Лалми деҳқончилигида фойдаланиладиган ерлар (тупроқлар) мамлакатимизнинг тоғ олди текисликларида, адирлар ва ўртача баландликдаги тоғ минтақаларида жойлашган. Уларнинг пастки чегараси табиий намликнинг етишмаслиги, юқори чегараси эса термик ресурсларнинг етишмаслиги ва рельефнинг ноқулай шароитлари билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг мамлакат ҳукумати томонидан кенг кўламда иқтисодий ислоҳатлар амалга оширила бошланди. Бунда иқтисодиётнинг негиз соҳаси бўлиб келган қишлоқ хўжалигига устувор эътибор қаратилди.

Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистон пахта, мева ва бошқа қишлоқ хўжалиги хомашёлари етказиб берувчи республикага айланиб қолган

эди. Бу, ўз навбатида, республика қишлоқ хўжалигининг тармоқлар таркибида баъзи экин турларининг етакчи мавқени эгаллаши ёки яккахокимлигига олиб келди. Бундай ҳолат айниқса пахта яккахокимлигида яққол акс этди.

Қишлоқ хўжалигида амалга оширила бошланган иқтисодий ислоҳатларнинг илк мақсадларидан бири ана шу пахта яккахокимлигига барҳам бериш, пахта экин майдонларини қисқартириш билан боғлиқ бўлди. Натижада, пахтадан бўшаган ерлар бошқа қишлоқ хўжалиги экинларига, жумладан, донли экинларга ажратилди. Буларнинг натижасида республикада донли экинлар майдони кенгайди ва ялпи ҳосили бир неча баробарга ортиб, бугунги кунда Ўзбекистон дон мустақиллигига эришди. Бу эса мамлакат қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳатлардаги йирик ютуқлардан биридир. 2007 йилда республика бўйича жами дон экинлари майдони 1538,5 минг гектарни ташкил қилади ва у 1990 йилга нисбатан 152,6 фоизга ўсди. Барча донли экинлар майдони республика жами экинлар майдонининг 43,2 фоизини ташкил қилади. Ушбу кўрсаткич 1990 йилда 24,0 фоизга тенг бўлган.

Донли экинларга бўлган истеъмол талабига кўра улар турлича аҳамиятга эга. Бу эса уларнинг экин майдонлари ҳамда ялпи ҳосили ҳажмини турлича бўлишига ўз таъсирини кўрсатади. Жумладан, ҳозирда барча дон экинлари таркибида майдони бўйича буғдой етакчилик қилса, ундан кейинги ўринларни шоли, маккажўхори ва бошқалар эгаллайди. 2007 йилда республикадаги жами 1538,5 минг гектар донли экинлар майдонининг 1382,2 минг гектари ёки 89,8 фоизи биргина буғдойга, 48 минг гектари (31,1 %) шолига, 34,1 минг гектари (2,2 %) маккажўхорига, 20,9 минг гектари (1,4 %) дон-дуккакли экинларга тўғри келган.

Донли экинларнинг 2/3 қисми лалми ерларда етиштирилади. Бундай экин ерлар асосан республиканинг адир ва тоғолди зоналарида жойлашган Қашқадарё (256,0 минг гектар), Жиззах (219,7 минг гектар), Самарқанд (182,3 минг гектар), Тошкент (36,4 минг гектар), Сурхондарё (39,4 минг гектар), Навоий (19,8 минг гектар) вилоятларига тўғри келади. Республика бўйича

лалми экин ерлари майдони 753,6 минг гектарга тенг (01.01.2008 й). Ғалла экин майдонларининг вилоятлар бўйича таркибида ғалла майдони 200 минг гектардан ортиқ бўлган Қашқадарё (205,8 минг гектар) ва Жиззах (201,5 минг гектар) вилоятлари олдинда; Самарқанд (167,3 минг гектар), Тошкент (149,7 минг гектар), Фарғона (129,9 минг гектар), Сурхондарё (117,0 минг гектар) вилоятлари ўртача, Навоий (46,9 минг гектар), Хоразм (68,6 минг гектар) вилоятлари эса паст кўрсаткичларга эга.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда (2001-2007 йй.) республикада жами донли экинлар майдони 110,4 % га ўсган бўлса, ушбу кўрсаткич буғдой бўйича 113,3 %, шоли экинида 121,5 % ва маккажўхори бўйича 88,1% ни ташкил қилди. Булардан кўринадики, донли экинлар таркибида аҳоли истеъмоли билан бевосита боғлиқ турларига эътибор кучайган. Унутмаслик лозимки, ҳудудларнинг агроиклим ресурслари салоҳиятини ўзгариб туриши, айниқса сув ресурсларининг тақчиллиги, қурғоқчиликлар донли экинларнинг майдони ва ялпи ҳосилига ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Бунга 2000-2001 йиллар давомида шоли экин майдонларининг 131,8 минг гектардан 39,5 минг гектарга камайганлигини мисол қилиб келтириш мумкин.

Вилоятлар миқёсида донли экинлар майдонининг тадрижий ўзгаришларида баъзи бир хусусиятлар кўзга ташланади. Жумладан, 2004-2007 йиллар мобайнида экин майдоларининг кенгайиши Андижон, Бухоро, Наманган, Сирдарё, Тошкент, Фарғона вилоятларида кузатилса, қолган вилоятларда бунинг аксидир. Қизиғи шундаки, ғалла экин майдонлари қисқарган вилоятлар орасида республика ғаллачилигининг карвонбошлари бўлган Қашқадарё, Самарқанд, Жиззах вилоятлари етакчилик қилади.

2007 йилда республика бўйича жами 6643,1 минг тонна ғалла етиштирилган. Ғалла етиштириш ҳажми 2001-2007 йилларда 163,1 фоизга ўсган. Мамлакатда етиштирилган жами ғалланинг 91,5 фоизи буғдойга, 3,1 фоизи маккажўхорига, 2,8 фоизи шолига, 0,5 фоизи дон-дуккакли экинларга, қолган 0,6 фоизи бошқа дон экинларига тўғри келади.

Кўрилатган даврда биргина арпанинг ялпи ҳосили ўсмаганлиги кўзга ташланади. Масалан, бу йилларда буғдой етиштириш 3689,8 минг тоннадан 6076,9 минг тоннага (164,7 %), маккажўхори 141,3 минг тоннадан 186,3 минг тоннага ортди. Арпа етиштириш эса 134,1 минг тоннадан 97,2 минг тоннага қисқарди.

Вилоятлар орасида жами ғалла етиштириш ҳажмига кўра Қашқадарё (840,7 минг тонна), Самарқанд (719,2 минг тонна) ва Фарғона (692,2 минг тонна) вилоятлари юқори ўринларни эгаллайди. Бу борада Навоий вилояти, ва Қорақалпоғистон Республикасининг ишлаб чиқариш салоҳияти нисбатан паст. Ғалла етиштиришда Жиззах вилояти катта ер салоҳиятига эга бўлсада, ялпи ҳосил ҳажмига кўра у оралиқ мавқедаги вилоятлар қаторидан жой олган. Ушбу вилоятда ғалла ўртача ҳосилдорлиги 25,9 ц/га ни ташкил этгани холда, республика бўйича эса 42,5 ц/га тенг (2007 й.). Айни пайтда, ғалла етиштиришда ўз имкониятларидан тўла фойдаланмаётган минтақалар жумласига Сурхондарё, Тошкент вилоятларини ҳам киритиш мумкин.

Таҳлиллар кўрсатишича, республикада 2000-2007 йилларда ғалла экин майдонлари камайганлигига қарамай, ялпи ҳосил 3915,7 минг тоннадан 6643,1 минг тоннага ортган. Вилоятлар орасида ғалла ўртача ҳосилдорлигининг энг юқори кўрсаткичлари Бухоро (59,8 ц/га), Андижон (58,9 ц/га), Фарғона (53,2 ц/га) вилоятларида қайд этилади, Жиззах вилояти (25,9 ц/га), ва Қорақалпоғистон Республикаси (33,1 ц/га) эса нисбатан паст кўрсаткичга эга.

Донли экинлар географиясида қишлоқ туманларининг мавқеи турлича. Чунончи, 2007 йилда республикада мавжуд 159 та қишлоқ туманидан 157 тасида ғалла етиштирилган бўлса, фақатгина Томди ва Учқудуқ туманлари ҳудудининг Қизилқум чўлида жойлашганлиги сабабли ғалла етиштиришда иштирок этмаган.

Қишлоқ туманлари ғалла ялпи ҳосили ҳажмига кўра бир-биридан кескин фарқ қилади. Масалан, республикада энг юқори ғалла ҳосили Қашқадарё вилоятининг Миришкор туманига тўғри келиб, 124445 тоннани ташкил қилган бўлса, энг кам ғалла ҳосили ҳам шу вилоятнинг Дехқонобод

туманига (882 т) тўғри келади; улар ўртасидаги тафовут 141 мартадан ортиқ (2007й.). Умуман олганда, республика бўйича йиллик ғалла ялпи ҳосили 100 минг тоннадан ортиқ бўлган туманларга Миришкор, Нишон, Пастдарғом туманлари мансуб. Шунингдек, Косон туманининг ҳам бу борада салоҳияти катта. Айни вақтда йиллик ялпи ғалла ҳосили 10 минг тоннадан паст бўлган қишлоқ туманлари сони республика бўйича 10 тани ташкил қилади: Тошкент, Конимех, Нуробод, Бойсун, Сўх, Нурота, Қўшработ, Фориш, Мўйноқ, Деҳқонобод туманлари. Жами 43 та қишлоқ туманида йиллик ғалла ялпи ҳосили етиштириш ҳажми 50-100 минг тоннани, 101 та туманда эса 10-50 минг тоннани ташкил қилади. Демак, республика қишлоқ туманларининг кўпчилиқ қисмини (70,1%) йиллик ғалла ялпи ҳосили 50 минг тоннагача бўлган туманлар ташкил қилади.

Ғалла етиштиришни қишлоқ туманлари миқёсида таҳлил қилиш натижасида баъзи бир хусусиятлар кўзга ташланади. Чунончи, барча туманлар ғалла ялпи ҳосилига кўра юқори ва паст гуруҳларга ажратилди. Ғалла ялпи ҳосилининг энг юқори кўрсаткичлари гуруҳида янги ўзлаштирилган Қарши зонасига тегишли Миришкор ва Нишон туманлари етакчи мавқега эга бўлса, Қуйи Амударё минтақаси туманлари – Хонқа ва Нукус энг қуйи ўринларни эгаллайди. Шунингдек, ғалла ялпи ҳосили паст бўлган гуруҳдан Деҳқонобод, Мўйноқ, Фориш, Қўшработ туманлари ҳам жой олган.

Қишлоқ туманлари ғалланинг ўртача ҳосилдорлиги бўйича ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Республикада энг юқори ҳосилдорлик Ғиждувон (68,4 ц/га), Учқўрғон (66,4 ц/га), Хўжаобод (64,1 ц/га) туманларида кузатилади. Аксинча ҳолатни Деҳқонобод (2,1 ц/га), Фориш (2,3 ц/га), Қўшработ (3,3 ц/га), Ғаллаорол (6,4 ц/га), Янгиобод (7,9 ц/га), Бахмал (8,9 ц/га), Нурота (12,7 ц/га), Чироқчи (12,7 ц/га) туманлари мисолида кўриш мумкин.

Ғалла ҳосилдорлиги турли минтақалар миқёсида ҳам ўзаро тафовутларга эга. Жумладан, ғалла ўртача ҳосилдорлигининг юқорилиги билан Фарғона иқтисодий райони вилоятлари республикада етакчи мавқега эга (ўртача 53 ц/га дан ортиқ). Хусусан, Андижон вилоятининг барча туманларида ғалла ўртача

ҳосилдорлиги 51,3 ц/га дан юқори бўлса, Фарғона вилоятида жами 15 та қишлоқ туманининг 12 тасида у 50 ц/га ни ташкил қилади. Шу билан бирга, ушбу кўрсаткич Мирзачўл иқтисодий районида 30 ц/га дан ортиқроқ ҳолос. Қолган минтақалар Фарғона ва Мирзачўл иқтисодий районлари ўртасида оралиқ ҳолатни эгаллайди.

Сабзавотчилик-полизчилик ва картошкачилик. Ўзбекистон зироатчилигида сабзавот-полиз ҳамда картошкачилик муҳим ўрин тутади. Республиканинг табиий-иқлим шароитлари, унумдор тупроқлари сабзавот-полиз экинлари етиштириш учун жуда қулай. Бу эса, ўз навбатида, айрим экинлардан йил давомида икки ва ҳатто уч марта ҳосил олиш имконини беради.

Мамлакатимиз ҳудудида кенг тарқалган ва кўп етиштириладиган сабзавот экинларига қуйидагилар киради: сабзи, пиёз, помидор, карам, бодринг, саримсоқпиёз, қалампир, баклажон, лавлаги, турп, шолғом, редиска, кабачки ва патиссон, петрушка, укроп, селдерей, шавел ва бошқалар.

Ўзбекистон қадимдан ўзининг полиз экинлари билан машҳур бўлиб келган. Улардан тарвуз, қовун, қовоқ ва бошқалар кўпроқ етиштирилади, айниқса қовунларнинг кўплаб, эртапишар, кечпишар навлари яратилган. Улар асосида эса ўтган асрнинг иккинчи ярмида янги, юқори ҳосил берувчи навлар яратилди. Мамлакатимизда етиштириладиган қовун навларига: шакарпалак, босволди, кўкча, ич-қизил, тошлоқи, оқ қовун, умирвоқи, қўйбош, қора пўчоқ, дахбеди, обиноввот, амирий, гулоби, қорақант, ҳўкизкалла, урганжи маҳаллий, бўри калла, қора гулоби, оққош маҳаллий, гўрбек маҳаллий, сариқ хандалак маҳаллий ва бошқалар; тарвуз навларига: қўзибой, мрамор, самарқанд оқ тарвуз, оқ узун, Ўзбекистон ва бошқалар мансубдир. Улар ўзининг эрта ёки кечпишарлигига кўра республикаимиз вилоятлари бўйича турлича тақсимланган.

Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудлари аввалдан сабзавот ёки полиз экинлари етиштиришга ихтисослашиб келган. Жумладан, Қуйи Амударё, айниқса, Хоразм вилояти (Урганч, Хонқа, Янгибозор, Хазорасп), Қорақалпоғистон

Республикаси (Беруний) қовун етиштиришга, Олтиариқ тумани турп, шолғом, бодринг (“Марғилон бодринги”), Тошкент ва Самарқанд вилоятлари картошка, пиёз етиштиришга ихтисослашган. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Жиззах ва Сирдарё вилоятлари ҳам қовун-тарвуз етиштиришда етакчи вилоятлар қаторидан жой олди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мамлакатимизнинг Тошкент, Наманган, Самарқанд ва бошқа йирик марказлари атрофида шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги минтақалари вужудга келди. Улар шаҳар аҳолисини кундалик зарур қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талаб-эҳтиёжларини таъминлашга ихтисослашган. Бундай минтақаларда сўнгги йилларда иссиқхона хўжаликлари ҳам тез ривожланиб бормоқда.

Республика бўйича жами 159,8 минг гектар (2007 й.) майдонда сабзавот экинлари етиштирилади ва 2002 йилга нисбатан бундай ерлар майдони 125,3 фоизга ортган бўлса, ўтган асрнинг 70-йиллари бошида 60 минг гектар ер сабзавот экинлари билан банд бўлган, холос. Сўнгги даврларда сабзавотчиликнинг жадал ривожланишига қарамай, унинг экин майдонлари ва ялпи ҳосили ортиб борсада, ҳосилдорликни юқори деб бўлмайди.

Ҳосилдорлик республика бўйича 2007 йилда ўртача 295,6 ц/га ни ташкил қилган. Ушбу кўрсаткич 2002 йилда 193,8 ц/га тенг бўлган. Бу йилларда сабзавот экинлари етиштириш 2935,6 минг тоннадан 4691,9 минг тоннага ёки 159,8 фоизга ўсган.

Сабзавот экинлари ҳосилдорлиги хўжалик тоифалари кесимида ҳам ўзига хос хусусиятлар касб этади. Масалан, у қишлоқ хўжалиги корхоналарида ўртача 168,1 ц/га, фермер хўжаликларида 181,6 ц/га, деҳқон хўжаликларида эса 230,7 ц/га. ни ташкил қилади.

Сабзавотчиликнинг асосан мавсусий характерга эга эканлиги, унинг маҳсулотлари кўпроқ пишиб етиладиган давр (июль-сентябрь) билан аҳолини эҳтиёжлари энг юқори бўлган даврни (март-апрель) мос келмаслиги ҳам муайян муаммоларни келтириб чиқаради. Бундай вазиятда, энг аввало, ёпиқ гурунтда сабзавот экинларини етиштиришни кучайтириш талаб этилади.

Иссиқхона хўжаликларини шаҳар атрофи минтақаларида ривожлантиришни кучайтириш, ўз навбатида, аҳолини қишин-ёзин маҳсулотлар билан таъминлаш имконини беради.

Ўзбекистон сабзавотчилигининг етакчи вилоятлари қаторида экин майдони ҳамда ялпи ҳосилига кўра Тошкент, Самарқанд, Андижон вилоятлари алоҳида ажалиб туради. Энг катта сабзавот экин майдони Тошкент (31,3 минг га), Самарқанд (23,2 минг га) вилоятларида жойлашган. Айни пайтда сабзавот етиштиришда ҳам мазкур вилоятлар етакчи. Чунончи, 2007 йилда Тошкент вилоятида жами 939,5 минг тонна, Самарқанд вилоятида 833,8 минг тонна сабзавот етиштирилган. Шу ўринда айтиш жоизки, Андижон вилоятида сабзавот экин майдонларининг (14,0 минг гектар) кичик бўлишига қарамай, юқори ҳосилдорлик эвазига ялпи ҳосилни 616,4 минг тоннага етказилиши таъминланган. Республикада сабзавотчилик нисбатан кучсиз ривожланган ҳудудларга Навоий, Сирдарё, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасини киритиш мумкин.

Статистик маълумотлардан кўринадикки, сўнгги йилларда сабзавот майдонлари ва ялпи ҳосили ҳажмининг тез ўсганлиги бўйича Жиззах вилояти алоҳида ўрин тутди. 2002-2007 йилларда мазкур вилоятда сабзавот майдонлари 2,2 мартага, ялпи ҳосили эса 2,6 мартага кўпайган. Шунингдек, сабзавотчиликка Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Сурхондарё вилоятларида ҳам эътиборнинг кучайганлигини таъкидлаш жоиз. Аммо, бу борада Қашқадарё, Фарғона, Бухоро вилоятларида мавжуд салоҳиятдан тўлиқ фойдаланилмаяпти.

Республика сабзавот-полизчилигида картошка етиштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Картошка аҳоли истеъмолида ҳам катта ўрин тутди. Ўзбекистон сабзавотчилиги ва, хусусан картошкачилигининг ҳудудий таркибида Шимолий (Қуйи Амударё), Марказий (Зарафшон), Жанубий минтақаларни ажратиш мумкин. Шимолий минтақа полиз экинларига қулай, аммо сабзавот экинларига кам ер ажратилган. Марказий минтақа сабзавот, полиз, картошкачилик учун жуда қулай. Жанубий минтақа сабзавот экинлари

етиштириш муддатини қисқа ва эрталиги билан ҳамда бошқа ҳудудларни сабзавотларга бўлган талабини қондириш нуқтаи назаридан катта имкониятларга эга. Бироқ Жанубий минтақада, ёз ойларида ҳароратнинг юқорилиги, ёғинларнинг камлиги, сув ресурсларининг етишмаслиги картошкачиликни ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Мамлакат сабзавотчилиги ва картошкачилигида тоғли зонани ҳам ажратиш мақсадга мувофиқ. Чунки, картошка асосан тоғли районлар ўсимлиги ҳисобланади, бинобарин уни бу минтақаларда ривожлантириш қулай имкониятларга эга.

2007 йилда республика бўйича жами 55,6 минг гектар майдонда картошка етиштирилган. Ушбу кўрсаткич 2002 йилга нисбатан 113,7 фоизга ўсган, холос. Шу даврда картошка ялпи ҳосили 777,2 минг тоннадан 1189,0 минг тоннага, яъни 152,9 фоизга ортган. Картошка экин майдонлари эса Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Сурхондарё вилоятлари кўп, Навоий, Сирдарё, Жиззах вилоятларининг бу борадаги салоҳияти анча паст.

Юқоридагилардан маълум бўладики, Ўзбекистон сабзавот-полизчилиқ, картошкачиликнинг ҳудудий ташкил этилиши, ривожланишига кўра турлича хусусиятларга эга. Бу борада вилоятларнинг табиий-географик, иқлим, ер-сув салоҳиятидан фойдаланиш ва уларнинг ихтисослашувини кучайтириш, аҳолининг йил мобайнида сабзавот-полиз маҳсулотларига бўлган талабини мунтазам қондириб бориш, республика экспортида сабзавот-полиз маҳсулотлари улушини ошириш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Боғдорчилик ва узумчилик. Мамлакат боғдорчилик ва узумчилигининг асосини турли хил данакли, уруғли мевалар ҳамда кўплаб узум навларини етиштириш ташкил қилади. Кўп асрлар мобайнида республика ҳудудида мевалар ва айниқса узумнинг ҳар хил навлари яратилди. Бугунги кунга келиб, республикада йирик боғдорчилик ва узумчилик товар ҳўжалиги шаклланди. Мазкур тармоқ мамлакат агросаноат мажмуасининг муҳим таркибий қисмига айланди.

Ўзбекистонда мевалардан олма, анор, нок, анжир, беҳи, ўрик, шафтоли, олхўри, олча, гилос, хурмо, ёнғоқ ва бошқалар етиштирилади. Узумнинг эса, кишмиш узум навлари - қора кишмиш, пушти кишмиш, ҳусайни, чарос, қора жанжал, султони, нимранг, паркент, каттакўрғон, пушти тоифи, сояки, қора гўзал, андижон қора узуми, юмалоқ, Ўзбекистон мускати, венгер мускати, оқ ва қора халили, александрия мускати, оқ вассарга, қора вассарга, баян-ширей, саперави ва бошқа навлари етиштириб келинади.

Ўзбекистоннинг тоғ олди ва тоғли ҳудудларида, денгиз сатҳидан 1200-2000 метргача бўлган баландликларда мевазор боғларни, 1500 метргача бўлган ҳудудларда узумнинг ўрта ва кечпишар, 1800-2000 метр баландликда жойлашган ҳудудларда эса эртапишар узум навларини етиштириш мумкин.

Боғларнинг асосий қисмини данакли мевалар ташкил қилади. Бунда асосий ўринни ўрик эгаллайди, уруғли мевалар ичида эса олма кўпроқ етиштирилади. Республикада мавжуд 340,7 минг гектар мевазор боғлар ва узумзорларнинг 63,6 фоизи и мевазорлар, 36,3 фоизи и эса узумзорлардан иборат. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасининг энг йирик боғдорчилик-узумчилик районлари - Фарғона водийси, Самарқанд ва Тошкент вилоятлари ҳисобланади. Жумладан, мамлакатдаги жами мевазор ва узумзорлар майдонининг 33,6 фоизи Фарғона водийсида, 20,2 фоизи Самарқанд ва 11,4 фоизи эса Тошкент вилояти ҳудудида жойлашган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, мевазор боғларнинг энг катта қисми (92,6 минг гектар ёки 42,7 % и) Фарғона водийсида бўлса, узумзорларнинг энг кўп қисми эса (38,8 минг гектар ёки 31,3 % и) Самарқанд вилоятига тўғри келади. Шунингдек, узумзорлар майдонига кўра Тошкент вилояти ҳам етакчи ўринни эгаллайди.

Республика ҳудудининг рельеф, тупроқ, иқлим шарт-шароитлари боғ ва узумзорлар майдонини вилоятлар бўйича турлича тақсимланишига сабаб бўлади. Боғ ва узумзорлар майдони ҳамда мева-узум етиштиришнинг йиллар мобайнида ўзгариб бориши эса мамлакатимизда кечаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга, тармоқда амалга оширилаётган ислохотлар билан

чамбарчас боғланган. Ҳозирда жами мевазор боғлар майдони 216,8 минг гектарга тенг. Шундан 156,9 минг гектари бевосита мева берувчи ёшдаги боғлардан иборат. Умумий мевазорлар майдони 2002-2007 йиллар мобайнида 106,4 фоизга ортди, бу кўрсаткич мева берувчи боғларда 107,5 фоизга тенг.

Аввал таъкидлаганидек, мевазор боғларнинг асосий майдонлари Фарғона минтақасида (42,7 %), Самарқанд (13,9 %) ва Тошкент вилоятларида жойлашган. Айни пайтда Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Сирдарё вилоятларининг салоҳияти жуда паст. Жиззах, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларининг имкониятлари катта бўлишига қарамай, улардан тўла фойдаланилмаяпти, Қашқадарё ҳамда Тошкент вилоятларида эса боғлар майдони сўнгги йилларда қисқарган.

2007 йилда республикада 1270 минг тонна мева етиштирилган бўлиб, бу кўрсаткич 2002 йилга нисбатан 150,6 фоизга ўсган. Сўнгги йилларда боғдорчилик-узумчиликка мамлакат ҳукумати томонидан катта эътибор қаратилиши, мазкур соҳани ривожлантириш бўйича муҳим давлат ҳужжатларининг қабул қилиниши, фермерчиликка эътиборнинг кучайиши мева-узум етиштиришга ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмоқда.

Мамлакатда етиштирилган жами меванинг 41,8 фоизи Фарғона минтақасига, 14,5 фоизи Самарқанд, 8,3 фоизи Тошкент вилояти ҳиссасига тўғри келади. Шу ўринда айтиш жоизки, мевазор-боғлар майдони ҳажмига кўра атиги 4,5 фоизни ташкил қилган Бухоро вилояти 2007 йилда республика жами мева ялпи ҳосилининг 8,7 фоизни берган. Қолган аксарият вилоятларда мева етиштириш ҳажми йилига 50 минг тоннадан ортмайди. Сирдарё вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида эса ушбу кўрсаткич, мос равишда, 14,8 ва 16,2 минг тоннага тенг, холос.

Узумчилик республика боғдорчилик-узумчилик товар хўжалигида муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистонда етиштирилган узумлар МДҲ ҳудудида ҳам таркибида шакарга бойлиги билан алоҳида ажралиб туради. Узум кўчатлари таркибида авваллари кишмиш узумлар катта ўрин тутган бўлса, кейинги даврларда “столовой” узум навлари салмоғи анча ортди.

**Вилоятлар бўйича узумзорлар майдони ва узум етиштиришнинг тақсимланиши
(барча тоифадаги хўжаликларда)**

Минтақалар	Узумзорлар майдони, минг гектар							Ялпи ҳосил, минг тонна						
	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2007 й. 2002 й. га нисбатан % да	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2007 й. 2002 й. га нисбатан % да
Қорақалпоғистон Республикаси	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	125,0	1,4	1,3	1,7	1,9	2,2	3,0	214,2
Вилоятлар:														
Андижон	5,4	5,1	5,1	4,6	4,2	4,5	83,3	18,0	12,8	18,9	19,3	23,5	28,5	158,3
Бухоро	8,9	8,8	9,2	9,2	9,3	9,3	104,4	64,5	65,2	95,9	104,8	120,5	133,6	207,1
Жиззах	5,0	4,9	5,3	5,0	4,9	4,9	98,0	10,8	7,4	10,1	10,5	18,0	18,3	169,4
Навоий	5,6	5,6	4,3	6,3	6,0	6,2	110,7	22,9	27,2	28,5	29,7	34,4	38,9	169,8
Наманган	12,5	12,8	12,5	12,3	11,9	12,4	99,2	47,3	31,3	47,2	43,0	48,6	59,3	125,3
Самарқанд	31,7	31,9	32,0	34,2	34,4	38,8	122,4	161,8	157,2	188,2	221,7	271,7	296,3	183,1
Сирдарё	1,3	1,3	1,4	1,4	1,5	1,4	107,6	4,7	4,7	5,2	5,5	5,9	6,3	134,0
Сурхондарё	15,6	15,1	15,0	15,0	14,8	14,8	94,8	63,4	5,8	37,2	53,9	89,0	94,4	148,8
Тошкент	15,6	14,9	15,1	16,3	16,3	16,2	103,8	44,8	28,0	73,1	61,7	90,2	84,4	188,3
Фарғона	5,7	5,5	5,4	5,0	4,9	5,0	87,7	31,1	33,0	37,0	42,2	44,3	53,1	170,7
Қашқадарё	10,5	10,0	9,7	9,0	8,3	7,9	75,2	31,2	12,7	31,9	33,1	37,7	43,3	138,7
Хоразм	1,7	2,0	1,7	2,0	2,1	2,2	129,4	14,5	14,9	14,2	14,3	17,6	19,5	134,5
Ўзбекистон Респ.	119,9	118,2	117,1	120,7	119,1	123,9	103,3	516,4	401,5	589,1	641,6	803,6	878,9	170,2

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

2007 йилда республикадаги жами узумзорлар майдони 123,9 минг гектарни ташкил қилиб, 2002 йилга нисбатан бироз ортган. Узумзорлар майдонига кўра тўртта вилоят - Самарқанд, Тошкент, Сурхондарё, Наманган алоҳида ажралиб туради. Улар орасида мамлакат узумчилигининг энг етакчи минтақаси - Самарқанд вилояти ҳисобланади. Унинг ҳудудида республика узумзорларининг 38,8 минг гектари ёки 31,3 фоизи мужассамланган. Ўзбекистон узумчилигининг иккинчи йирик райони Фарғона минтақасидир (21,9 фоиз). Шунингдек, Тошкент вилояти (13,1 фоиз) ҳам бу борада катта салоҳиятга эга.

Самарқанд вилоятида қадимдан узумнинг қора кишмиш навлари етиштириб келинади. Улар вилоятнинг тоғ, тоғ олди, камсувли ярим лалмиҳудудларида кўпроқ тўпланган. Мазкур вилоятда қуритилган узум етиштириш ва экспорт қилишга катта эътибор қаратиб келинади. 2007 йилда вилоятда энг кўп узум ҳосили - 296,3 минг тонна олинган (27-жадвал).

Қора кишмиш узум навларини етиштириш кейинчалик Тошкент воҳасида ҳам кенг тарқалди. Ушбу узум навининг шакарга бойлиги ва ташиш қулайлигидан келиб чиқиб, етиштирилган ҳолатда экспорт қилинади.

Республикада узумчилик товар хўжалиги Тошкент вилоятининг Тошкент зонасида (Паркент, Қибрай, Юқори Чирчиқ, Зангиота, Янгийўл, Оққўрғон, Бўка, Бекобод, Ўрта Чирчиқ туманлари), Бўстонлиқ тумани тоғ ва тоғолди зонасида, Самарқанд вилоятининг Самарқанд зонасида (Самарқанд, Ургут, Булунғур, Пастдарғом, Пойарик, Оқдарё туманлари), Сурхондарё вилоятининг Денов зонаси туманларида (Денов, Сариосиё, Бойсун, Шеробод), Қашқадарё вилоятининг Китоб-Шаҳрисабз зонаси туманларида (Шаҳрисабз, Китоб, Яккабўғ, Чирокчи, Қамаш), Фарғона вилоятининг Фарғона зонаси туманларида (Олтиариқ, Охунбобоев, Қува, Фарғона) вужудга келган.

Мамлакатимизда 2007 йилда жами 878,9 минг тонна узум етиштирилган. Ушбу кўрсаткич 2002 йилга нисбатан 170,2 фоизга ўсган.

Сўнгги йилларда жами мева берувчи узумзорлар майдонида катта ўзгаришлар бўлмагани ҳолда, узум етиштириш ҳажми тез ўсиб борди. Бу, энг аввало, ҳосилдорликнинг бу даврда 50,9 ц/га дан 85,1 ц/га ортганлиги билан тавсифланади.

Боғдорчилик-узумчиликни ривожлантириш кўп жиҳатдан мева-узум кўчатлари учун ер ва навларни тўғри танлаб олишга, жойлаштиришга, тупроқнинг агротехник ҳолатига, механизациялашув даражасига боғлиқ. Шунингдек назардан республика боғдорчилик-узумчилигини янада ривожлантириш, унинг ҳудудий тузилишини такомиллаштириш, товар ҳўжалиги йўналишига устувор аҳамият беришга эътиборни кучайтириш лозим.

Чорвачилик. Республика давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2007 йилда ялпи қишлоқ ҳўжалиги маҳсулоти 9304,9 млрд. сўмни ташкил қилиб, унинг 4134,8 млрд сўми ёки 44,4 фоизи чорвачиликни ҳиссасига тўғри келган. Айтиш жоизки, ушбу кўрсаткич 2002 йилда 49,3 фоизга тенг бўлган. Бундан кўринадики, республика ялпи қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотида чорвачиликнинг улуши сўнгги йилларда бироз камайган. Бу даврда чорвачилик маҳсулоти ишлаб чиқариш суръати 257,4 фоизни ташкил қилсада, у зироатчиликка нисбатан ўсиш суръатини пастроқ эканлиги билан характерланади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб республика ҳукумати томонидан фермерчиликни, хусусан чорводор фермер ҳўжаликларини ривожлантиришга, уларнинг чорва ҳайвонлари туёқ сонини кўпайтириш, ем-хашак базасини мустаҳкамлашга катта эътибор қаратилди. Мамлакатда етиштирилаётган қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотининг 61,7 фоизи деҳқон ҳўжаликларига, 24,3 фоизи фермер ҳўжаликларига ва 14 фоизи қишлоқ ҳўжалик корхоналарига тўғри келади. Ушбу кўрсаткичлар, мос равишда, зироатчиликда 37,1; 41,6; 21,3 фоизни, чорвачиликда эса 92,6; 2,7; 4,7 фоизни ташкил қилади. Демак, ҳозирги пайтда деҳқончилик маҳсулотлари

етиштиришда фермер хўжаликлари етакчи мавқега эга бўлса, аксинча чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда деҳқон хўжаликлари асосий ўринни эгаллайди. Йирик шохли қорамолларнинг 92,2 фоизи, сигирларнинг 94,2, қўй ва эчкиларнинг 74,2, паррандаларнинг 71,0, отларнинг 79,5, чўчқаларнинг 63,7 фоизи деҳқон хўжаликлари хиссасига тўғри келади.

Ўзбекистон чорвачилигининг етакчи тармоғи **қорамолчиликдир**. Республика ялпи чорвачилик маҳсулоти ишлаб чиқаришда ва, айниқса сут, гўшт етиштиришда қорамолчилик асосий мавқени эгаллайди.

Мамлакатимиз ҳудудида жойлашган чўл, дашт, тоғ ва тоғ олди яйловлари, ўтлоқлар чорва ҳайвонларини боқишда катта аҳамият касб этади. Аммо, қорамолларнинг асосий қисми республиканинг суғориб деҳқончилик қилинадиган ҳудудларида мужассамлашган.

Юртимизда қорамолчиликнинг сут, сут-гўшт ва гўшт йўналишлари ривожланган. Сут қорамолчилиги асосий суғорма деҳқончилик районларида тўпланган бўлса, гўшт қорамолчилигини Амударё ва Сирдарё бўйларида жойлашган ерларда (Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Сирдарё вилоятлари), Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг тоғ олди ва тоғ зоналаридаги ўтлоқларга бой кенг яйловларда ривожлантириш катта самара беради. Чунки, бу ерларда табиий яйлов ва ўтлоқлар гўшт қорамолчилигининг муҳим ем-хашак базаси бўлиб хизмат қилади. Суғорма деҳқончилик районларида ва шаҳар атрофи зоналарида қорамоллар ем-хашак базасининг асосини қуритилган беда, силос, кўк маккажўхори ва сабзавот-полиз чиқитлари, илдиз-мевалар ташкил қилади.

Қорамолчиликнинг 1990-2007 йиллардаги ривожланиш жараёнларини ўрганиш натижасида қорамоллар сони ва маҳсулот етиштиришнинг ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, бу даврда йирик шохли қорамоллар, қўй ва эчкилар сони ҳамда асосий чорва маҳсулотлари (гўшт, сут, тухум) ишлаб чиқариш ҳажми ўсган.

28-жадвал

Чорва ҳайвонлари сони ва маҳсулот етиштиришнинг вилоятлар бўйича таркиби (барча тоифадаги хўжаликларда)

Т/р		Чорва ҳайвонлари сони, минг бош						Чорвачилик маҳсулоти етиштириш							
		Йирик шоҳли қорамол		Шундан: сигирлар		Қўй ва эчкилар		Гўшт, минг тонна		Сут, минг тонна		Тухум, млн. дона		Жун, тонна	
		2002 й.	2007 й.	2002 й.	2007 й.	2002 й.	2007 й.	2002 й.	2007 й.	2002 й.	2007 й.	2002 й.	2007 й.	2002 й.	2007 й.
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	400,9	665,7	163,8	219,1	460,9	653,9	22,0	28,4	119,2	146,6	18,5	32,3	483	676
	Вилоятлар:														
2.	Андижон	450,3	593,1	188,9	254,2	516,5	680,4	33,6	45,3	344,6	446,5	101,6	176,7	1685	1693
3.	Бухоро	436,3	685,2	187,4	285,8	840,4	1269,0	41,5	63,4	269,3	429,2	69,3	141,5	1547	2356
4.	Жиззах	314,7	496,1	136,5	188,2	838,2	1150,0	37,4	60,9	198,4	276,1	39,0	80,0	1432	2187
5.	Навоий	186,4	262,6	92,1	125,0	1157,5	1615,9	26,0	46,5	135,0	221,2	74,6	101,6	2130	2695
6.	Наманган	349,4	427,4	136,1	159,0	481,9	540,6	31,9	38,7	263,8	314,3	44,3	62,3	766	973
7.	Самарқанд	807,4	1045,5	362,3	510,7	904,1	1387,7	67,6	94,8	456,3	658,6	238,8	412,3	1724	2940
8.	Сирдарё	172,7	223,7	73,0	90,4	114,8	150,6	16,1	20,4	121,9	163,3	31,6	41,9	226	318
9.	Сурхондарё	460,9	568,8	222,1	257,4	1008,0	1450,3	43,9	57,5	332,9	443,1	97,9	126,3	1311	1689
10.	Тошкент	394,8	512,0	182,1	226,7	395,1	543,0	65,1	88,0	357,2	464,5	350,9	614,6	918	1250
11.	Фарғона	472,1	579,8	199,1	241,6	395,0	490,8	39,6	48,9	385,4	477,1	91,9	122,8	553	659
12.	Хоразм	448,7	624,9	189,7	244,8	219,4	316,6	33,3	48,3	388,1	527,4	114,9	169,7	624	719
13.	Қашқадарё	583,0	773,1	260,1	322,0	1902,1	2386,7	55,1	82,7	349,2	529,6	95,6	138,4	3195	4328
	Ўзбекистон Республикаси	5477,6	7457,9	2393,2	3124,9	9233,9	12635,6	513,1	723,8	3721,3	5097,5	1368,9	2220,4	16594	22483

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди..

1990 йилда жами йирик шоҳли қорамоллар сон 4581,3 минг бошдан 2007 йилда 7457,9 мингга, шундан сигирлар 1856,2 мингдан 3124,9 минг бошга, қўй ва эчкилар эса 9230,2 мингтадан 12635,6 минг бошга кўпайган.

Чорва ҳайвонлари сони вилоятлар бўйича турлича тақсимланган. Масалан, 2007 йилда йирик шоҳли қорамолларнинг энг кўп қисми Самарқанд (1045,5 минг бош). Қашқадарё (773,1 минг бош), Бухоро (685,2 минг), Қорақалпоғистон Республикасида (665,7 минг бош) қайд этилади. Айни пайтда Сирдарё ва Навоий вилоятлари қорамоллар сонининг камлиги билан ажралиб туради.

Республикада етиштирилаётган гўшт ва сутнинг катта қисми қорамолчиликка тўғри келади. Чунончи, 2007 йилда жами 723,8 минг тонна гўшт ишлаб чиқарилган бўлиб, бунда Самарқанд, Тошкент, Қашқадарё вилоятлари етакчи мавқега эга бўлган (28-жадвал). Мазкур вилоятларда гўшт қорамолчилигига ихтисослашган товар хўжаликлари вужудга келган.

Қўйчилик Ўзбекистон чорвачилигининг қорамолчиликдан кейинги йирик тармоғидир. Республикада қўйчиликнинг гўшт-ёғ ва гўшт-жун йўналишлари ривожланган. Кўпроқ ҳисори ва жайдари қўйлар боқилиб, ишлаб чиқарилган қўй гўшти асосан аҳоли истеъмолига сарфланади.

Мамлакатимизнинг шарқий ва жануби-шарқида жойлашган тоғ ва тоғ олди ҳудудларида думба ёғли, дағал жун берувчи қўйчилик ривожланган. Тошкент, Жиззах ва Самарқанд вилоятларининг тоғ ва тоғолди зоналари гўшт-жун қўйчилигига ихтисослашган бўлса, Ҳисор қўйлари Сурхондарё вилоятининг шимолий ва ўрта ҳудудларида - Денов, Сариосиё, Шўрчи, Бойсун туманларида кўпроқ боқилади. Қолган вилоятларнинг тоғ-тоғолди ҳудудларида асосан қўйчиликнинг гўшт-ёғ йўналиши ривожланган.

Тоғ-тоғолди зоналарда, водийларда эчкичилик ривожланган. Улар асосан қимматли жун олиш мақсадларида боқилади. 2007 йилда республика бўйича қўй ва эчкиларнинг умумий сони 12635,6 минг бошни ташкил қилиб, 1990 йилга нисбатан у 136,9 % га ортган. Қўй ва эчкиларнинг энг кўп сони Қашқадарё, Навоий, Сурхондарё, Самарқанд, Бухоро вилоятларига тўғри

келади. Айни пайтда Сирдарё, Хоразм вилоятлари қўй ва эчкилар сонини камлиги билан ажралиб туради (28-жадвал).

Мамлакат чорвачилигининг муҳим тармоқларидан бири - бу **қорақўлчиликдир**. Қорақўлчилик экстенсив чўл қўйчилиги сифатида қорақўл қўйларини йил мобайнида яйловларда боқиб етиштиришга асосланган. Ушбу тармоқнинг асосий мақсади юқори сифатли қорақўл қўй териларини ишлаб чиқаришдан иборат. Ўзбекистон қорақўл қўйларининг ватани ҳисобланади. Қорақўл қўйлари наслчилиги ва уларни боқиб етиштириш, қорақўлчиликни ривожлантириш бўйича республикада жуда катта тажриба тўпланган. Натижада, ишлаб чиқарилган қорақўл териларининг бир қисми мамлакат ички эҳтиёжи учун, асосий қисми эса экспортга йўналтирилган. Кўпроқ қора, кулранг, сур тусли қорақўл терилари етиштирилади.

Чўл ва чала чўл яйловлар республика қорақўлчилигининг асосий ем-хашак базаси бўлиб ҳисобланади. Бу жойларда ўсувчи шувоқ, саксауул, черкез, қандим, чатир, қорабош, қўнғирбош ва бошқа ўсимликлар қорақўл қўйларини боқишда катта аҳамиятга эга.

Қорақўл терилари Навоий, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Қорақалпоғистон, Жиззах вилоятларида тайёрланади. Республика бўйича барча хўжаликларда 2005 йили жами 688,8 минг дона қорақўл тери тайёрланган. Шундан, 273,6 минг донаси қишлоқ хўжалик корхоналарига, 25 минг донаси фермер хўжаликларига ва 390,2 минг донаси деҳқон хўжаликларига тўғри келган.

Чорвачиликнинг яна бир муҳим тармоғи **паррандачиликдир**. Ушбу тармоқ аҳолини парранда гўшти ва тухумига бўлган талаб-эҳтиёжини қондиришда муҳим аҳамиятга эга. Асосан товуқ, ўрдак, ғоз, индюк гўшти ишлаб чиқарилади.

Ўтган асрда республика ҳудудида йирик шаҳарлар яқинида паррандачилик фабрикалари, фермалари, наслчилик заводлари вужудга келган. Республикада паррандачиликнинг тухум ишлаб чиқариш товар

йўналиши, гўшт ва наслчилик йўналишлари ривожланган. Уларда парранда тухуми ва гўшти ишлаб чиқарилади, наслчилик ишлари олиб борилади.

2007 йил маълумотларига кўра, жами 2220,4 млн дона тухум етиштирилган. Бунда, айниқса Тошкент (614,6 млн дона), Самарқанд (412,3 млн) вилоятлари етакчи, Сирдарё, Наманган, Жиззах вилоятларининг ишлаб чиқариш салоҳияти эса паст. Республика аҳолиси сонининг ортиб бориши ўз навбатида аҳолини, айниқса йирик шаҳарлар аҳолисини сифатли парранда маҳсулотлари билан таъминлашни кучайтиришни зарур қилиб қўяди.

Ўзбекистон ҳудудида қадимдан йилқилар боқиб келинган. **Йилқичилик** маҳаллий машҳур қорабайир зотли отлар асосида ривожланган. Маҳаллий иқлим шароитларига жуда яхши мослашган қорабайир зотли отлар юк ташиш, отда юриш, спорт ишларида, гўшт ва сут етиштиришда катта рол ўйнайди. Аммо ўтган асрнинг иккинчи ярмига келиб республика қишлоқ хўжалиги механизациялашувининг кучайиши, транспорт ривожланиши билан ишчи ва транспорт воситаси сифатида отларга бўлган талаб кескин тушиб кетди. Натижада, уларнинг сони бир неча баробарга камайди, айниқса зотли отлар туёқ сони қисқарди, давлат наслчилик хўжаликлари, колхоз наслчилик фермалари, от заводлари иши тўхтаб қолди.

Бироқ, юқоридагиларга қарамай, йилқичиликни чорвачилик мажмуасининг йирик гўшт, сут товар хўжалигига айлантириш, отларни туристик-рекреация, спорт аҳамиятини кўтариш, маҳаллий қорабайир зотли отларнинг азалий шуҳратини тиклаш республика йилқичилиги олдида турган долзарб муаммолардир.

Чорвачиликнинг яна бир тармоғи **асаларичиликдир**. Бу тармоқнинг бош вазифаси асалари оилаларини етиштириш асосида асал ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан иборат. Асаларичилик нафақат қимматли маҳсулот ишлаб чиқаришда, балки ҳашаротлар орқали қишлоқ хўжалик экинлари – ғўза, мевали, полиз, беда ва бошқа ўсимликларни чанглантришда ва шу асосда уларнинг ҳосилдорлигини оширишда ҳам катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистоннинг ўсимлик дунёси жуда бой. Мамлакатимизда ўсимликларнинг тарқалишига боғлиқ ҳолда асаларичиликнинг 3 та йўналиши, жумладан, тоғли ҳудудларда шаклланган турғун асаларичилик йўналиши (асал ва воска олинади); тоғ олди ва пахтачилик районларида жойлашган кўчиб юрувчи асаларичилик йўналиши (қишлоқ хўжалиги экинларини чанглантриш вазифасини бажаради, асал олинади) ҳамда асалари оилаларини етиштириш йўналиши ривожланган.

Ҳозирги даврда асаларичиликни республика чорвачилигидаги мавқеини кўтариш, асалари оилалари сонини кўпайтириш, асаларичилик маҳсулотлари етиштиришни ошириш чорвачиликни ривожлантиришнинг устувор йўналишлардан ҳисобланади.

Ўзбекистон чорвачилик мажмуасида **пиллачилик** ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Пилла етиштириш пахтачилик билан уйғун ҳолатда ривожланади ва қўшимча даромад манбаи бўлиб хизмат қилади. Пиллачиликнинг асосий ем-хашак базаси ҳисобланган тутзорлар пахта далалари, йўллар, суғориш тизимлари бўйларида жойлашган. Пилла етиштириш даври баҳорда, дала ишлари бошланган, аммо катта меҳнатни талаб қилмайдиган даврда амалга оширилади ва ишчилар учун қўшимча даромад манбаини яратади.

Республикада пилла етиштириш турлича тадрижий ўзгаришларга эга. Шунини таъкидлаш жоизки, пиллачилик хажми ўтган даврларга нисбатан камайиб бориш хусусиятига эга. Жумладан, 1940 йилда мамлакат бўйича пилла етиштириш 9832 тоннани, 1972 йилда 24913 т, 1992 йилда-33093 т, 2002 йилда 19900 т., 2005 йилда 16200 тоннани ташкил қилган. 2005 йили олинган жами пилланинг 9,3 минг тоннаси қишлоқ хўжалик корхоналарига, қолган 6,9 минг тоннаси эса фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келган.

Пиллачиликни барча вилоятларда бир хилда ривожланган деб бўлмайди. Пилла етиштириш бўйича энг йирик минтақа-Фарғона иқтисодий райониدير. Ўтган асрда мазкур минтақада пиллани қайта ишловчи, ундан тайёр газламалар ишлаб чиқарувчи йирик саноат марказлари вужудга келган (Марғилон, Наманган ва б.). Аммо кейинги даврларда пилла етиштириш

ҳажмининг камайиб кетиши республика ипакчилик саноатининг ривожланишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди.

Юқоридаги тармоқлардан ташқари, Ўзбекистон чорвачилигига чўққачилик, балиқчилик, туячилик ҳам киради. Айтиш жоизки, чўққачилик мамлакат чорвачилигининг энг кенжа тармоғидир. Гўшт чўққачилиги йўналиши ривожланган. Чўққачилик хўжаликлари кўпроқ гўшт комбинатлари ва аҳолиси чўққа гўшти истеъмол қилувчи шаҳарлар яқинида жойлашган.

Балиқчилик республиканинг табиий ва сунъий сув ҳавзаларида вужудга келган. Ўтган асрнинг биринчи ярмида республика балқичилигида Орол денгизи катта рол ўйнаган. Бироқ, денгиз сув сатҳининг пасайиб кетиши билан 80-йилларга келиб унинг балиқчиликдаги аҳамияти барҳам топди. Ҳозирда сунъий сув ҳавзаларида (Тошкент, Жиззах, Хоразм вилоятлари) балиқ етиштириш йўлга қўйилган.

Шундай қилиб, мамлакат чорвачилигини ривожлантиришда қуйидаги уч масала муҳим аҳамиятга эга: чорва ҳайвонлари туёқ сонини кўпайтириш; чорва ҳайвонлари таркибини яхшилаш; чорва ҳайвонлари маҳсулдорлигини ошириш. Булардан кўзланган асосий мақсад аҳолини юқори сифатли чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлашдан иборатдир. Бу борада республика вилоятлари ва, айниқса қишлоқ туманларининг ишлаб чиқариш салоҳиятини таҳлил қилиш муайян хулосаларни беради. Жумладан, гўшт етиштиришда Самарқанд, Қашқадарё, Хоразм, Фарғона, Тошкент, Андижон, Сурхондарё вилоятлари, тухум етиштиришда эса Тошкент, Самарқанд, вилоятларининг аҳамияти катта (2007 й.).

2007 йил якунларига кўра, 15 минг тоннадан ортиқ гўшт ишлаб чиқарувчи етакчи қишлоқ туманлари қаторига Ургут, Чироқчи, Навоий, Бухмал туманлари киритилса, айтиш вақтида Оққўрғон, Мўйноқ, Сўх, Қоровулбозор, Янгиобод, Бандихон, Мирзаобод, Норин, Нарпай, Учқудук туманларининг ишлаб чиқариш даражаси жуда суёт.

Қишлоқ туманлари орасида сут ишлаб чиқаришда Каттакўрғон (75,6 минг т.), Чироқчи (72,1 минг т.), Хатирчи (70,6 минг т.), Денов (60,9 минг т.), Урганч (61,3 минг т.), Бахмал (52,4 минг т.) олдинги ўринларни эгалласа, аксинча, Мўйноқ (0,4 минг т.), Қуйичирчиқ (0,7 минг т.), Томди (1,3 минг т.), Қоровулбозор (3,6 минг т.) туманлари охирги ўринларда туради.

Қишлоқ туманлари ўртасида тухум етиштиришда Самарқанд (242,8 млн дона), Хива (50,7 млн), Кармана (45,6 млн), Когон (45,5 млн) туманлари ажралиб туради. Шу билан бирга, Янгийўл, Бўка, Пскент, Мўйноқ туманлари ишлаб чиқариш даражасининг пастлиги билан кўзга ташланади.

5.2. Ўзбекистон Республикаси ер фондидан фойдаланиш ва фермер хўжаликлари географияси

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг 2008 йил 1 январ маълумотлари бўйича мамлакатимиз жами ер фонди 44410,3 минг гектарни ташкил қилади. Ўз навбатида, ердан фойдаланиш хусусиятларига кўра давлат ягона ер фонди 8 та йирик тоифаларга ажралади. Уларга қуйидагилар киради: 1. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар; 2. Аҳоли пунктлари ерлари; 3. Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар; 4. Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар; 5. Тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар; 6. Ўрмон фонди ерлари; 7. Сув фонди ерлари; 8. Захира ерлар.

Давлат ер фонди тоифалари ўз ҳажми бўйича бир-биридан фарқланади. Масалан, жами ер фондининг 50,1 фоизи ёки 22259,2 минг гектари биргина қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан иборат. Бундан кўринадики, мамлакатимиз ер майдонининг ярмидан ортиқроқ қисми қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланиш учун жалб қилинган. Кейинги ўринларни захира ерлар (23,4%), ўрмон фонди ерлари (19,5 %), саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларига мўлжалланган ерлар (4,42 %) эгаллайди. Қолган ерлар аҳоли пунктлари ерлари, табиатни муҳофаза қилиш,

соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар ҳамда тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар ҳисобланади (29-жадвал). Шундай қилиб, фақат қишлоқ хўжалигига мўлжалланган, ўрмон фонди ҳамда захира ерлар йиғиндисининг ўзи давлат жами ер фондининг 93,05 фоизини ташкил қилади.

Юқорида таъкидланганидек, давлат ер фонди таркибида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар алоҳида аҳамият касб этади. Чунки миллий иқтисодиётнинг ўзак соҳаси ҳисобланган қишлоқ хўжалиги ва унинг деҳқончилик ҳамда чорвачилик тармоғларининг ҳудудий ташкил этилиши, ривожланиши, энг аввало, бу макроиқтисодий тармоққа ажратилган ерларнинг ҳажми ва хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир.

29-жадвал

**Ўзбекистон Республикаси ер фонди тоифалари таркиби
(2008 йил 1 январь ҳолатига)**

т/ р	Ер фонди тоифалари	Жами ерлар		Шундан суғориладиган ерлар	
		минг гектар	жами ерларга нисбатан фоизда	минг гектар	жами ерларга нисбатан фоизда
1.	Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар	22259,2	50,12	4210,9	9,48
2.	Аҳоли пунктларининг ерлари	234,9	0,53	48,5	0,11
3.	Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар	1965,1	4,42	12,1	0,03
4.	Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар	72,2	0,16	0,6	0
5.	Тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар	0,4	0,001	0	0
6.	Ўрмон фонди ерлари	8661,1	19,50	26,7	0,06
7.	Сув фонди ерлари	813,6	1,83	4,5	0,01
8.	Захира ерлар	10403,8	23,43	2,0	0
	Жами ерлар:	44410,3	100,0	4305,3	9,69

Жадвал ЎзР Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг 01.01.2008 йил “Миллий ҳисобот” маълумотлари бўйича берилган.

Қишлоқ хўжалик ерлари ўз ичига жами экин ерларини, кўп йиллик дарахтзорларни, бўз ерларни ҳамда пичанзор ва яйловларни қамраб олади. Улар турлича тадрийжий ўзгаришларга эга. Жумладан, қишлоқ хўжалик

ерлари 2008 йилда 25365,6 минг гектарни ташкил қилиб, 2003 йилга нисбатан 1,8 % га қисқарган. Аммо таъкидлаш жоизки, ушбу даврда суғориладиган ерлар миқдори бироз ортган.

Қишлоқ хўжалиги ерлари таркибида экин экиладиган ерлар 2008 йили 4068,6 минг гектарни (шундан суғориладиган ерлар-3310,7 минг га), кўп йиллик дарахтзорлар 342,3 минг гектарни, бўз ерлар 82,5 минг, пичанзор ва яйловлар 20872,2 минг гектарни ташкил қилади. Улар орасида сўнгги йиллар мобайнида экин ерлар майдони, кўп йиллик дарахтзорлар бироз ортган бўлса, бўз ерлар, пичанзор ва яйловлар майдони қисқарган.

Давлат ер фонди вилоятлар бўйича турлича тақсимланган. Ер фонди ҳажмининг катталигига кўра Қорақалпоғистон Республикаси (16135,8 минг гектар) ва Навоий (10837,5 минг га) вилояти етакчи; Бухоро (4183,7 минг гектар), Қашқадарё (2856,8 минг гектар), Жиззах (2117,9 минг гектар), Сурхондарё (2009,9 минг га), Самарқанд (1677,3 минг га), Тошкент (1525,8 минг га) вилоятлари оралиқ ўринда; Наманган (718,1 минг га), Фарғона (700,5 минг га), Хоразм (646,4 минг га), Андижон (430,3 минг га), Сирдарё (427,6 минг га) вилоятлари қуйи ўринларни эгаллайди.

Экин ерлари қишлоқ хўжалик ерлари таркибида асосий ўринни эгаллайди. Бу борада Қашқадарё (680,7 минг гектар), Жиззах (484,3 минг га), Самарқанд (437,0), вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси (419,8 минг га) ажралиб туради. Аксинча, Навоий, Бухоро, Андижон, Наманган, Хоразм вилоятларининг салоҳияти эса паст.

Жами фойдаланишдаги кўп йиллик дарахтзорлар республика бўйича 342,3 минг гектарни ташкил қилади. Бунда Фарғона, Самарқанд, Тошкент, Наманган вилоятлари ажралиб туради, Сирдарё, Навоий вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси эса паст кўрсаткичларга эга. Бўз ерлар майдони республика бўйича жами 82,5 минг гектарни ташкил қилиб, уларнинг катта қисми Қашқадарё ҳамда Сирдарё вилоятларида жойлашган.

30-жадвал

Ўзбекистон Республикасидаги жами фойдаланиладиган ерлар, минг гектар (2008 йил 1 январь ҳолатига)

	Умумий майдон		Экин ерлар		Кўп йиллик дарахтзорлар		Бўз ерлар		Пичанзор ва яйловлар		Қишлоқ хўжалик ерлари		Томорка ерлари		Ўрмонзорлар		Боғдор. ва сабзавотчилик уюшмаларининг ерлари		Бутazorлар	Бошқа ерлар
	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани		
Қорақалпоғистон Республикаси	16135,8	504,0	419,8	419,8	8,8	8,8	9,5	9,5	4750,0	30,2	5188,1	468,3	47,0	34,8	989,6	0,8	0,1	0,1	68,3	9842,7
Андижон вил.	430,3	273,2	200,4	200,4	28,6	28,6	3,0	0,6	21,5	0,9	253,5	230,5	51,0	38,6	3,8	3,8	0,3	0,3	-	121,7
Бухоро вил.	4193,7	274,9	200,2	200,2	20,5	20,5	6,9	6,9	2673,8	-	2901,4	227,6	58,3	45,4	205,6	1,8	0,3	0,1	45,4	982,7
Жиззах вил.	2117,9	299,8	484,3	263,1	14,2	13,2	8,4	0,7	758,1	-	1265,0	277,0	31,5	18,0	164,2	4,8	-	-	-	657,2
Навоий вил.	10937,5	123,8	109,7	89,6	10,4	10,3	6,9	6,7	8780,3	-	8907,3	106,6	21,1	15,1	1230,4	1,8	0,8	0,3	-	777,9
Наманган вил.	718,1	282,4	199,4	199,4	35,9	35,9	2,6	2,6	152,8	-	390,7	237,9	48,3	39,6	24,6	4,8	0,3	0,1	-	254,2
Самарқанд вил.	1677,3	379,0	437,0	254,6	59,2	55,7	5,4	-	794,0	-	1295,6	310,3	86,1	62,3	13,1	6,0	0,7	0,4	0,1	281,7
Сирдарё вил.	427,6	291,9	256,2	256,2	6,1	6,1	11,1	11,1	23,3	-	296,7	273,4	18,9	15,0	3,4	3,4	0,1	0,1	-	108,5
Сурхондарё вил.	2009,9	325,4	281,3	241,2	32,9	31,6	0,3	-	861,5	-	1176,0	272,8	61,5	49,6	200,2	3,0	-	-	-	572,2
Тошкент вил.	1525,8	394,8	341,4	304,6	35,9	30,4	0,9	0,3	434,1	1,5	812,3	336,8	62,3	51,5	81,5	2,8	3,7	3,7	1,2	564,8
Фарғона вил.	700,5	359,4	249,1	249,1	42,8	42,8	-	-	23,5	4,0	315,4	295,9	71,1	53,4	14,7	9,2	0,9	0,9	-	298,4
Хоразм вил.	646,4	276,7	208,5	208,5	13,4	13,4	4,8	4,8	141,2	6,4	367,9	233,1	51,0	43,0	57,6	0,5	0,1	0,1	-	169,8
Қашқадарё вил.	2856,8	514,2	680,7	423,4	33,5	31,6	22,7	5,1	1458,1	0,1	2195,0	460,2	78,5	48,0	115,7	5,7	0,4	0,3	-	467,2
Тошкент ш.	32,7	5,8	0,6	0,6	0,1	0,1	-	-	-	-	0,7	0,7	6,7	4,0	1,4	1,1	-	-	-	23,9
Ўзбекистон Респ.	44410,3	4305,3	4068,6	3310,7	342,3	329,0	82,5	48,3	20872,2	43,1	25365,6	3731,1	693,3	518,3	3105,8	49,5	7,7	6,4	115,0	15122,9

Жадвал ЎзР Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси маълумотлари бўйича берилган.

Республика чўл ҳудудларининг катта қисми пичанзор ва яйловлар билан банд. Маълумки, улар чорвачиликни ривожлантиришнинг муҳим асоси бўлиб хизмат қилади. Пичанзор ва яйловлар билан банд ерларнинг умумий майдони 20872,2 минг гектарни ташкил қилади. Юқорида таъкидланганидек уларнинг 77,6 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро вилоятларига тўғри келади. Пичанзор ва яйловлар жойлашган ерларнинг ҳажмига кўра Навоий (8780,3 минг ектар), Қорақалпоғистон Республикаси (4750,0 минг га) ва Бухоро (2673,8 минг га) вилоятларининг салоҳияти катта, шу билан бирга, Андижон, Сирдарё, Фарғона вилоятларининг мавқеи паст. Бу борада Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах вилоятлари ҳам катта имкониятларга эга (30-жадвал).

Ердан оқилона фойдаланишнинг устувор йўналишларини белгилашда ер ресурсларининг замонавий ҳолатини ўрганиш, уларнинг миқдор ва сифатини белгилаш муҳим аҳамият касб этади. Булар, энг аввало, тупроқларнинг сифат ҳолати – бонитировкасини аниқлаш билан чамбарчас боғлиқ. Мустақиллик йилларида тупроқ бонитировкаси бўйича олиб борилган тупроқ изланиш ишлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 26 декабрдаги 539-сонли қарори асосида Андижон (2002 й.), Сурхондарё (2003 й.), Бухоро (2004 й.), Хоразм (2005 й.), Сирдарё (2007 й.), Тошкент (2008 й.) вилоятларида бажарилган. Қолган вилоятларда бундай ишлар 2001 йилгача амалга оширилган.

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг миллий ҳисоботида (2008 й.) тупроқларнинг сифат ҳолати (энг аввало, механик таркиби, гумус қатлами, шўрланиш даражаси, ва б.), қишлоқ хўжалигида фойдаланиш учун яроқлилигини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатимизнинг суғориб деҳқончилик қилинадиган ерлари 5 та қишлоқ хўжалик кадастр гуруҳларига ажратилган. Улар, ўз навбатида, 10 та классларга бўлинган. Жумладан, биринчи кадастр гуруҳи сифат ҳолати **ёмон ерларни** ўз ичига олиб, I-II классларга бўлинади. Ушбу ерларнинг бонитет бали 0-20 ни ташкил қилиб, улар тупроқ гумус

катламининг камлиги, унумдорлигини пастлиги билан ажралиб туради. Ушбу кадастр гуруҳи ерлари деҳқончилик учун шартли равишда яроқли деб топилган. Бундай камҳосил ер майдонлари республика бўйича 9762 гектарни ташкил қилиб, жами суғориладиган ерларнинг 0,3% га тенг. Бундай ерларнинг катта қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Фарғона ва Бухоро вилоятларида жойлашган.

Иккинчи кадастр ерлари гуруҳи III-IV классларни ўз ичига олган **ўртачадан паст ерлардан** иборат. Бундай ерларнинг балл бонитети 21-40 га тенг. Уларнинг умумий майдони республика бўйича 875130 гектарни ташкил қилиб, жами суғориладиган ерлар майдонининг 24,2 % ни ўзида мужассам қилган. Сифати ўртачадан паст бўлган мазкур ерларнинг асосий қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари ҳудудига тўғри келади (31-жадвал). Ушбу гуруҳга мансуб ерлар иккиламчи шўрланиш, сув эрозиясига мойилроқ, бундай ерларда пахта, ғалла, ем-хашак экинлари, шунингдек, мевачиликни ривожлантириш мумкин.

Учинчи кадастр гуруҳи тупроқ бонитети 41-60 баллга тенг V-VI классга тегишли **ўртача ерларни** ўз ичига олади. Уларнинг умумий майдони 1738, 2 минг гектардан иборат бўлиб, жами суғориладиган ерларнинг 48,2 % ни қамраб олган. Мазкур тоифадаги ерлар ҳажмига кўра Қашқадарё, Жиззах, Самарқанд, Сирдарё, Тошкент вилоятлари асосий ўрин тутadi. Бундай ерларнинг унумдорлиги ўртача бўлиб, уларда пахта ва бошқа ўсимликларни етиштириш имкониятлари бор.

Тўртинчи кадастр гуруҳи VII-VIII класс балл бонитети 61-80 га тенг бўлган **яхши ерларни** ўз ичига олади; умумий майдони 900 минг гектардан ортиқроқ ёки жами суғорма ерларнинг 25,0 % га баробар. Бундай ерлар тупроқларининг маданийлашув даражасини юқорилиги, барқарор унумдорлиги билан ажралиб туради. Уларнинг катта қисми қадимдан суғорма деҳқончилик минтақаларида жойлашган (Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Андижон, Қашқадарё вилоятлари). Ушбу гуруҳ ерларда барча қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш мақсадга мувофиқ.

**Ўзбекистон Республикаси тупроқларининг сифат баҳоси бўйича ҳудудий таркиби
(2008 йил 1 январь ҳолатига, минг га)**

Вилоятлар	Ёмон ерлар		Ўртачадан паст ерлар		Ўртача ерлар		Яхши ерлар		Энг яхши ерлар		Жами	Ўрта ча балл
	I класс	II класс	III класс	IV класс	V класс	VI класс	VII класс	VIII класс	IX класс	X класс		
	Б о н и т е т б а л л и											
	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91- 100		
Қорақалпоғистон Республикаси	-	1919	29810	237202	69846	46458	24497	6801	-	-	416533	41
Андижон вил.	-	311	9593	34322	39801	45187	50547	38267	6015	35	224078	57
Бухоро вил.	-	1038	16521	57391	42070	55294	40843	19456	83	-	232696	50
Жиззаҳ вил.	-	105	3607	40717	143261	48533	30379	7413	2809	-	276824	50
Навоий вил.	-	3358	9618	15253	17668	18200	20423	12853	2099	-	99472	52
Наманган вил.	-	235	13499	45776	47117	36667	32553	33383	18181	1301	228712	59
Самарқанд вил.	-	41	2044	29478	72263	89756	57187	38321	16770	547	306407	57
Сирдарё вил.	-	-	1738,9	36343,9	93771,8	60918,1	51580,1	7694,3	8	-	252055,1	51,5
Сурхондарё вил.	-	704	11047	43203	59838	79317	50049	20985	6915	-	272058	56
Тошкент вил.	-	-	2631	37586	86361	67968	74385	45380	14600	29	328940	59
Фарғона вил.	-	1426	8043	59139	56142	58386	67580	33001	5570	452	289739	56
Хоразм вил.	-	625	8839	46296	34932	82052	49291	11848	102	-	233985	53
Қашқадарё вил.	-	-	3455	71977	198976	87416	50375	25003	8177	-	445379	51
Ўзбекистон Респ.	-	9762	120446	754684	962047	776152	599689	300405	81329	2364	3606878	55

Изоҳ: Жадвал маълумотлари вилоятлар бўйича қуйидаги йилларда бажарилган тупроқ-изланиш ишлари натижалари асосида берилган: Андижон вилояти (2002 й.); Бухоро (2004 й.); Сирдарё (2007 й.); Сурхондарё (2003 й.); Тошкент (2008 й.); Хоразм (2005 й.); қолган вилоятлар 2001 йил бўйича.

Бешинчи кадастр гуруҳига IX-X класс, балл бонитети 81-100 га тенг бўлган юқори ва барқарор унумдорликка эга **энг яхши ерлар** киради. Уларнинг умумий майдони 83,7 минг гектарни ташкил қилади ва жами суғорма ерлар майдонининг 2,3 % га тенг (31-жадвал). Бундай ерларда пахтанинг ўртача ҳосилдорлиги 32 ц/га бўлиб, улар юқори унумдорликка эга. Уларнинг асосий қисми Наманган, Самарқанд, Тошкент вилоятларига тўғри келади.

Юқоридагилардан маълум бўладики, ер ресурсларининг ҳажми, сифат ҳолати, улардан фойдаланиш даражаси ва тақсимланиши турлича. Бу эса, ўз навбатида, мавжуд ер фондидан оқилона фойдаланишни ва бу борада ягона давлат сиёсатини амалга оширишни тақозо этади. Бунда, энг аввало, ер муносабатларини тартибга солиш, ерлардан оқилона ва самарали фойдаланиш, табиий-географик, ташкилий-ҳуқуқий, иқтисодий-молиявий, техник-технологик жиҳатларни такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Мавжуд ерлардан самарали фойдаланишда фермер хўжаликларининг аҳамияти катта. Шу боис, “Қишлоқ” дастурида уларни янада ривожлантиришга асосий эътибор қаратилган. 2007 йил 1 январ ҳолатига кўра Ўзбекистонда жами **фермер хўжаликлари** сони 189235 тани ташкил қилади. Уларга бириктирилган ер майдони 4953,2 минг гектарни, ҳар бир фермер хўжалигига тўғри келувчи ўртача ер майдони эса 26,2 гектарга тенг.

Фермер хўжаликлари сони бўйича етакчи вилоятлар жумласига Қашқадарё (27057), Самарқанд (19471), Фарғона (19346) вилоятлари мансуб бўлса, аксинча, Навоий (6731), Сирдарё (8354) вилоятлари бу борада қуйи поғоналарни эгаллайди. Худуди катта ва янги ўзлаштирилган ерларда жойлашган фермер хўжаликлари билан аҳоли зич жойлашган воҳа ва водийларда ташкил топган фермер хўжаликлари экин ер салоҳиятига кўра ўзаро фарқ қилади.

Бугунги кунга келиб фермер хўжаликлари Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг йирик товар ишлаб чиқарувчиларига айланди. Уларга

32-жадвал

Фермер хўжаликларининг вилоятлар бўйича тақсимланиши

	2007 йил 1 январь ҳолатига			2008 йил 1 октябрь ҳолатига			Йириклаштирилгандан кейин		
	Сони, минг	Ер майдони, минг га	1та фемерни ўртача ер майдони, га	Сони, минг	Ер майдони, минг га	1та фемерни ўртача ер майдони, га	Сони, минг	Ер майдони, минг га	1та фемерни ўртача ер майдони, га
Қорақалпоғистон Республикаси	9066	566,2	62	8,8	539,0	61	4,5	539,0	119
Вилоятлар:									
Андижон	12670	168,7	13	18,4	244,9	13	10,2	244,9	24
Бухоро	13468	788,9	58	15,9	851,9	54	7,4	851,9	114
Жиззах	13974	490,3	35	14,0	488,7	35	6,4	487,7	76
Навоий	6731	198,4	29	6,8	223,7	33	3,3	223,7	66
Наманган	11860	199,3	17	13,7	276,3	20	7,3	274,2	37
Самарқанд	19471	409,9	21	25,6	507,4	20	12,2	507,4	41
Сирдарё	8354	271,3	32	8,2	252,1	30	4,8	252,1	52
Сурхондарё	11232	401,8	36	14,3	667,3	47	6,7	667,8	99
Тошкент	17886	295,2	16	19,6	425,0	22	7,9	439,3	55
Фарғона	19346	312,3	16	25,6	331,4	13	14,7	331,4	22
Қашқадарё	27057	612,8	22	29,8	799,3	27	9,1	799,3	87
Хоразм	18120	238,1	13	18,6	240,8	13	9,8	240,8	25
Ўзбекистон	189235	4953,2	26	219,9	5848,2	27	105	5860,1	56

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди..

суғориладиган ер майдонларининг катта қисми бириктирилган. Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқаришда уларнинг улуши тобора ортиб бормоқда. Ҳозирда фермер хўжаликлари хиссасига республикада етиштирилаётган ғалланинг 79,5 фоизи, пахта хомашёсининг эса 99,0 фоизи тўғри келади. Айни вақтда чорва ҳайвонлари сони ва чорвачилик маҳсулотлари етиштиришда фермер хўжаликларининг салоҳияти пастлиги кўзга ташланади.

Кейинги вақтларда республика қишлоқ хўжалиги ихтиёрида бўлган ерлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг суғлиги, сув тақчил шароитда сув ресурсларидан тежамли фойдаланишда замонавий технологияларни жорий этишнинг секин кечаётганлиги мамлакат қишлоқ хўжалик мажмуаси тараққиётига салбий таъсир кўрсатди.

Бундай шароитда фермер хўжаликлари сонини муттасил ўсиб бориши, уларга тўғри келувчи экин майдонларининг эса қисқариб бориши, фермер хўжаликларининг ишлаб чиқариш салоҳиятини муайян маънода чегаралайди.

Баъзи йилларда республика фермер хўжаликларида ерлар унумдорлигини ошириш бўйича тадбирларнинг етарлича амалга оширмаслик, ерлар унумдорлигининг пасайиши, ер майдонларининг кичиклиги, улардан оқилона фойдаланмаслик, ерларни кадастр баҳосидан паст ҳосил етиштириш, сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаслик, тупроқ-мелиоратив тадбирларни бажаришга етарлича эътиборни қаратилмаслик, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бўйича шартномавий мажбуриятларни сурункасига бажармаслик ҳолатлари кузатилади. Булар, ўз навбатида, мамлакат қишлоқ хўжалигида устувор аҳамиятга эга бўлган фермерчиликни янада такомиллаштириш бўйича давлат томонидан катта эътибор қаратилишини талаб қилади.

Шу ўринда айтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 6 октябрдаги “Фермер хўжаликлари тасарруфидаги ер участкаларини мақбуллаштириш чора-тадбирлари бўйича таклифлар ишлаб

чиқиш мақсадида махсус комиссияни ташкил қилиш тўғрисида”ги ПФ-3077 – сонли Фармойиши алоҳида аҳамиятга эга. Бундан кўзланган асосий вазифа фермер хўжаликлари ер майдонларидан мақсадли ва самарали фойдаланишни таъминлашга эришиш; сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш; қишлоқ хўжалигида сув ресурсларидан тежамли фойдаланиш бўйича замонавий технологияларни жорий этишга эътиборни кучайтириш; фермер хўжаликларининг молиявий-иқтисодий ҳамда техник салоҳиятини юксалтириш; сурункасига зарар билан ишлаётган ва ўзини оқламаётган майда фермер хўжаликларининг фаолиятига барҳам беришдан иборат.

Буларнинг натижасида жами фермер хўжаликлари сони 2008 йил 1 октябр ҳолатида 219,9 мингтадан йириклаштирилгандан кейин 105 мингтагача камайди (32-жадвал). Аввал ҳар бир фермер хўжалигига ўртача 27 гектар ер майдони тўғри келган бўлса, йириклаштирилгандан сўнг бу кўрсаткич 56 гектарни ташкил қилди ёки фермер хўжаликларининг экин ер салоҳияти 2 баробардан зиёдроққа ортди. Бу ўз навбатида уларнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

VI БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ИЖТИМОЙ ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Аҳоли турмуш фаровонлигининг юксалишида унинг яшаш ва меҳнат қилиш, билим ва дам олиш шароитлари, саломатлик ҳолати катта аҳамиятга эга. Булар, ўз навбатида ҳудудларнинг замонавий инфратузилма салоҳияти билан чамбарчас боғланган. Зеро, инфратузилма моддий ишлаб чиқариш жараёнининг барқарор кечишини ҳамда аҳолининг кундалик турмушини таъминлашга хизмат қилувчи шарт-шароитларни ўзида мужассам қилади. Айниқса, унинг ижтимоий инфратузилма бўғини аҳолининг кундалик ҳаёт шарт-шароитлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, ўз таркибига таълим, соғлиқни сақлаш тизими муассасаларини, аҳолига хизмат кўрсатишни камраб олади. Бугунги кунда улар ривожланишининг минтақавий

муаммоларини тадқиқ қилиш, хусусан қишлоқ жойларнинг инфратузилма салоҳиятини ўрганиш муҳим долзарб масала ҳисобланади.

6.1. Таълим тизимининг ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланиши

Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим тизими ўз ичига: мактабгача таълим; умумий ўрта; ўрта махсус, касб-ҳунар таълими; олий таълим; олий таълимдан кейинги таълим; кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш каби бўғинларни қамраб олади. Улар орасида ижтимоий аҳамияти, муассасалар сонининг кўплиги ва ҳудудий қамровининг кенглигига кўра умумий ўрта таълим алоҳида ўрин тутди.

Давлат статистика қўмитаси маълумотлари бўйича мамлакатда жами кундузги умумтаълим мактаблари 2007/2008 ўқув йилида 9788 тани ташкил қилиб, 2000/2001 ўқув йилига нисбатан бироз ортган. Уларнинг аксарият қисми, яъни 7712 таси (78,8 фоиз) қишлоқ жойларга тўғри келади (33-жадвал).

Сўнгги йилларда кундузги умумтаълим мактаблари бироз кўпайганлигига қарамай, улардаги ўқувчилар сони кўрилаётган даврда 6017,6 мингдан 5392,8 минг кишига камайган. Бу даврда мактаб ўқитувчиларининг сони 443 минг кишидан 463,2 минг кишига ортган. Демак, мактаб ўқитувчиларининг сони ўқувчилар сонига нисбатан тезроқ ўсган.

Кундузги умумтаълим мактаблари ўз таркибига бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта (шунингдек, гимназия, лицей) мактабларни қамраб олади. Улар орасида кўпчиликни ўрта (59,8 фоиз) ва тўлиқсиз ўрта мактаблар (38,1 фоиз) ташкил қилади. Бошланғич мактаблар сони эса бир фоизга ҳам етмайди. Худди шундай вазият мамлакатнинг қишлоқ жойларидаги 7712 та кундузги умумтаълим мактабларида ҳам кўзга ташланади. Қишлоқ мактабларидаги ўқувчиларнинг 71,5 фоизи ўрта, 28,1 фоизи эса тўлиқсиз ўрта мактабларда тўпланган.

Умумтаълим мактаблари нафақат турлича ривожланиш кўрсаткичларига, балки ҳудудий тақсимланиши билан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Булар айниқса қишлоқ мактабларида яққол кўзга ташланади. Чунки, қишлоқ жойларда таълим соҳасининг ҳудудий таркибига, энг аввало, бу жойларнинг демографик салоҳияти, аҳоли жойлашуви тизимларининг ривожланганлиги катта таъсир кўрсатади. Бинобарин, қишлоқлар тўри ва уларнинг катта-кичиклиги билан умумтаълим мактаблари жойлашувидаги ўзаро алоқадорлик қишлоқ жойларда яққол намоён бўлади.

33-жадвал

Кундузги умумтаълим мактаблари (ўқув йили бошида)

	2000/2001 ўқув йили			2007/2008 ўқув йили			2007/2008 ўқув йили 2000/2001 ўқ.йилга нисбатан, % да		
	жами	шаҳар	қишлоқ	жами	шаҳар	қишлоқ	жами	шаҳар	Қишлоқ
Мактаблар сони	9726	2065	7661	9788	2076	7712	100,6	100,5	100,6
Ўқувчилар сони, минг киши	6017,6	1922,5	4095,1	5392,8	1722,4	3670,4	89,6	89,6	89,6
Ўқитувчилар сони, минг киши	443,0	114,7	328,3	463,2	115,9	347,3	104,5	101,0	105,8

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

Ўзбекистон аҳолисининг катта қисмини (64,2 фоиз, 2008 й.) қишлоқ жойларда тўпланганлиги, қишлоқ аҳолиси сонининг нисбатан тез ўсиши, жами аҳоли таркибида мактаб ёшидагилар салмоғининг катталиги, ўз навбатида, бу жойларда мактабларнинг катта қисмини ташкил этилишига замин яратган.

Умумтаълим мактаблари ва ўқувчилар сони вилоятлар бўйича турлича тақсимланган. Жумладан, Самарқанд, Фарғона, Қашқадарё, Тошкент, Сурхондарё вилоятлари мактаблар сонини кўплигига кўра республикада

етақчилиқ қилса, аксинча, Сирдарё ва Навоий вилоятлари бу борада энг қуйи поғоналарни эгаллайди. Бундай ҳолат юқорида таъкидланган ҳудуднинг демографик салоҳияти билан таълим тизимини ўзаро муштараклиги қонуниятини ўзида акс эттиради.

34-жадвал

Кундузги умумтаълим мактабларининг ҳудудий таркиби (ўқув йили бошида)

Худудлар	Мактаблар сони			Ўқувчилар сони, минг киши		
	2000/2001 ўқув йили	2007/2008 ўқув йили	ўзгариш % да	2000/2001 ўқув йили	2007/2008 ўқув йили	ўзгариш % да
Ўзбекистон Респ.	9726	9798	100,7	6017,6	5392,8	89,6
Қорақалп.Респ.	763	754	98,8	386,1	283,4	73,4
Вилоятлар:						
Андижон	748	749	100,1	536,5	478,3	89,1
Бухоро	531	540	101,7	341,0	296,6	87,0
Жиззах	530	550	103,8	253,8	233,7	92,1
Навоий	377	368	97,6	197,6	160,3	81,1
Наманган	670	681	101,6	486,0	442,7	91,1
Самарқанд	1222	1219	99,7	704,7	643,3	91,3
Сирдарё	306	304	99,3	157,9	131,5	83,3
Сурхондарё	810	846	104,4	471,0	460,7	97,8
Тошкент	894	892	99,8	525,7	451,4	85,8
Фарғона	900	917	101,9	652,7	616,1	94,4
Ҳоразм	534	534	100,0	341,2	302,9	88,8
Қашқадарё	1082	1102	101,8	585,5	560,1	95,6
Тошкент ш.	359	332	92,5	377,9	332,1	87,9

Манба: *Образование в Республике Узбекистан. Стат.сборники за 2002 и 2008 гг.- Т., 2003, 2008.*

Алоҳида таъкидлаш жоизки, республика бўйича умумтаълим мактаблари сони 2000/2001-2007/2008 ўқув йилларида барқарор ҳолатда бўлишига қарамай, улардаги ўқувчилар сони 89,6 фоизга қисқарган. Бу

сўнгги даврларда туғилиш даражасининг пасайиб бориши, мактаб ёшидаги болалар сонини қисқариши билан боғланган.

Кўрилаётган даврда умумтаълим мактаблари сони Тошкент шаҳри, Навоий вилояти, Қорақалпоғистон Республикасида сезиларли даражада камайган ҳолда, мактаб ўқувчилари сонининг қисқариши барча вилоятларда кузатилади. Жумладан, 2000/2001-2007/2008 ўқув йиллари мобайнида Қорақалпоғистон Республикаси мактаб ўқувчилари сони 386,1 мингдан 283,4 минг кишига ёки 73,4 фоизга қисқарган бўлса, ушбу кўрсаткич Навоий вилоятида 81,1 фоизни, Сирдарё 83,3 фоиз, Тошкент вилоятида эса 85,8 фоизни ташкил қилди.

Умумтаълим мактабларидаги ўқувчи ўринлари сони билан мавжуд ўқувчилар сонининг мос келмаслиги аксарият ҳолларда таълим жараёнининг кўп сменали ташкил этилишига сабаб бўлади. Булар таълим сифатига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Республикадаги барча умумтаълим мактабларида ўқиш асосан 1 ва 2 сменада ташкил этилган. Жами мактабларнинг 64,7 фоизиди таълим жараёни икки сменада, 35,0 фоизиди эса бир сменада олиб борилади. Шу билан бирга, 30 га яқин мактабда ўқитиш уч сменада бўлиб, уларнинг асосий қисми қишлоқ ҳудудларда жойлашган.

Жами мактаблар бўйича таълим жараёнини ташкил этилиши шаклига кўра энг яхши вазият Бухоро ва Хоразм вилоятларига тўғри келади. Чунончи, Бухоро вилоятида мавжуд мактабларнинг 61,0 фоизиди, Хоразм вилоятида 51,2 фоизиди ўқитиш биринчи сменада олиб борилади. Айни пайтда бу борада Сурхондарё (19,5 фоиз), Қашқадарё (27,4) ва Самарқанд (29,4) вилоятларининг мавқеи паст.

Шунингдек, қишлоқ мактабларида ўқитишни 1 сменада ташкил этилиши даражаси бўйича ҳам Бухоро (61,8 фоиз), Хоразм (50,9 фоиз) вилоятлари етакчи мавқега эга. Улар қаторига Навоий (54,3 фоиз) вилояти

ҳам қўшилади. Аммо, қолган 10 та вилоятнинг бу борадаги имконияти 40 фоизга ҳам етмайди.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Сурхондарё вилоятида жами мактабларнинг 79,3 фоизида, Қашқадарёда 71,6, Самарқанд 70,3, Қорақалпоғистон Республикасида 69,3 фоизида таълим жараёни 2 сменада ташкил қилинган. Сурхондарё вилояти қишлоқ жойларининг 81,2 фоиз мактабларида ўқитиш 2 сменада, 1,3 фоиз мактабларда эса уч сменада олиб борилади; уч сменали таълим Қашқадарё, Самарқанд, Фарғона вилояти қишлоқ мактабларида ҳам мавжуд (35-жадвал).

Ўзбекистон Республикасидаги барча умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг 89,2 фоизи (5373,4 минг киши) ўзбек тилида, 5,2 % рус, 2,0 % қорақалпоқ, 1,6 % қozoқ, 1,5 % тожик, 0,2 % туркман ва 0,2 фоизи қирғиз тилларида таълим олади.

Кундузги умумтаълим мактабларида 2007/2008 ўқув йилида ўқитувчилар сони 4632 минг кишини (ўриндошлар билан) ташкил қилиб, 2000/2001 ўқув йилига нисбатан биров ортган. 2007/2008 ўқув йилида кундузги умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг (446,1 минг киши-ўриндошларсиз) 68,9 фоизи олий, 4,5 фоизи тўлиқсиз олий, 26,6 фоизи ўрта махсус маълумотга эга. Ўқитувчи ва раҳбар ходимлар орасида аёллар улуши 67,9 фоизга тенг.

Республика умумтаълим мактаблари тизимида ақлий ва жисмоний ривожланишда нуқсони бор болалар мактаблари ҳам фаолият юритади. Бундай мактаблар 2007/2008 ўқув йилида жами 86 ни ташкил қилиб, уларда 18,8 минг бола тарбияланмоқда. Улар жумласига ақлий носоғ болалар мактаби (219 та), кўзи ожизлар (9 та), заиф кўрувчилар (3 та), карлар (13 та) ва бошқа мактаблар киради. Бундан ташқари, турли касалликлар билан касалланган болалар учун 23 та санатория мактаб-интернатлари ҳам мавжуд. Барча вилоятларда ақлий ва жисмоний нуқсонли болалар мактаблари бор.

**Кундузги умумтаълим мактабларида таълимни сменали ташкил этишнинг
вилоятлар бўйича тақсимланиши (2007/2008 ўқув йили)**

Вилоятлар	Жами мактаблар сони	Шундан таълим олиб борилади:			Қишлоқ жойлардаги мактаблар			
		1 сменада	2 сменада	3 сменада	сони	шундан таълим олиб борилади: % да		
						1 сменада	2 сменада	3 сменада
Ўзбекистон Республикаси	9702 ¹	35,0	64,7	0,3	7695	34,5	65,2	0,3
Қорақалпоғистон Республикаси	750	30,7	69,3	-	597	33,7	66,3	-
Вилоятлар:								
Андижон	740	32,0	68,0	-	592	32,6	67,4	-
Бухоро	536	61,0	39,0	-	429	61,8	38,2	-
Жиззах	546	41,0	59,0	-	462	42,9	57,1	-
Навоий	366	48,4	51,6	-	291	54,3	45,7	-
Наманган	675	37,6	62,4	-	503	37,8	62,2	-
Самарқанд	1209	29,4	70,3	0,3	1042	29,2	70,4	0,4
Сирдарё	303	34,3	65,7	-	241	35,3	64,7	-
Сурхондарё	844	19,5	79,3	1,2	770	17,5	81,2	1,3
Тошкент	880	31,8	68,2	-	651	26,4	73,6	-
Фарғона	909	36,2	63,6	0,2	734	35,7	64,0	0,3
Хоразм	531	51,2	48,8	-	428	50,9	49,1	-
Қашқадарё	1098	27,4	71,6	1,0	955	28,1	70,9	1,0
Тошкент шаҳри	315	43,5	55,9	0,6	-	-	-	-

¹Ақлий ва жисмоний ривожланишида нуқсони бор болалар мактаблари киритилмаган.
Манба: Образование Узбекистана, 2008. Стат. сборник, Госкомстат РУз. - Т., 2008. с.69-71.

Уларнинг сони Тошкент, Самарқанд вилоятларида 10-12 тадан, Сирдарё ва Навоий вилоятларида 1-2 га тўғри келади.

Таҳлиллар кўрсатишича, турлича табиий-иқлим, демографик, ижтимоий-иқтисодий салоҳиятга ва ривожланиш хусусиятларига эга бўлган вилоятларда умумтаълим тизимининг шаклланиши ва ривожланиши ўзига хос хусусиятларга эга. Шу нуқтаи назардан, қуйида Ўзбекистоннинг аҳолиси энг зич жойлашаган Андижон вилояти мисолида мактаб таълими таҳлил қилинади.

Андижон вилояти статистика бошқармаси маълумотларига кўра, 2007/2008 ўқув йилида барча турдаги умумий ўрта таълим муассасалари 746 тани, ихтисослаштирилган мактаблар 2, ихтисослаштирилган мактаб-интернатлар 55 та, махсус мактаб ва мактаб – интернатлар 13 тани ташкил қилади. Барча умумтаълим мактабларининг 120 таси шаҳар ва 626 таси қишлоқ жойларга тўғри келади, уларнинг 27 таси чекка ҳудудларда жойлашган мактаблар ҳисобланади. Барча шаҳар мактабларининг 51 таси ёки 43,6 фоизи биргина вилоят маркази – Андижон шаҳрида жойлашган.

Вилоят мактаблар географиясининг асосий хусусиятлари, энг аввало, шаҳар ҳамда қишлоқ туманларининг аҳолиси сони билан изоҳланади. Жумладан, энг кўп мактаблар сони Шаҳрихон туманида (68 та), аксинча, энг кам мактаблар Улуғнор туманида жойлашган бўлса, шунга мос равишда уларнинг аҳолиси сони 225,3 ва 46,7 минг кишига тенгдир.

Андижон вилоятини қўшни Қирғизистон Республикаси билан бевосита туташ жойлашганлиги вилоят аҳолисининг миллий таркибида қирғиз миллатига мансуб аҳолининг мавжудлигига ва шу орқали қирғиз тилидаги умумтаълим мактабларининг вужудга келишига олиб келган. Бинобарин, ҳозирда Андижон вилоятида асосан 3 та тилда, яъни ўзбек (733 та), рус (56 та) ва қирғиз (30 та) мактаблар фаолият кўрсатмоқда. Улар ичида таълим фақат ўзбек тилида олиб бориловчи мактаблар 662 тани, фақат рус тилидаги мактаблар 5 ва фақат қирғиз тилидаги мактаблар 9 тани ташкил қилади. Рус

тилидаги мактаблар кўпроқ Андижон, Асака, Хонобод шаҳарлари ва Шахрихон, Жалақудук, Избоскан туманларида, қирғиз тилидаги мактаблар эса Қўрғонтепа, Жалақудук, Хўжаобод, Булоқбоши, Марҳамат туманлари ҳамда Хонобод, Қорасув шаҳарларида жойлашган. Вилоятдаги жами 482077 та мактаб ўқувчиларининг 93,8 фоизи ўзбек, 5,1 фоизи рус ва 1,0 фоизи қирғиз тилидаги мактабларга тўғри келади.

Маълумки, таълимнинг сифатига сменали ўқитишнинг ҳолати, синфдаги ўртача ўқувчилар сони ҳам таъсир кўрсатади. Статистик маълумотларнинг таҳлили курсатишича, ҳатто шаҳар жойларда ҳам кўп сменали мактаблар мавжуд. Умуман олганда эса, вилоятдаги жами 746 та мактабнинг 278 тасида, яъни 37,2 фоизида ўқитиш 1 сменада, 468 та мактабда (62,7 фоиз) 2 сменада олиб борилади. Шунингдек, 6 та мактабда ўқитиш 3 чи қўшимча сменада ташкил қилинган. Демак, мактабларнинг кўпчилиги 2 сменали ўқитиш тизимида фаолият кўрсатади. Бу ҳолат шаҳар ва қишлоқ мактабларида ҳам ўз аксини топган. Вилоят маркази Андижон шаҳрида жойлашган жами 51 та мактабнинг 44 таси ёки 86,2 фоизида ўқитиш 2 сменали. Худди шундай ўқитиш тизими Андижон туманида жойлашган 56 та мактабнинг барчасида, Асака туманининг 85,7 фоиз, Жалақудук туманининг 62,3, Марҳамат туманининг 65,2, Олтинқул туманининг 64,5 ва Пахтаобод туманининг 77,1 фоиз мактабларида ташкил қилинган. Айтиш керакки, Андижон шаҳри ва Асака туманининг 3 тадан мактабларида ўқитиш 3 сменада олиб борилади.

Вилоятдаги жами мактаб ўқувчиларининг 70,9 фоизи 1 сменада, 28,8 фоизи 2 сменада, 0,2 фоизи 3 сменада ўқитиш билан қамраб олинган. Бундай ҳолатни келгусида ижобий томонга ўзгартириш учун, энг аввало, “Қишлоқ” дастурини амалга ошириш доирасида мактабларни замонавий ўқув бинолари билан таъминлаш муҳим аҳамиятга эга.

Минтақанинг жами 746 та мактабида 17315 та синф мавжуд бўлиб, синфдаги ўқувчиларнинг ўртача сони 27,8 кишига тенг. Ушбу кўрсаткич Асака ва Қорасув шаҳарларида 31,7, Андижон шаҳрида 30,5, Олтинқўл туманларида 28,8 кишига тенг.

36-жадвал

Андижон вилояти умумий ўрта таълим мактабларининг ҳудудий таркиби

Худудлар	Жами мактаблар		Шу жумладан		
	2007/2008 ў.ў.	2008/2009 ў.ў.	шаҳар ҳудудидаги мактаблар	қишлоқ ҳудудидаги мактаблар	шундан чекка жойлардаги мактаблар
Андижон шаҳар	51	51	51	-	-
Асака шаҳар	12	12	12	-	-
Қорасув шаҳар	7	7	7	-	-
Хонобод шаҳар	7	7	7	-	-
Андижон т.	56	56	-	56	-
Асака т.	56	56	-	56	-
Балиқчи т.	56	56	-	56	-
Бўз т.	29	29	6	23	-
Булоқбоши т.	34	34	-	34	-
Жалақудуқ т.	53	53	9	44	-
Избоскан т.	51	51	-	51	3
Марҳамат т.	46	46	9	37	9
Олтинқўл т.	57	57	-	57	-
Пахтаобод т.	48	48	6	42	-
Шаҳрихон т.	68	68	-	68	14
Хўжаобод т.	36	36	7	29	-
Улуғнор т.	26	26	-	26	-
Қўрғонтепа т.	53	53	6	47	1
Жами:	746	746	120	626	27

Жадвал Андижон вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида тузилди.

нида 29,5 ўқувчини ташкил қилади. Қолган туманлар эса вилоят ўртача кўрсаткичига яқин туради.

Андижон вилоятида мактаб ёшидаги аҳолининг маълум бир тоифалари учун 9 та махсус мактаблар ташкил қилинган. Улар жумласига 1 та кўзи ожиз болалар мактаби (182 ўқувчи), 1 та кар болалар мактаби (196 ўқувчи), 1 та заиф эшитувчи болалар (243 ўқувчи), 2 та ақли заиф болалар (276 ўқувчи) ва 4 та ақли заиф болалар мактаб интернати (809 ўқувчи) киради. Ушбу мактаблар Андижон шаҳри ва Хўжаобод туманида 3 тадан, Асака тумани 2 та, Шаҳрихон туманига 1 та тўғри келади.

Статистика маълумотларига кўра, 2007 йилда Андижон вилояти бўйича 91180 та қирғиз миллатига мансуб аҳоли истиқомат қилган ва улар вилоят жами аҳолисининг 3.8 фоизини ташкил этади. Ушбу миллатга мансуб аҳоли кўпроқ Қўрғонтепа, Марҳамат туманларида, Хонобод шаҳрида жойлашган. Сабаби, ушбу туман ва шаҳарлар қўшни Қирғизистон Республикасига туташ бўлиб, бу ерда аҳоли қадимдан зич яшаб келган. Қирғиз тилидаги мактаблар вилоят бўйича жами 27 та булса, шундан Қўрғонтепа туманида 11 та, улардаги ўқувчилар сони 1755 тани, Жалакудук туманида, мос равишда, 9 та ва 1307 тани, Хўжаободда 3 ва 268, Марҳаматда 2 ва 216, Булокбоши туманида 2 ва 391 тани, Хонобод шаҳрида 2 ва 509 тани ҳамда Қорасув шаҳрида 1 тани ва улардаги ўқувчилар сони 20 тани ташкил қилади.

Андижон вилояти аҳолиси таркибида рус ва бошқа русийзабон миллат вакиллари ҳам бор. Уларнинг сони 2007 йил маълумотлари бўйича, 30 минг кишига яқин. Русийзабон аҳоли кўпроқ вилоят маркази Андижон шаҳри ва баъзи шаҳар ҳамда туманларда жойлашганлигини эътиборга олиб, рус тилида ўқитиладиган мактаблар шаклланган. Бундай мактаблар 2008/2009 ўқув йилида 56 тани ташкил қилган. Шулардан фақат рус тилида ўқитиладиган мактаблар сони 5 тани ташкил этади. Булар Андижон ва Охунбобоев шаҳарларида, Жанубий Оламушук ва Полвонтош шаҳарчаларида ҳамда Шаҳрихон туманида жойлашган. Вилоятнинг қишлоқ туманларида таълим фақат рус тилида олиб бориладиган мактаблар мавжуд эмас.

Мактабларнинг ўртача ўқувчилари сони 617 киши бўлиб, бу кўрсаткич Андижон шаҳрида 1166 кишидан Улугнор туманида 317 тагача фарқ қилади. Бундан кўринадики, мактабларнинг катта-кичиклиги вилоят бўйича турличадир. Бу, энг аввало, улардаги аҳоли сонининг кўп ёки озлиги, унинг зичлиги билан тавсифланади.

Вилоят таълим тизимини географик таҳлил қилиш натижалари бу борада туб ислохатлар амалга оширилиши лозимлигини кўрсатади. Жумладан, мактаб таълимининг ҳудудий ташкил этилишини такомиллаштириш, мактабгача таълим, умумий ўрта таълим муассасаларини қуриш, уларни замонавий ҳолатга келтириш, академик лицейлар, гимназиялар қурилишига эътибор қаратиш зарур. Бу эса “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурини амалга оширишда катта аҳамият касб этади.

6.2.Соғлиқни сақлаш тизими

Аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш ва қишлоқ жойлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишида соғлиқни сақлаш тизими ҳам катта аҳамиятга эга. Мазкур тизим ўзининг ички тузилишига кўра кўп тармоқлилиги, мураккаблиги, муассасалар сонининг кўплиги билан алоҳида ажралиб туради.

Соғлиқни сақлаш тизими қуйидаги тиббий муассасалар тўртини ўз ичига қамраб олади: даволаш ва амбулатория-поликлиника, тез тиббий ёрдам, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш муассасалари, санитария-эпидемиология хизмати ва бошқалар. Ушбу муассасаларнинг жойлашувига ҳудуднинг демографик сиғими, аҳоли жойлашуви тизимлари ва, қолаверса, табиий-географик, иқлим шароитлари, ишлаб чиқаришнинг характери, транспорт ва нозогеографик вазияти ўз таъсирини кўрсатади. Бунда, энг аввало, ҳудуд аҳолиси сони ва таркиби, такрор барпо бўлиши, аҳоли пунктлари тўри, аҳолининг касалланиш кўрсаткичлари етакчи рол ўйнайди.

Ҳозирги даврда республика миқёсида ва, айниқса, унинг қишлоқ жойларида “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” дастурини амалга оширишда аҳолининг тиббий хизматларга бўлган талаб-эҳтиёжлари ва уларни қондирилишидаги ҳудудий тафовутларни аниқлаш, соғлиқни сақлаш тизимининг ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланишининг географик муаммоларини ўрганиш муҳим илмий-амалий мазмун касб этади.

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб республика ҳукумати томонидан олиб борилаётган ижтимоий сиёсатда аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш, соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш, аҳолига тиббий хизмат кўрсатишни такомиллаштириш ва унинг турмуш даражасини юксалтиришга устувор аҳамият берилмоқда.

Мамлакатда соғлиқни сақлашга ажратилаётган жами харажатлар ялпи миллий маҳсулотнинг 3,3 фоизини ташкил қилиб, унинг аввалги йилларга нисбатан ўсиб борганлигини таъкидлаш жоиз. Аммо шуларга қарамай, аҳолига кўрсатилаётган жами хизматлар ҳажмида тиббий хизматлар салмоғини катта деб бўлмайти. Жумладан, 2007 йилда республика бўйича аҳолига пуллик хизматлар кўрсатиш ҳажми жами 3038,3 млрд сўмни ташкил қилса, шундан 75,5 млрд сўми ёки 2,5 фоизи тиббий хизматлар ҳиссасига тўғри келади, холос. Ушбу кўрсаткич санатория-соғломлаштириш ҳамда физкультура ва спортда, мос равишда, 0,5 ва 0,3 фоизга тенг.

Аҳолига тиббий хизмат кўрсатишда унинг икки бўғини: даволаш-профилактика ҳамда амбулатория-поликлиника хизмати асосий рол ўйнайди. Уларнинг биринчисида тиббий хизмат кўрсатиш турғун (стационар) шаклда, иккинчисида эса қатнаб (турғун бўлмаган) даволаниш шаклида амалга оширилади.

Соғлиқни сақлаш тизими минтақалар миқёсида кўпроқ ҳудудийлик жиҳати билан ажралиб туради. Бундай хусусият, энг аввало, қишлоқ жойларда кўзга яққол ташланади. Бинобарин, қишлоқ туманлари даражасида замонавий соғлиқни сақлаш тизими поғонали ташкилий тузилмага эга. У ҳолда тиббий

**Ўзбекистонда аҳолига даволаш-профилактика ва амбулатория-поликлиника
хизмати кўрсатишнинг асосий кўрсаткичлари**

Кўрсаткичлар	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил
Касалхона муассасалари сони	1165	1149	1150	1133
Шундан хусусий касалхоналар	141	144	173	196
Жами бемор ўринлари сони, минг койка	142,9	142,4	143,6	138,8
Шундан хусусий касалхоналардаги койкалар сони	3,0	2,6	4,1	4,4
Ҳар 10 минг аҳолига бемор ўринлари сони	54,9	54,1	53,9	51,3
Туман марказий касалхоналари сони	159	159	159	159
Улардаги бемор ўринлари сони, минг	46,4	46,6	46,9	46,0
Ҳар бир касалхонани ўртача қуввати, койка сони	291,5	293,2	294,7	289,3
Туман касалхоналари сони	36	36	37	37
Улардаги бемор ўринлари сони	3,6	3,6	3,7	3,5
Ҳар бир касалхонанинг ўртача қуввати, койка сони	100,7	100,3	100,2	93,6
Участка касалхоналари сони	169	154	135	102
Улардаги бемор ўринлари сони	5,5	5,0	4,5	3,0
Ҳар бир касалхонани ўртача қуввати, койка сони	32,6	32,4	33,6	29,6
Диспансерлар сони (йил охирида)	250	248	245	239
Шундан турғун даволашга мўлжалланган диспансерлар сони	184	181	175	171
Уладаги бемор ўринлари сони	16622	16640	16368	15940
Амбулатория-поликлиника ёрдами кўрсатувчи врачлик муассасалари сони	5536	5507	5352	5810
Амбулатория-полик. муассасалари қуввати, 1 сменада мурожаат қилувчилар сони	403,8	401,7	408,5	414,5
Ҳар 10 минг аҳолига мурожат қилувчилар сони	155,2	152,7	153,2	153,1
Фелдшерлик-акушерлик пунктлари ⁽¹⁾	2456	2115	1658	1213
Мустақил бошқа муассасалар таркибига қирувчи болалар полик.(бўлимлари)	2587	2417	2379	2339
Жами врачлар сони, минг киши	77,9	76,5	75,8	76,9
Ҳар 10 минг аҳолига врачлар сони	29,9	29,1	28,4	28,4
Жами врачлардан педиатр врачлар сони, минг киши	11,8	11,3	10,9	10,5
Ҳар 10 минг болага тўғри келувчи врач педиатрлар сони	13,5	13,1	13,0	12,5
Ўрта тиббий ходимлар сони, минг киши	266,0	271,0	274,4	280,3
Ҳар 10 минг аҳолига ўрта тиббий ходимлар сони	102,2	103,0	102,9	103,5

⁽¹⁾2007 йилдан бошлаб Қишлоқ врачлик пунктлари филиаллари.

Манба: Здравоохранение Узбекистана, 2008. Стат.сборник,- Т., 2008.

муассасалар функционал жиҳатдан қуйидан юқорига томон иерархик юқорига томон иерархик тарзда жойлашган, яъни тиббий пункт – фелдшерлик акушерлик пункти – қишлоқ врачлик пункти – қишлоқ участка касалхонаси – марказий район касалхонаси шаклидаги ҳудудий тизимни ташкил қилади. Ҳар бир поғонага тегишли муассаса аҳоли жойлашуви тизимининг муайян даражаси билан мос келиши зарур. Юқоридагилар билан бирга, қишлоқ тиббий хизмат тизими юқумли касалликлар шифохонасини, силга қарши диспансерлар, катталар ва болалар поликликалари, стомполиклиникалар ва бошқа тиббий муассасаларни ҳам қамраб олади.

Қишлоқ жойларда аҳолининг тиббий хизматларга бўлган талаб-эҳтиёжларини қондиришда туман марказий касалхоналари муҳим аҳамиятга эга. Бундай муассасалар ҳар бир қишлоқ туманида биттадан жойлашган бўлиб, уларнинг сони бугунги кунда 159 тани ташкил қилади (37-жадвал). Туман марказий касалхоналари нафақат кенг қўламли тиббий хизмат кўрсатиб қолмай, балки туман соғлиқни сақлаш соҳаси ишини мувофиқлаштириш ва бошқариш вазифасини ҳам бажаради.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, туман марказий касалхоналарининг асосий қисми қишлоқ туманларининг маъмурий марказларида ва, шу билан бирга, туман миқёсида марказий ўринни эгаллаган, транспорт ўрни қулай аҳоли пунктларида жойлашган. Республика бўйича туман марказий касалхоналарига тегишли бемор ўринлари сони 46 минг койкани ташкил қилиб ҳар бир касалхонани ўртача қуввати 289,3 койкага тенг (2007 й.).

Қишлоқ жойларда аҳолига турғун тиббий хизмат кўрсатишда участка касалхоналари ҳам алоҳида ўрин тутати. Уларнинг фаолияти участка тамойилига биноан ташкил этилган бўлиб, энг аввало чекка ҳудудлар аҳолисининг эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Бундай муассасаларнинг сони 2004 йилда 169 ни ташкил қилган бўлса, 2007 йилга келиб 102 тага камайтиди. Ҳозирда улардаги бемор ўринлари сони 3 минг койкадан иборат.

Аҳолига тиббий хизмат кўрсатишда даволаш профилактика муассасалари катта аҳамиятга эга. Уларнинг асосий қисмини турғун даволаш муассасалари – касалхоналар ташкил қилади. 2007 йил маълумотларига кўра, республика бўйича 138,8 минг бемор ўрнига эга бўлган 1133 та касалхона муассасалари мавжуд бўлган. Уларнинг 196 таси хусусий касалхоналардан иборат. Айти пайтда улардаги жами бемор ўринлари сони 4,4 минг койкага тенг. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, касалхоналар ва улардаги бемор ўринлари сони сўнгги йилларда бироз қисқарган бўлса, аксинча, бу даврда хусусий касалхоналар сони 141 дан 196 тага, улардаги бемор ўринлари сони 3 мингдан 4,4 минг койкага ортган.

Касалхоналар вилоятлар бўйича турлича тақсимланган. Чунинчи, уларнинг энг кўп сони Фарғона (124 та), Наманган (112), Самарқанд (104), Қашқадарё (104), Тошкент (102) вилоятлари ва Тошкент шаҳрида (102) жойлашган ҳолда, бу борада Хоразм (39), Сирдарё (40) ва Навоий (43) вилоятлари охириги ўринларни эгаллайди (38-жадвал). Ушбу вазият аввал таъкидлаб ўтилганидек, вилоятларнинг демографик салоҳияти билан тиббий муассасалар ва улардаги бемор ўринлари сонининг ўзаро алоқадорлигини ўзида намоён қилади. Сўнгги йилларда касалхоналар сони республика бўйича ва кўпчилик вилоятларда камайган бўлса, айти пайтда Бухоро, Андижон, Сирдарё ва Наманган вилоятларида у бирмунча кўпайган.

2007 йилда республика бўйича жами бемор ўринлари сони 138,8 минг койкани ташкил қилиб, унинг 29,4 мингтаси болалар, 20,6 мингтаси ҳомиладор аёллар учун мўлжалланган. Бемор ўринлари сони минтақалар бўйича турлича тақсимланган. Уларнинг энг кўп сони аҳоли сони бўйича етакчи бўлган Самарқанд, Фарғона, Андижон, Наманган вилоятларига тўғри

Касалхоналар ва улардаги бемор ўринлари сонининг ҳудудий таркиби

Ҳудудлар	Касалхоналар сони			Бемор ўринлари сони, минг ⁽¹⁾			Ҳар 10 минг аҳолига бемор ўринлари сони	
	2004 йил	2007 йил	2007й. 2004 йилга нисб. % да	2004 йил	2007 йил	2007й. 2004 йилга нисб. % да	2004 йил	2007 йил
Қорақалпоғистон Республикаси	78	62	79,5	9,3	8,6	92,5	59,1	54,2
Вилоятлар:								
Андижон	87	96	110,3	14,1	13,2	93,6	60,0	53,7
Бухоро	55	64	116,3	7,0	7,3	104,3	46,2	46,4
Жиззах	63	57	90,5	5,0	4,7	94,0	47,8	43,4
Навоий	48	43	89,5	4,2	4,3	102,4	52,3	51,8
Наманган	108	112	103,7	13,3	14,2	106,7	64,3	65,5
Самарқанд	118	104	88,1	14,9	14,6	98,0	52,0	48,6
Сирдарё	37	40	108,1	4,3	4,1	95,3	63,7	59,5
Сурхондарё	90	83	92,2	8,5	7,4	87,0	44,8	36,9
Тошкент	104	102	98,1	11,0	10,3	93,6	45,0	41,0
Фарғона	126	124	98,4	13,4	13,8	103,0	47,3	46,3
Хоразм	43	39	90,7	7,2	6,8	94,4	50,5	45,3
Қашқадарё	106	104	98,1	12,5	11,6	92,8	52,8	46,1
Тошкент ш.	102	103	100,9	18,2	17,9	98,3	84,9	82,2
Ўзбекистон Республикаси	1165	1133	97,2	142,9	138,8	97,1	54,9	51,3

⁽¹⁾Кундузги стационарлардаги бемор ўринлари сони ҳисобга олинмаган.

Манба: Здравоохранение Узбекистана, 2008. Стат.сборник, Госкомстат РУз, – Т., 2008

келса, аксинча, Сирдарё, Навоий ва Жиззах вилоятлари бемор ўринларининг камлиги билан ажралиб туради.

Сўнгги йилларда республика касалхоналарида бемор ўринлари сонининг камайиши кузатилади. Бундай ҳолат кўпчилик вилоятлар учун ҳам тегишлидир. Мамлакат миқёсида ҳар 10 минг аҳолини бемор ўринлари билан таъминланиши 51,3 койкага тенг. Бу борада нисбатан энг яхши вазият Тошкент шаҳри (82,2) ва Наманган (65,5) вилоятига тўғри келади. Аммо, аксарият вилоятлар республика ўртача кўрсаткичидан паст даражага эга.

Бемор ўринлари айрим касаллик турлари бўйича турлича тақсимланган. Масалан, республикадаги мавжуд жами 138,8 минг бемор ўринининг 23,4 фоизи терапия, 12,6 % жарроҳлик, 8,6 % юқумли, 7,8 % сил, 5,6 % руҳий, 4,5 фоизи гинекология ва қолган қисми бошқа касалликларга тўғри келади.

Мамлакат аҳолиси ва, шунингдек, туғилишнинг катта қисми тўпланган қишлоқ жойларда ҳомиладор ва туғруқ ёшидаги аёллар саломатлигини муҳофаза қилишда фелдшерлик-акушерлик пунктларининг (ФАП, 2007 йилдан бошлаб қишлоқ врачлик пунктлари филиаллари) роли катта. Уларнинг сони 2007 йилда жами 1213 тани ташкил қилиб, 2004 йилга нисбатан 1243 тага қисқарган.

Аҳоли ўртасида сил, тери-таносил, руҳий, наркологик ва бошқа шунга ўхшаш касалликларни аниқлаш ва даволашда диспансерларнинг аҳамияти катта. Республика бўйича бундай тиббий муассасаларнинг сони 239 ни ташкил қилади. Шундан турғун даволашга мўлжалланган диспансерлар 171 та. Диспансерларнинг 41,4 фоизини силга қарши диспансерлар, 25,5 % тери-таносил, 7,5 % руҳий, 6,7 % онкологик, 6,3 % наркологик, 5,8 % эндокринологик, 3,7 фоизини кардиологик ва қолган қисмини бошқа турдаги диспансерлар ташкил қилади. Қишлоқ туманларининг кўпчилигида силга қарши диспансерлар жойлашган. Аксарият вилоят марказларида эса наркологик, онкологик, кардиологик, уери-таносил диспансерлари фаолият кўрсатади.

Мамлакат аҳолисини диспансерларда давокашга жами 15940 тд бемор ўринлари ажратилган. Уларнинг 47,4 фоизини биргина силга қарши диспансерлардаги касал ўринлари ташкил қилади. Кейинги ўринларни тери-таносил, онкологик, руҳий, наркологик ва бошқа касалликларга тегишли бемор ўринлари эгаллайди.

Соғлиқни сақлаш тизимини малакали тиббий кадрларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Юқори малакали тиббий кадрлар тайёрлаш пойтахт – Тошкент шаҳрида, шунингдек Андижон, Самарқанд, Бухоро, Урганч шаҳарларида жойлашган тиббиёт институтларида йўлга қўйилган.

2007 йил маълумотларига кўра, республика бўйича 76,9 минг врач, 280,3 минг ўрта тиббий ходимлар мавжуд. Жами врачларнинг 10,5 мингтаси болалар врачлари, 5,9 мингтаси акушер-гинекологлардан иборат. Ҳар 10 минг аҳолига ўртача 28,4 та врач, 103,5 та ўрта тиббий ходим тўғри келади. Таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда тиббий кадрлар сонидан биров камайиш кўзга ташланади.

6.3. Қишлоқ жойларда инфратузилма шахобчаларининг ҳудудий ташкил этиш этилиши

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида қишлоқ жойларнинг ижтимоий ривожланиши, қишлоқ аҳолисининг турмуш фаровонлигини юксалтириш, унинг ҳаёт шароитларини яхшилашга бўлган эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Буни, энг аввало, таълим ва соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш, баркамол ёш авлодни тарбиялаш, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш ва халқаро талаблар даражасига кўтариш, спортни ривожлантириш ва бошқалар мисолида аниқ кўриш мумкин. Бу борада, айниқса, қишлоқ жойларни ривожлантиришга, қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитларини яхшилашга, қишлоқ инфратузилмасини ривожлантиришга бўлган эътиборнинг кучайганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Зеро, 2009 йилни мамлакат ҳукумати томонидан “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” деб номланиши ҳамда махсус

Давлат дастурини қабул қилиниши қишлоқ жойлар инфратузилмаси, ишлаб чиқариш салоҳияти, қишлоқ аҳолисининг турмуш даражаси ва шароитлари масалаларини нақадар долзарблигидан далолат беради.

Республика аҳолисининг ижтимоий ривожланишида баъзи бир ўзига хос хусусиятлар ҳам кўзга ташланади. Улар, минтақаларнинг ижтимоий – иқтисодий, экологик, демографик шарт–шароитлари, шунингдек, инфратузилма шаҳобчалари билан таъминланиш даражаси кабилар билан боғланган. Шулардан келиб чиқиб, аҳоли ривожланишининг ижтимоий муаммоларини минтақалар, турлича аҳоли жойлашуви тизимлари ҳамда хўжалик-худудий тузилмалари бўйича таҳлил қилиш, ижтимоий соҳаларнинг худудий ташкил этилиши ва такомиллаштириш муаммоларини тадқиқ қилишнинг аҳамияти катта.

Мамлакатимиз аҳолисининг катта қисми яқин ўтмишда (2008 й.) қишлоқ худудларда истиқомат қилган. Қишлоқ жойлар аҳолиси таркибида ёшлар салмоғининг юқорилиги, туғилишнинг нисбатан юқори даражаларда сақланиб қолаётганлиги, шунингдек, меҳнат салоҳиятининг катталиги, ишсизлик ва бошқалар, ўз навбатида, давлат томонидан кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб қилади. Улар орасида, айниқса аҳолининг бандлик даражасини ошириш, турмуш шароитларини яхшилаш муҳим ўрин тутди.

2007 йилда республика жами аҳолисининг 55 фоиздан ортиқроғи меҳнат ёшидаги аҳолига, 40 фоизга яқини, яъни 10 млн. кишидан ортиқроғи банд аҳоли ҳиссасига тўғри келган. Агарда мамлакатимиз меҳнат салоҳиятининг катта қисмини қишлоқ жойларда тўпланганлигини эътиборга олсак, бандлик муаммоси бу жойлар учун нақадар муҳим аҳамият касб этишини англаш қийин эмас.

Маълумки, аҳоли бандлиги ва турмуш даражасининг қандай бўлишида хизмат кўрсатиш тизимларининг ривожланганлиги, худудларнинг ижтимоий ҳамда ишлаб чиқариш инфратузилма шароитлари муҳим аҳамиятга эга. Бунда, энг аввало, таълим, соғлиқни сақлаш, уй – жой коммунал хизматлар,

аҳолининг тоза ичимлик суви, табиий газ, йўл ва бошқалар билан таъминланишини таҳлил қилиш керакли натижалар беради.

Республика бўйича аҳоли пунктлари ва уй-жой фондини инфратузилма билан таъминланишининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш кўрсатадики, водопровод суви ва канализация билан таъминланиш даражаси шаҳарлардан шаҳарча ва қишлоқларга борган сари камайиш хусусиятига эга. Масалан, 2007 йилда мамлакатимизнинг барча шаҳарлари водопровод суви билан 100 фоиз таъминланган бўлса, ушбу кўрсаткич шаҳарчаларда 97,4 фоизни, қишлоқ аҳоли пунктларида эса 85,4 фоизни ташкил қилди (39-жадвал).

Аҳоли пунктларини водопровод суви билан таъминланишига нисбатан канализация билан таъминланиш даражаси жуда паст. Ҳатто, бу кўрсаткич республиканинг шаҳар жойларида 63,0 фоиздан ошмайди. Шаҳарчаларда у 30,7 фоизни, қишлоқ аҳоли пунктларида эса 0,7 фоизни ташкил қилади холос. Шу билан бирга, сўнгги йилларда аҳоли пунктларини канализация билан таъминланиш даражасининг пасайиб бориши ҳам кузатилади.

Худудлар аҳолисининг турмуш шароитларини турличалигига уларнинг уй-жой фондини таъминланиши ҳолати ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Таҳлиллар кўрсатадики, жами шаҳар уй-жой фондининг 84,5 фоизи водопровод суви билан, 61,0 фоизи канализация, 65,6 фоизи марказий иситиш тизими, 56,7 фоизи иссиқ сув, 92,2 фоизи табиий газ билан таъминланган. Айни пайтда, қишлоқ уй-жой фондининг юқоридагилар билан таъминланиш даражаси жуда паст. Масалан, қишлоқ уй-жой фондининг водопровод суви билан таъминланиши 46,3 фоизни, канализация – 9,1, марказий иситиш тизими – 17,7, иссиқ сув – 2,3, табиий газ билан эса 72,0 фоизни ташкил қилади.

Юқоридагилардан маълум бўладики, қишлоқ аҳоли пунктларининг водопровод суви билан таъминланиши бирмунча юқори (85,4 %) бўлишига қарамай, уларнинг уй-жой фондини ичимлик суви билан таъминланиш даражаси кўнгилдагидек эмас, канализация, марказий иситиш тизими, иссиқ сув таъминоти эса ўта оғир аҳволдадир.

**Республика бўйича шаҳар ва қишлоқ жойларнинг ижтимоий инфратузилма
шаҳобчалари билан таъминланиши кўрсаткичлари**

Кўрсаткичлар	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил
Шаҳарларни таъминланиши даражаси, % да:				
водопровод суви билан	100,0	100,0	100,0	100,0
канализация билан	65,0	66,4	66,4	63,0
Шаҳарчаларни таъминланиши даражаси, % да:				
водопровод суви билан	99,1	97,4	97,4	97,4
канализация билан	34,5	34,2	35,1	30,7
Қишлоқ аҳоли пунктларини таъминланиши даражаси, % да:				
водопровод суви билан	77,8	81,5	83,5	85,4
канализация билан	0,9	0,9	0,7	0,7
Шаҳар уй-жой фондини таъминланиши, % да:				
водопровод суви билан	81,8	84,2	83,9	84,5
канализация билан	59,8	60,0	60,6	61,0
марказий иситиш тизими билан	64,7	65,3	65,3	65,6
иссиқ сув таъминоти билан	54,7	44,5	55,8	56,7
табiiй газ билан	91,0	91,2	91,4	92,2
Қишлоқ уй-жой фондини таъминланиши, % да:				
водопровод суви билан	41,5	44,1	45,1	46,3
канализация билан	8,6	8,7	9,0	9,1
марказий иситиш тизими билан	15,6	16,1	17,0	17,7
иссиқ сув таъминоти билан	1,8	2,0	2,3	2,3
табiiй газ билан	69,9	70,4	71,4	72,0

Изоҳ: маълумотлар йил охири ҳолати бўйича берилган.

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

2007 йил статистика маълумотларини таҳлили кўрсатишича, ҳар бир аҳолига тўғри келувчи яшаш жойлари бўйича республикада Хоразм, Навоий вилоятлари ва Тошкент шаҳри етакчилик қилса, аксинча, бу борада Андижон, Наманган, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларининг салоҳияти нисбатан паст.

Ҳозирги кунда Жанубий иқтисодий район мамлакатимизнинг табиий газ ва нефт қазиб олувчи асосий минтақаси бўлишига қарамай, аҳолининг табиий газ билан таъминланиш кўрсаткичлари бўйича энг қуйи ўринларни эгаллайди. Қишлоқ жойларда бундай янада салбийроқ. Газ таъминоти кўрсаткичи минтақа бўйича ўртача 67,2 фоизни ташкил қилгани ҳолда, Сурхондарёда у 61,4 фоиз, Қашқадарёда 73,0 фоизга тенг. Бу борада Андижон вилоятининг (71,8) маъқеини ҳам юқори деб бўлмайди. Аҳолининг табиий газ билан таъминланиши дражасини юқорилиги билан Қуйи Амударё, Тошкент ва Зарафшон минтақаларининг нисбатан қулай ўринларга эгаллигини кўриш мумкин.

Шундай қилиб, аҳолининг ижтимоий ривожланиши барча ҳудудларда бир хилда кечмайди, ва бу хусусда айрим минтақавий хусусиятлар ҳам мавжуд. Чунончи, у Фарғона иқтисодий райони қишлоқ жойларида демографик салоҳият ва аҳоли зичлигининг юқорилиги шароитида кечса, Қуйи Амударё минтақасида экологик вазиятнинг кескинлашуви, Жанубий районда эса умумий ижтимоий – иқтисодий ривожланишнинг суғлиги шароитида ривожланади.

Юқоридаги муаммоларни қишлоқ туманлари миқёсида ўрганиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Чунки, ушбу ҳудудлар турлича табиий-географик, иқлим, ер-сув шарт-шароитларига, демографик, ишлаб чиқариш салоҳиятига эга. Қишлоқ туманларининг кўпларини хўжалик ихтисослашуви даражаси кучсиз, аксарият ҳолларда бирламчи қишлоқ хўжалиги ҳом ашёси етказиб беради, ҳолос. Боз устига, охириги йилларда тез-тез кузатилаётган сув танқислиги нафақат қишлоқ иқтисодиётига (айниқса, суғорма деҳқончилиikka), балки бу жойларда яшовчи аҳолининг турмуш шароитларига ҳам ўз салбий таъсирини кўрсата бошлади. Бундай вазиятда алоҳида олинган қишлоқ ҳудудларни ривожлантиришнинг мақсадли дастурларини ишлаб чиқиш талаб этилади. Бу эса, ўз навбатида, “Қишлоқ муаммосига” комплекс ёндошувни ва тегишли илмий тадқиқотларни амалга оширишни тақозо қилади.

Вилоятларнинг инфратузилма шаҳобчалари билан таъминланишининг айрим кўрсаткичлари (01.01.2007 й.)

т/р	Худудлар	Аҳолининг таъминланиши					
		1 кишига тўғри келувчи уй-жой, кв.м	Ҳар 10 минг кишига бемор ўрни сони	Ҳар 10 минг кишига амбулатория-поликлиника муассаса-ри сони	1 сменада ўқувчилар қамрови, %да	Марказлашган сув таъминоти, %да	Газ билан таъминланиш даражаси, %да
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	15,5	58,5	146,6	66,3	71,9	93,9
	Вилоятлар:						
2.	Андижон	9,9	55,2	162,0	69,0	91,6	71,8
3.	Бухоро	14,0	46,9	190,4	86,6	78,2	95,5
4.	Жиззах	13,1	47,1	151,1	76,9	74,1	78,6
5.	Навоий	19,6	52,0	172,0	73,1	76,9	82,4
6.	Наманган	13,0	63,5	145,3	73,2	78,7	82,2
7.	Самарқанд	14,1	49,9	117,5	68,2	80,1	88,0
8.	Сирдарё	15,2	59,7	229,6	74,5	65,4	81,3
9.	Сурхондарё	12,8	42,2	95,6	65,0	81,4	61,4
10.	Тошкент	14,1	44,4	193,6	73,5	94,1	81,2
11.	Фарғона	14,7	47,2	150,6	74,9	91,5	80,7
12.	Хоразм	24,6	49,9	144,2	79,3	64,2	93,1
13.	Қашқадарё	13,0	49,5	107,7	66,6	81,0	73,0
14.	Тошкент ш.	17,4	86,9	267,2	77,8	99,5	97,5

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Сўнгги ўн йилликлар мобайнида Ўзбекистонда аҳоли ижтимоий ҳаётининг ҳудудий жиҳатларини тадқиқ этишга устувор аҳамият берилмоқда. Бу борада, айниқса мамлакат таълим ва соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш, уни такомиллаштириш, спортни ривожлантириш, қишлоқ жойларни ижтимоий ривожлантириш масалаларини алоҳида қайд этиш жоиз.

Маълумки, аҳолининг ижтимоий ривожланиши ҳудудларнинг иқтисодий-демографик салоҳияти ва экологик шароитлари билан бевосита боғлиқ. Жумладан, бу борада Қуйи Амударё иқтисодий райони ҳам ўзига хос хусусиятларга эга.

Мазкур минтақа ўз ичига Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятини қамраб олгани ҳолда, мамлакатимиз ҳудудининг 38,4 фоизини, аҳолисининг 11,5 фоизи ни ўзида мужассам этган. Қуйи Амударё иқтисодий райониға мамлакат ялпи саноат маҳсулотининг 3,1 фоизи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 9,9 фоизи, пуллик хизматларнинг 6,9 фоизи тўғри келади ва бу жиҳатдан у мавжуд 6 та иқтисодий район орасида Тошкент, Фарғона, Зарафшон ва Жанубий районлардан кейин бешинчи ўринни эгаллайди.

2007 йил 1 январ ҳолатига кўра, иқтисодий район аҳолиси 3060,4 минг кишини ташкил қилиб, унинг 51,7 % Қорақалпоғистон Республикасига ва 48, 2 фоизи Хоразм вилоятиға тўғри келади. Минтақа қишлоқ аҳолисининг салмоғи 64,3 фоизга тенг.

Қуйи Амударё иқтисодий райони таркибига кирувчи 24 та қишлоқ маъмурий туманларини аҳоли зичлиги бўйича 5 та гуруҳга ажратиш мумкин. Бу ерда аҳоли зичлиги 200 кишидан ортиқ бўлган ҳудудлар майдони атиги 2,1 фоизни, аҳоли сонининг эса 41,1 фоизини ўзида мужассамлантиради. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Хоразм вилояти туманларининг асосий қисми аҳоли зичлиги юқори, зич ва ўта зич гуруҳларға тегишли, аксинча, Қорақалпоғистон Республикасининг кўпчилик туманлари зичлик ўрта, сийрак ва ўта сийрак гуруҳлардан жой олган (41-жадвал).

41-жадвал

**Қуйи Амударё қишлоқ туманларининг аҳоли зичлиги бўйича гуруҳланиши ва ижтимоий соҳалар
ривожланишининг баъзи бир кўрсаткичлари (01.01.2007 й.)**

Аҳоли зичлиги, 1 кв.км/киши	Майдони, % да	Аҳоли си, % да	Аҳолининг таъминланиши					Аҳоли пунктлари		Гуруҳга кирувчи туманлар
			Уй-жой, 1 кишига кв. м.	Ҳар 10 минг кишига бемор ўрни	Ҳар 10 минг кишига амб.- поликли- ника муассаса- лари	1 сменада ўқувчилар улуши, % да	Ҳар 100 минг кишига касаллан ганлар сони, киши	зичлиги, 100 кв. км. га	ўртача оралиқ масофа, км	
Ўта зич (300 кишидан кўп)	0,8	18,3	23,0	30,6	110,4	76,7	59366	16,0	2,4	Хива, Урганч, Хонқа
Зич (200-300 киши)	1,3	22,8	26,1	32,9	142,7	83,5	60420	11,4	2,9	Шовот, Боғот, Гурлан, Қўшқўпир, Янгиариқ
Юкори (100-200 киши)	1,3	14,0	19,9	37,5	131,2	69,6	50333	12,8	2,8	Янгибозор, Хўжайли, Амударё
Ўрта (50-100 киши)	2,0	10,6	16,6	45,8	147,2	67,8	41733	7,3	3,7	Хазорасп, Шуманай, Қанлиқўл
Сийрак (10-50 киши)	12,8	25,4	16,4	40,8	160,7	69,5	33,400	2,5	6,2	Нукус, Чимбой, Беруний, Кегайли, Элликқалъа, Тўртқўл
Ўта сийрак (10 кишидан кам)	81,6	8,7	14,0	57,3	174,6	67,5	42,800	1,5	25,7	Қораўзак, Тахтақўпир, Қўнғирот, Мўйноқ
ЖАМИ	100,0	100,0	20,0	54,2	145,4	72,2	49721	1,04	9,8	

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Юқоридаги гуруҳлар бўйича аҳолининг ижтимоий инфратузилма элементлари билан таъминланишида ҳам баъзи хусусиятларни кўриш мумкин. Чунончи, минтақада аҳолининг уй-жой билан таъминланиши 1 кишига ўртача 20,0 метр кв.ни ташкил этади ва бу кўрсаткич аҳоли зичлигининг ортиб бориши билан унинг кўтарилишини намоён қилади. Бунга тескари ҳолатни эса аҳолининг касал ўринлари, амбулатория-поликлиника муассасалари билан таъминланишида кузатиш мумкин. Масалан, аҳоли зич жойлашган ҳудудларда ҳар 10 минг кишига аҳолининг касал ўринлари билан таъминланиш даражаси паст. Минтақада 1 сменада ўқувчиларни қамраб олиниш даражаси ўртача 72,2 фоизга тенг бўлиб, бу хусусда аҳоли зич жойлашган ҳудудларда аҳвол бирмунча яхшироқ. Айни вақтда аҳолининг касалланиш кўрсаткичлари бўйича бундай хулоса чиқариш қийин.

Хоразм вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг ўртача оралиқ масофаси 3,1 км. га ва уларнинг ҳар 100 км² га тўғри келувчи зичлиги 10,1 га тенг. Мазкур кўрсаткичлар Қорақалпоғистон Республикасида 11,8 км ва 0,7 ни ташкил қилади.

Таҳлиллар кўрсатишича, аҳоли зичлигининг ортиб бориши билан ҳар 100 кв. км га тўғри келувчи аҳоли пунктлари сони ҳам ортиб боради ва, аксинча, зичлик паст ҳудудларда аҳоли пунктларининг ўртача оралиқ масофаси ортиб боради. Булар ижтимоий инфратузилманинг ҳудудий ташкил этилишига таъсир кўрсатади. Аҳоли географиясининг бундай хусусиятлари “Қишлоқ” дастурини амалга оширишда эътиборга олиниши керак.

ХУЛОСА

Қишлоқлар аҳолини ҳудуди-иҷтимоий ташкил этишнинг энг қадимий ва асосий шаклларида биридир. Уларнинг бажарадиган вазифаси (функцияси) шаҳарларга қараганда унча бой эмас; одатда, қишлоқлар қишлоқ хўжалигига ихтисослашган, қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган ва аралаш функцияли гуруҳларга бўлинади. Қишлоқларнинг энг кўпчилиги бевосита қишлоқ хўжалигига ихтисослашган типи ҳисобланади.

Қишлоқлар шаҳарларга нисбатан табиий шароитга анча “сезгир”; уларнинг шаклланиши ва ривожланиши ер усти тузилиши, жойнинг агроиклимий ресурсларига, хусусан иқлим, сув (гидрография), тупроқ ва бошқа табиий географик компонентларга боғлиқ бўлади. Бу шароитлар қишлоқ хўжалигининг тармоқлар таркиби ва ихтисослашувини, ҳудудий ташкил этилишини белгилаб беради, улар эса, ўз навбатида, қишлоқлар тўри ва тури, жойланишига таъсир кўрсатади.

Албатта, қишлоқлар тараққиёти ва фаровонлиги, энг аввало, уларнинг иқтисодий негизи, яъни агроиктисодиёти тизимидаги ислохотларга, фермер ва деҳқон хўжаликларининг фаолиятига, кичик бизнес, касаначилик, миллий ҳунармандчилик каби соҳаларнинг ривожланишига асосланади. Иқтисодиёт тармоқлари қаторида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма, айниқса, транспорт, аҳолига турли хил хизмат кўрсатиш (савдо, таълим, соғлиқни сақлаш, молия ва ҳ.к.) ва сервис соҳасининг ривожланиб бориши, қишлоқ жойларга саноатнинг олиб кирилиши, инвестиция муҳитининг яхшиланиши, пировард натижада, аҳоли бандлиги ва унинг турмуш фаровонлигини кўтаришга хизмат қилади.

Табиийки, бундай имкониятлар турли хил иқлим-рельеф шароитга ва хўжалик йўналишига эга бўлган ҳудудларда бир хил эмас. Чунончи, аҳоли зич, аҳоли пунктлари катта бўлган воҳа ва водийларда ёки қишлоқлар кичик ва тарқоқ, бир-биридан узоқ масофада ўрнашган чўл ва тоғли минтақаларда “Қишлоқ” дастурида кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга ошириш ўзига

хос географик хусусиятларга эга. Айнан шунинг учун ҳам республика ҳудуди қишлоқ жойларида уй-жой қуриш, архитектура-лойиҳа ишларини бажариш нуқтаи назаридан 5 та районларга ажратилган. Демак, **ҳудуд районларга бўлинар экан, районлаштириш тамойили қўлланилар экан, албатта, бу ерда география фани, унинг етакчи ҳиссаси бор.**

Мамлакатимиз қишлоқ жойларида эко- ва агротуризмни ривожлантириш имкониятлари ҳам оз эмас. Турли ҳудудларда жойлашган ғор ва булоқлар, “балиқ мазорлар”, чинор ва бошқа камёб дарахтлар, қадамжо ва зиёратгоҳлар, қадимий архитектура ёдгорликлари (қолдиқ қишлоқлар, “тепалар”), қолаверса, ажойиб ва ҳар хил табиий ландшафтлар маҳаллий ва халқаро туризмни, рекреация соҳасини кенг қўламда ривожлантиришга қулай шароит яратади.

Республикаимиз қишлоқ жойларида масжиду-мадрасалар, қадамжо ва зиёратгоҳлар жуда кўп (уларнинг каталогини, рўйхатини тузиш шу куннинг дозарб масаласи бўлиши керак). Биргина Қашқадарё вилояти қишлоқларида уларнинг сони 20 дан зиёд. Бундай жойлар Бухоронинг Вобкент, Жондор, Самарқанднинг Пойарик, Ургут, Қўшработ, Наманганнинг Янгиқўрғон, Чуст, Поп, Фарғонанинг Бувайда, Учкўприк, Андижоннинг Кўрғонтепа, Хўжаобод, Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл, Эллиққалъа туманларида кўп. Демак, кўриниб турибдики, маҳаллий ва халқаро туризмни, агротуризмни ривожлантириш имкониятлари ҳам қишлоқ жойларда катта. Улардан фойдаланиш, тегишли инфратузилма шаҳобчаларини яратиш қишлоқ туманлари ва минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

“Қишлоқ” дастурини амалга тадбиқ этиш жараёнида 966 та қишлоқ аҳоли пунктига шаҳарча мақоми берилди. Натижада, умумий урбанизация кўрсаткичи бирданига 35,8 фоиздан 51,7 фоизга кўтарилди, айрим вилоятларда эса у тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада жуда юқорилашиб кетди (масалан, Наманган вилоятида 64,7 %). Ваҳоланки, бундай минтақаларнинг умумий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳолати уларнинг

урбанизация кўрсаткичига мос келмайди ва уни реал акс эттирмайди. Бирок таъкидлаш лозимки, қишлоқлар ҳисобидан шаҳарчалар (агрошаҳарчалар) тўрининг кескин кўпайишини маълум маънода ўзига хос “ишонч учун берилган кредит” шаклида қабул қилиш тўғрироқ бўлади. Сабаби, кўпгина янги шаҳарчалар ҳозирги шаҳарсозлик меъёрларига тўлиқ жавоб бермайди. Айнан шунинг учун ҳам бундай қишлоқ-шаҳарларни атрофлича таҳлил ва тадқиқ қилиб, уларнинг биринчи навбатда ривожлантириш лозим бўлган гуруҳларини ажратиш талаб этилади. Шу билан бирга, айрим “янги” шаҳарчаларнинг улар эгаллаган мақомга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслиги нуқтаи назардан қайта кўрилиб чиқилиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Аҳолиси 2000 минг кишидан зиёд бўлган қишлоқларнинг чўл ва тоғли ҳудудларда деярли барчасини, воҳа ва водийларда бир қисмини шаҳарчаларга айлантириш муносабати билан катта (3000-5000 киши) ва йирик (5000 киши ва ундан ортиқ) қишлоқлар сони республикада кескин қисқарди. Оқибатда, ҳозирги қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари “майдалашди”. Бу эса қишлоқ жойларидаги ижтимоий-иқтисодий муаммолар долзарблигини янада жиддийлаштирди. Масалан, чўл минтақаларида (Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро, қисман Қашқадарё вилоятларида) 250 кишигача ва ҳатто 100 кишидан кам аҳолига эга бўлган қишлоқлар сони оз эмас. Агар жами аҳоли таркибида боғча ёшидаги болалар тахминан 8, мактаб ёшидагилар 20-22 фоизни ташкил қилиниши назарда тутсак, бундай турдаги қишлоқларда таълим, соғлиқни сақлаш каби ижтимоий соҳалар ривожланишидаги муаммолар ўз-ўзидан янада ёрқинлашади.

Фикримизча, қишлоқ ва шаҳар жойлар муаммоларини, уларнинг стратегик ривожланиш йўллари алоҳида-алоҳида эмас, балки биргаликда, уйғунликда ҳал этиб бориш зарур. Гап шундаки, янги шаҳарчалар республикамизда анъанавий бўлган кичик шаҳарлар муамосини янада кескинлаштиради. Уларнинг кўпчилигини иқтисодиёт салоҳияти паст, инфратузилмаси заиф, аҳоли бандлиги учун иш ўринлари оз. Иккинчи “қутбда” эса майда ва тарқок

қишлоқлар сони кўп бўлиб қолди. Бундай кичик қишлоқларнинг катта муамоларини, янги шаҳарчаларнинг эски қийинчиликларини ҳал этиш ниҳоятда мушкул ва, айтиш мумкин, долзарб ҳисобланади.

Демак, республикада урбанизация сиёсати, юртимизнинг қадимий тарихи ва анъаналаридан келиб чиққан ҳолда, ҳам “ичкаридан” (қишлоқ урбанизацияси), ҳам катта шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари таъсирида, аҳоли жойлашувининг умумий ҳудудий тизими доирасида амалга оширилиши керак.

Шаҳар-бу марказ, лекин у ўз атрофи, қишлоқ жойларга нисбатан марказдир, холос. Бинобарин, Шарқ маданияти, хусусан, Ўрта Осиё шароитида урбанизацияни “европача” талқин ва тадбиқ қилиш ноқоиш ва нодурустдир. Бизнинг шароитимизда бугунги шаҳарлар кечаги қишлоқлар ҳисобланади, чунки аксарият шаҳарлар аввалги қишлоқлар асосида ташкил топган. Қадимдан эса суғорма деҳқончилик маданияти қишлоқ ва шаҳар бирлигини англатган. Аммо шу билан бирга, аксарият қишлоқларни сунъий равишда шаҳар ёки шаҳарчаларга ҳам айлантириш мақсадга мувофиқ бўлмас. Жамиятни ҳудудий-ижтимоий ташкил этишнинг бу икки шакли, уларнинг ҳамкорлиги абадийдир. Вазифа, уларни алоқадорликда ривожлантиришдан ўзгача бўлмаслиги керак.

Шаҳар ва қишлоқ бу ўзига хос геожуфтлик; шаҳар ўзининг юксак инновация, инфратузилма, инвестиция ҳамда иқтисодий қудратига асосланган ҳолда қишлоқ жойларни ва умуман мамлакатни бошқаради. Ҳар қандай янгилик айнан шу марказлардан диффузия шаклида тарқалади, қишлоқлар эса шаҳарларни қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ишчи кучи, тоза ҳаво, сув ва бошқа бебаҳо ресурслар билан таъминлайди, миллий урф-одатларимизнинг сақланувчанлигига ёрдам беради. Бинобарин, шаҳар ва қишлоқлар аҳоли ва хўжаликни ҳудудий ташкил этишнинг ягона тизими доирасида ривожланиб боради ва бу борада улар бир-бирини тақозо этади, тўлдиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
2. Алексеев А.И. Многоликая деревня (население и территория).-М.: “Мысль”, 1990.
3. Асанов Г.Р. Аҳоли географияси. –Т.: “Ўқитувчи”, 1978.
4. Асанов Г.Р. Сельское расселение Наманганской области.-Т.: “Фан”, 1975.
5. Бўриева М.Демография асослари. Ўқув қўлланма.-Т., 2001.
6. Ковалев С.А. Сельское расселение. (Географическое исследование).-М.: МГУ, 1963.
7. Махамадалиев Р.Й. Тошкент вилояти қишлоқларининг шаклланиши ва ривожланиши. Геогр. фан. номз. дисс.-Т., 1993.
8. Муҳамедов О. Аҳоли табиий ҳаракатининг ҳудудий тафовутлари (Самарқанд вилояти мисолида). Геогр. фан. номз. дисс.-Т., 2007.
9. Назаров М.И. Территориальная организация медицинского обслуживания населения в сельской местности (на примере Наманганской области). Автореф. дисс. канд. геогр. наук. –Т., 1996.
10. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. Ўқув қўлланма.- Т., 2003.
11. Солиев А., Кадыров И. География населения и населенных пунктов Самаркандской области.-Самарканд, 1998.
12. Сатторов А.У. Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиш ва жойлашиш хусусиятлари. Геогр. фан. номз. дисс. –Т., 2009.
13. Сафаров И. Народонаселение Сурхандарьинской области (демографический и географический анализ). Дисс. на соис. уч. ст. канд. геогр. наук. –Т., 1974.
14. Сельская местность: территориальные аспекты социально-экономического развития. - Уфа, 1985.
15. Современные село: пути развития. Вопросы географии. Сб. 132.-М.: “Мысль”, 1988.
16. Социально-демографическое развитие села. Региональный анализ.-М.: Статистика, 1980.
17. Стронгина М.Л. Социальное развитие села. Поселенческий аспект.-М.: Агропромиздат, 1986.
18. Тожиева З.Н. Иқтисодий ва демографик статистика. Ўқув қўлланма.-Т., 2002.
19. Қишлоқ жойлар демографияси. Проф. А.С.Солиев таҳрири остида.-Т., 2005.
20. Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги. (Амалий қўлланма).-Т.: “Илм Зиё”, 2009.
21. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.-Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2005.

И Л О В А Л А Р

1-илова

Андижон вилояти қишлоқ туманлари аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши (2009 й.)

Т.р.	Туманлар	500 киши		500-1000 киши		1000-2000 киши		2000-3000 киши		3000-5000 киши		5000 кишидан ортиқ		Жами	
		сони	аҳоли си	сони	аҳоли си	сони	аҳоли си	сони	аҳоли си	сони	аҳоли си	сони	аҳоли си	сони	аҳоли си
1.	Андижон тумани:	$\frac{3}{16,7}$	$\frac{927}{2,0}$	$\frac{1}{5,5}$	$\frac{985}{2,1}$	$\frac{6}{33,3}$	$\frac{8449}{18,0}$	$\frac{1}{5,5}$	$\frac{2244}{4,8}$	$\frac{3}{16,7}$	$\frac{12492}{26,7}$	$\frac{4}{22,3}$	$\frac{21702}{46,4}$	$\frac{18}{100,0}$	$\frac{46799}{100,0}$
2.	Асака	-	-	$\frac{2}{3,8}$	$\frac{1485}{0,8}$	$\frac{4}{7,7}$	$\frac{6619}{3,8}$	$\frac{12}{23,1}$	$\frac{32272}{18,4}$	$\frac{31}{59,6}$	$\frac{117769}{67,2}$	$\frac{3}{5,8}$	$\frac{17190}{9,8}$	$\frac{52}{100,0}$	$\frac{175335}{100,0}$
3.	Балиқчи	-	-	$\frac{4}{9,3}$	$\frac{3313}{3,3}$	$\frac{19}{44,2}$	$\frac{29276}{30,2}$	$\frac{11}{25,6}$	$\frac{25980}{26,7}$	$\frac{7}{16,3}$	$\frac{28457}{29,3}$	$\frac{2}{4,6}$	$\frac{10223}{10,5}$	$\frac{43}{100,0}$	$\frac{97249}{100,0}$
4.	Бўз	$\frac{9}{24,3}$	$\frac{2950}{8,1}$	$\frac{10}{27,0}$	$\frac{7272}{20,0}$	$\frac{15}{40,5}$	$\frac{19357}{53,1}$	$\frac{3}{8,2}$	$\frac{6848}{18,8}$	-	-	-	-	$\frac{37}{100,0}$	$\frac{36427}{100,0}$
5.	Булоқбоши	-	-	$\frac{5}{27,8}$	$\frac{3984}{6,5}$	$\frac{3}{16,7}$	$\frac{4162}{6,8}$	$\frac{1}{5,5}$	$\frac{2696}{4,4}$	$\frac{7}{38,9}$	$\frac{26156}{42,8}$	$\frac{2}{11,1}$	$\frac{24108}{39,5}$	$\frac{18}{100,0}$	$\frac{61106}{100,0}$
6.	Жалоқудук	$\frac{1}{2,1}$	$\frac{464}{0,5}$	$\frac{13}{27,1}$	$\frac{10873}{12,4}$	$\frac{16}{33,3}$	$\frac{24767}{28,2}$	$\frac{13}{27,1}$	$\frac{30095}{34,3}$	$\frac{4}{8,3}$	$\frac{15012}{17,2}$	$\frac{1}{2,1}$	$\frac{6461}{7,4}$	$\frac{48}{100,0}$	$\frac{87672}{100,0}$
7.	Избоскан	$\frac{4}{8,2}$	$\frac{1396}{1,1}$	$\frac{3}{6,1}$	$\frac{2485}{1,9}$	$\frac{10}{20,4}$	$\frac{14413}{11,3}$	$\frac{18}{36,7}$	$\frac{45372}{35,6}$	$\frac{11}{22,8}$	$\frac{43473}{34,1}$	$\frac{3}{6,1}$	$\frac{20381}{16,0}$	$\frac{49}{100,0}$	$\frac{127523}{100,0}$

8.	Марҳамат	$\frac{2}{14,3}$	$\frac{564}{2,2}$	$\frac{4}{28,6}$	$\frac{2770}{11,0}$	$\frac{2}{14,3}$	$\frac{2941}{11,6}$	$\frac{4}{28,6}$	$\frac{9990}{39,6}$	$\frac{1}{7,1}$	$\frac{3361}{13,3}$	$\frac{1}{7,1}$	$\frac{5627}{22,3}$	$\frac{14}{100,0}$	$\frac{25253}{100,0}$
9.	Олтинқўл	-	-	$\frac{2}{7,7}$	$\frac{1544}{2,1}$	$\frac{8}{30,8}$	$\frac{11864}{16,1}$	$\frac{5}{19,2}$	$\frac{13721}{18,6}$	$\frac{10}{38,5}$	$\frac{41370}{56,1}$	$\frac{1}{3,8}$	$\frac{5206}{7,1}$	$\frac{26}{100,0}$	$\frac{73705}{100,0}$
10.	Пахтаобод	$\frac{1}{3,3}$	$\frac{347}{0,4}$	$\frac{6}{19,3}$	$\frac{4718}{5,5}$	$\frac{6}{19,3}$	$\frac{10291}{11,9}$	$\frac{5}{19,3}$	$\frac{11703}{13,6}$	$\frac{10}{324}$	$\frac{40342}{46,8}$	$\frac{3}{6,4}$	$\frac{18821}{21,8}$	$\frac{31}{100,0}$	$\frac{86222}{100,0}$
11.	Улуғнор	$\frac{1}{4,0}$	$\frac{410}{0,9}$	$\frac{7}{28,0}$	$\frac{4396}{10,1}$	$\frac{6}{24,0}$	$\frac{9217}{21,2}$	$\frac{11}{44,0}$	$\frac{29441}{67,8}$	-	-	-	-	$\frac{25}{100,0}$	$\frac{43464}{100,0}$
12.	Хўжаобод	-	-	-	-	-	-	$\frac{7}{41,2}$	$\frac{18951}{36,4}$	$\frac{10}{58,8}$	$\frac{33104}{63,6}$	-	-	$\frac{17}{100,0}$	$\frac{52055}{100,0}$
13.	Шаҳрихон	$\frac{2}{4,1}$	$\frac{433}{0,3}$	$\frac{2}{4,1}$	$\frac{1624}{1,0}$	$\frac{7}{14,3}$	$\frac{10675}{6,8}$	$\frac{19}{38,7}$	$\frac{47430}{30,0}$	$\frac{12}{24,5}$	$\frac{40909}{25,9}$	$\frac{7}{14,3}$	$\frac{56761}{36,0}$	$\frac{49}{100,0}$	$\frac{157832}{100,0}$
14.	Қўрғонтепа	-	-	$\frac{1}{3,0}$	$\frac{898}{1,0}$	$\frac{16}{48,5}$	$\frac{25161}{27,2}$	$\frac{5}{15,2}$	$\frac{11803}{12,8}$	$\frac{6}{18,1}$	$\frac{21283}{23,0}$	$\frac{5}{15,2}$	$\frac{33323}{36,0}$	$\frac{33}{100,0}$	$\frac{92468}{100,0}$
15.	Андижон вилояти	$\frac{23}{5,0}$	$\frac{7491}{0,6}$	$\frac{60}{13,3}$	$\frac{46347}{4,0}$	$\frac{118}{25,4}$	$\frac{176992}{15,2}$	$\frac{115}{25,0}$	$\frac{287646}{24,8}$	$\frac{112}{24,3}$	$\frac{423131}{36,4}$	$\frac{32}{7,0}$	$\frac{219403}{19,0}$	$\frac{460}{100,0}$	$\frac{1161010}{100,0}$

Жадвал Андижон вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

2-илова

Бухоро вилояти қишлоқ туманлари аҳоли пунктларининг таркибий тузилиши (2009 й.)

Т.р.	Туманлар	250 киши		250-500 киши		500-1000 киши		1000-2000 киши		2000 кишидан ортиқ		Жами	
		сони	аҳолиси	сони	аҳолиси	сони	аҳолиси	сони	аҳолиси	сони	аҳолиси	сони	аҳолиси
1.	Бухоро тумани:	<u>25</u> 15,4	<u>3995</u> 4,0	<u>65</u> 40,1	<u>25092</u> 25,0	<u>44</u> 27,2	<u>31883</u> 31,8	<u>27</u> 16,7	<u>36742</u> 36,6	<u>1</u> 0,6	<u>2533</u> 2,6	<u>162</u> 100,0	<u>100245</u> 100,0
2.	Вобкент	<u>50</u> 26,6	<u>7777</u> 8,5	<u>62</u> 33,5	<u>23579</u> 25,8	<u>57</u> 30,3	<u>37720</u> 41,3	<u>18</u> 9,6	<u>22138</u> 24,4	-	-	<u>188</u> 100,0	<u>91214</u> 100,0
3.	Жондор	<u>7</u> 5,1	<u>951</u> 0,9	<u>30</u> 21,7	<u>10816</u> 10,0	<u>60</u> 43,5	<u>41741</u> 38,5	<u>41</u> 29,7	<u>54841</u> 50,6	-	-	<u>138</u> 100,0	<u>108349</u> 100,0
4.	Когон	<u>36</u> 27,5	<u>5739</u> 9,5	<u>54</u> 41,2	<u>19705</u> 32,8	<u>35</u> 26,7	<u>24419</u> 40,6	<u>4</u> 3,0	<u>5701</u> 9,5	<u>2</u> 1,6	<u>4530</u> 7,5	<u>131</u> 100,0	<u>60094</u> 100,0
5.	Олот	<u>15</u> 22,7	<u>1023</u> 2,2	<u>12</u> 18,2	<u>4612</u> 9,9	<u>26</u> 39,4	<u>20451</u> 44,0	<u>9</u> 13,6	<u>11044</u> 23,8	<u>4</u> 6,1	<u>9308</u> 20,1	<u>66</u> 100,0	<u>46438</u> 100,0
6.	Ромитан	<u>20</u> 13,6	<u>3596</u> 4,2	<u>60</u> 40,8	<u>22921</u> 27,0	<u>46</u> 31,3	<u>31400</u> 37,0	<u>21</u> 14,3	<u>26937</u> 31,8	-	-	<u>147</u> 100,0	<u>84854</u> 100,0
7.	Пешку	<u>22</u> 16,7	<u>3845</u> 4,5	<u>41</u> 31,1	<u>14422</u> 16,9	<u>40</u> 30,3	<u>28056</u> 32,8	<u>28</u> 21,2	<u>37040</u> 43,3	<u>1</u> 0,7	<u>2073</u> 2,5	<u>132</u> 100,0	<u>85436</u> 100,0
8.	Шофиркон	<u>13</u> 9,0	<u>2460</u> 2,2	<u>49</u> 34,3	<u>18503</u> 16,9	<u>41</u> 28,7	<u>30108</u> 27,6	<u>37</u> 25,9	<u>51544</u> 47,3	<u>3</u> 2,1	<u>6566</u> 6,0	<u>143</u> 100,0	<u>109181</u> 100,0
9.	Қорақўл	<u>4</u> 4,4	<u>560</u> 0,7	<u>24</u> 26,3	<u>10137</u> 12,7	<u>37</u> 40,7	<u>26768</u> 33,7	<u>22</u> 24,2	<u>33085</u> 41,6	<u>4</u> 4,4	<u>8963</u> 11,3	<u>91</u> 100,0	<u>79513</u> 100,0
10.	Қоравулбозор	<u>2</u> 40,0	<u>326</u> 7,2	-	-	-	-	<u>3</u> 60,0	<u>4202</u> 92,8	-	-	<u>5</u> 100,0	<u>4528</u> 100,0
11.	Ғиждувон	<u>35</u> 13,8	<u>5535</u> 3,1	<u>62</u> 24,4	<u>23485</u> 13,1	<u>99</u> 39,1	<u>70374</u> 39,2	<u>52</u> 20,5	<u>65442</u> 36,5	<u>6</u> 0,2	<u>14565</u> 8,1	<u>254</u> 100,0	<u>179401</u> 100,0

12.	Бухоро вилояти	$\frac{229}{15,6}$	$\frac{35807}{3,7}$	$\frac{460}{31,3}$	$\frac{173272}{17,8}$	$\frac{489}{33,2}$	$\frac{346305}{35,6}$	$\frac{270}{18,3}$	$\frac{358530}{36,9}$	$\frac{23}{1,6}$	$\frac{58129}{6,0}$	$\frac{1471}{100,0}$	$\frac{972043}{100,0}$
-----	----------------	--------------------	---------------------	--------------------	-----------------------	--------------------	-----------------------	--------------------	-----------------------	------------------	---------------------	----------------------	------------------------

Жадвал Бухоро вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

3 илова

Қорақалпоғистон Республикасининг қишлоқ аҳоли пунктларининг таркиби (2009 й., %)

Қишлоқ туманлари	250 кишигача		250-500 киши		500-1000 киши		1000-2000 киши		2000-3000 киши		3000 киши ундан ва катта	
	ҚАП	аҳоли	ҚАП	аҳоли	ҚАП	аҳоли	ҚАП	аҳоли	ҚАП	аҳоли	ҚАП	аҳоли
Амударё	10,9	1,9	24,4	9,1	26,9	20,5	28,6	42,4	6,7	17,4	2,5	8,8
Беруний	6,0	0,6	10,4	2,8	23,9	12,9	32,8	33,0	19,4	31,4	7,5	19,4
Қонликўл	21,1	4,0	28,9	12,2	28,9	25,2	13,2	24,4	-	-	7,9	34,1
Қораўзак	60,0	29,5	27,6	31,0	8,6	17,6	2,9	14,4	1,0	7,4	-	-
Қўнғирот	11,9	2,0	28,6	12,2	19,0	14,2	33,3	49,9	2,4	5,3	4,8	16,2
Мўйноқ	28,6	5,5	19,0	8,7	14,3	14,5	33,3	58,4	4,8	13,0	-	-
Нукус	24,4	5,0	22,0	8,9	29,3	24,1	14,6	21,3	4,9	14,3	4,9	26,4
Тахтакўпир	43,9	11,4	12,2	7,1	26,8	33,0	14,6	39,5	2,4	9,0	-	-
Тўрткўл	14,0	1,5	10,5	3,6	25,6	15,8	33,7	41,7	10,5	20,7	5,8	16,7
Хўжайли	22,0	6,0	31,2	18,1	25,7	25,2	17,4	37,9	3,7	12,8	-	-
Чимбой	54,1	19,6	33,8	31,9	4,5	7,4	5,3	19,3	-	-	2,3	21,8
Шуманай	52,2	20,4	27,2	31,0	17,4	36,4	3,3	12,2	-	-	-	-
Элликқалъа	8,2	0,8	8,2	2,4	20,0	11,1	43,5	46,6	17,6	33,1	2,4	5,9
Кегайли	55,9	26,3	25,7	28,5	15,8	31,3	2,0	8,8	0,7	5,1	-	-
Жами:	33,2	6,8	23,4	11,9	19,0	18,6	17,2	34,7	5,0	16,7	2,2	11,3

Жадвал ҚР статистика бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган

Қашқадарё вилояти ҚАП аҳоли сони бўйича гуруҳланиши

Т.р.	ҚАП аҳоли сони бўйича киши	ҚАП		Аҳолиси	
		сон	%	киши	%
1.	250 кишигача	46	4.4	7693	0.5
2.	251 – 500 киши	129	12.3	51284	3.6
3.	501 -1000 киши	310	29.6	230546	15.9
4.	1001 – 2000 киши	369	35.3	515064	35.6
5.	2001 – 3000 киши	105	10.1	255893	17.7
6.	3001 ва ундан ортиқ киши	87	8.3	386418	26.7
7.	ЖАМИ	1046	100.0	1446898	100.0

Жадвал Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманлари аҳолисининг динамикаси

		Минг киши		1989-2008 йилларда	
Т.р	Туманлар	1989	2008	Ўсиш	Кўпайиш, ўртача йиллик
Қорақалпоғистон Республикаси					
1.	Амударё	83.4	158.0	189.4	3.40
2.	Беруний	72.1	155.0	215.0	4.10
3.	Кегайли	38.5	78.0	202.6	3.80
4.	Мўйноқ	15.2	28.4	186.8	33.0
5.	Нукус	35.8	45.3	126.5	1.25
6.	Тахтакўпир	23.8	39.7	166.8	2.70
7.	Тўрткўл	79.9	169.4	212.0	4.05
8.	Хўжайли	53.7	142.4	265.2	5.25
9.	Чимбой	48.9	99.4	203.3	3.80
10.	Шуманай	25.9	40.4	156.0	2.35
11.	Элликқалъа	74.8	125.2	167.4	2.75
12.	Қанликўл	22.4	42.2	188.4	3.40
13.	Қораўзак	24.8	44.5	179.4	3.15
14.	Қўнғирот	32.2	113.4	352.2	6.85
Андижон вилояти					
1.	Андижон	125.3	200.3	159.8	2.50
2.	Асака	118.8	193.3	162.7	2.60
3.	Балиқчи	104.6	152.0	145.3	2.00
4.	Булоқбоши	-	111.0	-	-
5.	Бўз	28.5	54.6	191.6	3.50
6.	Жалолқудуқ	86.1	147.4	172.7	2.90
7.	Избоскан	111.5	187.6	168.2	2.80
8.	Марҳамат	76.7	134.4	175.2	3.00
9.	Олтинкўл	98.6	135.9	137.8	1.70
10.	Пахтаобод	101.1	148.7	147.1	2.05
11.	Улуғнор	32.7	47.6	145.6	2.00
12.	Хўжаобод	118.2	87.2	73.8	1.60
13.	Шаҳрихон	99.8	229.5	223.3	4.35
14.	Қўрғонтепа	82.6	165.0	199.8	3.70
Бухоро вилояти					
1.	Бухоро	69.0	123.6	179.1	3.15
2.	Вобкент	62.9	110.9	176.9	3.05
3.	Жондор	84.6	133.2	157.4	2.40
4.	Когон	42.3	59.0	139.4	1.75
5.	Олот	46.4	79.0	170.3	2.85
6.	Пешку	62.5	94.4	151.0	2.20
7.	Ромитон	68.5	112.9	164.8	2.65
8.	Шофиркон	83.5	142.3	170.4	2.85
9.	Қоракўл	73.0	129.6	177.5	3.05
10.	Қоровулбозор	-	136.6	-	-
11.	Ғиждувон	141.3	249.0	176.2	3.05

Жиззах вилояти					
1.	Арнасой	29.5	38.1	129.1	1.35
2.	Бахмал	70.1	120.0	171.2	2.85
3.	Дўстлик	26.1	53.0	203.1	3.80
4.	Жиззах	105.0	163.5	155.7	2.35
5.	Зарбдор	-	51.5	-	-
6.	Зафаробод	28.2	41.4	146.8	2.05
7.	Зомин	87.4	134.0	153.3	2.25
8.	Мирзачўл	25.1	41.6	165.7	2.70
9.	Пахтакор	27.9	60.7	217.6	4.20
10.	Фориш	50.0	75.0	150.0	2.20
11.	Янгиобод	-	23.5	-	-
12.	Ғалларол	64.6	134.0	207.4	3.90
Навоий вилояти					
1.	Кармана	112.6	98.6	87.6	0.70
2.	Конимех	29.7	37.9	127.6	1.30
3.	Навбоҳор	-	84.7	-	-
4.	Нурота	31.7	77.9	245.7	4.85
5.	Томди	26.7	22.7	85.0	0.85
6.	Учкудук	14.7	36.9	251.0	4.95
7.	Хатирчи	95.4	156.6	164.1	2.65
8.	Қизилтепа	74.3	116.3	156.5	2.40
Наманган вилояти					
1.	Косонсой	67.5	153.7	227.7	4.40
2.	Мингбулок	56.0	95.4	170.3	2.85
3.	Наманган	110.6	176.4	159.5	2.50
4.	Норин	68.2	126.2	185.0	3.30
5.	Поп	86.7	169.9	196.0	3.60
6.	Тўракўрғон	91.7	173.3	189.0	3.45
7.	Уйчи	107.0	181.1	169.2	2.85
8.	Учкўрғон	72.5	137.3	189.3	2.45
9.	Чортоқ	70.6	155.1	219.7	4.25
10.	Чуст	94.0	211.0	224.4	4.35
11.	Янгиқўрғон	110.4	169.4	153.4	2.30
Самарқанд вилояти					
1	Булунғур	73.0	143.2	196.2	3.60
2.	Жомбой	75.5	130.0	172.2	2.90
3.	Иштихон	93.1	187.0	200.9	3.75
4.	Нарпай	81.6	164.3	201.3	3.75
5.	Нуробод	71.9	111.4	154.9	2.35
6.	Оқдарё	62.0	116.0	187.1	3.35
7.	Пастдарғом	151.3	267.1	176.5	3.05
8.	Пайариқ	101.5	195.9	193.0	3.55
9.	Пахтачи	72.7	119.0	163.7	2.65
10.	Самарқанд	277.3	274.0	98.8	0.10
11.	Тойлоқ	-	148.1	-	-
12.	Ургут	189.5	369.9	195.2	3.60
13.	Катакўрғон	132.2	211.2	159.7	2.50

14.	Қўшработ	83.0	99.1	119.4	0.95
Сирдарё вилояти					
1.	Боёвут	54.0	104.4	193.3	3.50
2.	Гулистон	40.7	56.7	139.3	1.75
3.	Мирзаобод	42.1	57.6	136.8	1.65
4.	Оқолтин	29.9	50.4	168.6	2.80
5.	Сардоба		54.2		
6.	Сайхунобод		63.1		
7.	Сирдарё	62.5	106.1	169.8	2.85
8.	Ховос	51.1	78.1	152.8	2.25
Сурхондарё вилояти					
1.	Ангор	65.1	98.3	151.0	2.20
2.	Бандихан	-	42.7	-	-
3.	Бойсун	53.2	91.0	171.0	2.85
4.	Денов	139.9	304.2	217.4	4.15
5.	Жарқўрғон	79.5	762.4	204.3	3.85
6.	Музработ	69.1	107.7	155.9	2.35
7.	Олтинсой	77.1	128.4	166.5	2.75
8.	Сариосиё	168.7	157.7	93.5	0.35
9.	Термиз	54.4	82.9	152.4	2.25
10.	Узун	-	134.0	-	-
11.	Шеробод	69.0	143.0	207.2	3.90
12.	Шўрчи	80.9	159.4	197.0	3.65
13.	Қизирик	51.9	85.5	164.7	2.65
14.	Қумқўрғон	96.3	167.5	173.9	2.95
Тошкент вилояти					
1.	Бекобод	94.3	140.3	148.8	2.10
2.	Бўка	65.3	107.3	164.3	2.65
3.	Бўстонлик	70.6	145.8	206.5	3.90
4.	Зангиота	111.2	165.9	149.2	2.15
5.	Оққўрғон	53.8	92.2	171.4	2.85
6.	Оҳонгарон	64.3	84.7	127.1	1.25
7.	Паркент	51.0	123.8	242.7	4.80
8.	Пскент	48.9	87.7	179.3	3.15
9.	Тошкент	87.2	140.4	161.0	2.55
10.	Чиноз	68.3	119.1	174.4	2.95
11.	Юқори Чирчиқ	80.4	115.2	143.3	1.90
12.	Янгийўл	118.1	162.8	137.8	1.70
13.	Ўрта Чирчиқ	102.6	168.9	164.6	2.65
14.	Қибрай	97.9	166.6	170.2	2.85
15.	Қуйи Чирчиқ	76.0	97.1	127.8	1.30
Фарғона вилояти					
1.	Бешариқ	140.9	174.4	123.8	1.30
2.	Боғдод	108.0	168.1	155.6	2.35
3.	Бувайда	111.2	171.8	154.5	2.30

4.	Данғара	87.3	139.0	159.2	2.50
5.	Ёзёвон	45.9	84.0	193.9	3.55
6.	Олтиариқ	97.3	170.2	174.9	3.00
7.	Охунбобоев	111.5	147.3	132.1	1.50
8.	Риштон	119.4	160.3	134.2	1.55
9.	Сўх	-	58.2	-	-
10.	Тошлоқ	88.4	153.0	173.1	2.95
11.	Учкўприк	113.9	176.3	154.8	2.30
12.	Фарғона	154.2	178.8	115.9	0.80
13.	Фурқат	-	94.5	-	-
14.	Ўзбекистон	142.6	187.0	131.1	1.45
15.	Қува	105.0	197.4	187.6	3.35

Хоразм вилояти

1	Боғот	80.1	129.1	161.2	2.55
2	Гурлан	60.0	121.1	201.8	3.75
3	Урганч	90.4	153.1	169.3	2.85
4	Хива	83.7	189.6	226.5	4.40
5	Хонқа	67.2	147.9	220.1	4.25
6	Шовот	68.4	134.0	195.9	3.60
7	Янгиариқ	58.6	89.4	152.6	2.25
8	Янгибозор	41.0	68.8	167.8	2.75
9	Қўшқўир	76.8	136.0	177.1	3.05

Қашқадарё вилояти

1.	Деҳқонобод	70.8	112.6	159.0	2.45
2.	Касби	90.5	145.8	161.1	2.55
3.	Китоб	95.6	205.3	214.7	4.10
4.	Косон	90.0	215.9	240.0	4.75
5	Миришкор	52.2	89.8	172.0	2.90
6.	Муборак	24.5	67.3	274.7	5.45
7.	Нишон	49.3	105.2	213.4	4.10
8.	Чироқчи	158.9	301.4	189.7	3.45
9.	Шахрисабз	131.0	289.3	220.8	4.25
10.	Яккабоғ	114.5	203.4	177.6	3.10
11.	Қамаши	100.5	203.2	202.2	3.80
12.	Қарши	115.8	184.4	159.2	2.50
13.	Ѓузор	81.2	156.4	192.6	3.50

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

6-илова

**Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманлари аҳолисining туғилиш
кўрсаткичлари (ҳар минг кишига нисбатан)**

Т.Р.	Туманлар	1995	2000	2005	2008
Қорақалпоғистон Республикаси					
1	Амударё	27,7	26,7	22,5	25,8
2	Беруний	30,7	27,8	22,2	24,4
3	Кегайли	18,8	26,7	21,1	24,7

4	Мўйноқ	45,2	25,8	19,4	23,2
5	Нукус	16,5	26,0	22,5	26,2
6	Тахтақўпир	24,4	22,0	21,4	24,7
7	Тўрткўл	29,1	25,6	20,8	24,4
8	Хўжайли	25,9	23,2	20,6	23,9
9	Чимбой	23,1	24,1	21,5	24,9
10	Шуманай	24,4	26,5	20,5	19,6
11	Элликқалъа	30,0	27,9	20,9	25,8
12	Қонликўл	26,7	26,2	18,7	23,8
13	Қораўзак	19,2	20,8	19,7	23,5
14	Қўнғирот	27,1	25,9	22,1	25,2
Андижон вилояти					
1	Андижон	31,0	20,1	20,1	27,9
2	Асака	31,7	19,0	19,8	24,5
3	Балиқчи	31,6	20,6	20,9	25,9
4	Булоқбоши	31,6	20,8	20,0	24,9
5	Бўз	25,6	17,9	21,3	26,5
6	Жалолқудук	28,4	19,8	19,7	25,8
7	Избоскан	26,0	19,8	19,6	25,6
8	Марҳамат	33,2	20,4	21,4	22,5
9	Олтинкўл	33,9	18,4	21,7	28,1
10	Пахтаобод	30,9	20,8	21,4	26,1
11	Улуғнор	25,7	18,1	20,3	22,9
12	Хўжаобод	29,3	22,0	21,0	25,0
13	Шахрихон	35,7	22,5	22,9	26,0
14	Қўрғонтепа	31,4	20,9	20,7	26,4
Бухоро вилояти					
1	Бухоро	30,7	18,0	18,7	29,0
2	Вобкент	26,7	21,4	18,3	24,0
3	Жондор	30,9	23,6	22,3	32,0
4	Когон	26,2	19,2	18,3	15,0
5	Олот	26,2	26,9	22,7	19,0
6	Пешку	31,5	22,7	23,1	22,0
7	Ромитон	31,8	21,0	18,8	24,0
8	Шофиркон	34,3	26,3	22,6	32,0
9	Қорақўл	35,2	21,9	22,6	30,0
10	Қоровулбозор	11,5	23,2	15,2	13,0
11	Ғиждувон	31,4	19,5	23,5	25,7
Жиззах вилояти					
1	Арнасой	30,1	21,1	22,6	26,1
2	Бахмал	44,9	35,8	28,5	29,6
3	Дўстлик	36,0	24,0	21,2	26,2
4	Жиззах	36,8	26,4	25,1	26,5
5	Зарбдор	43,0	28,3	21,4	27,0
6	Зафаробод	31,9	21,8	24,0	23,3
7	Зомин	40,0	27,2	22,8	25,2
8	Мирзачўл	31,3	20,1	24,8	22,4
9	Пахтакор	33,4	20,2	18,8	23,0

10	Фориш	36,3	26,6	13,4	24,2
11	Янгиобод			23,4	23,8
12	Ғаллаорол	39,0	28,1	22,7	25,7
Навоий вилояти					
1	Кармана	22,0	19,7	21,3	18,3
2	Конимех	24,2	15,6	19,7	20,1
3	Навбаҳор	31,8	22,7	21,0	23,4
4	Нурота	33,0	21,9	23,4	25,9
5	Томди	21,9	16,1	16,6	16,5
6	Учкудук	18,2	10,0	20,7	21,7
7	Хатирчи	36,6	25,5	22,1	22,5
8	Қизилтепа	31,3	19,8	19,9	21,1
Наманган вилояти					
1	Косонсой	36,8	23,8	21,9	27,8
2	Мингбулоқ	35,4	22,8	21,2	22,7
3	Наманган	37,5	21,5	20,6	27,0
4	Норин	30,1	19,0	19,7	25,2
5	Поп	32,4	21,6	21,9	25,1
6	Тўрақўрғон	36,6	27,0	19,8	24,5
7	Уйчи	31,8	21,1	20,4	26,5
8	Учқўрғон	37,4	21,1	18,7	26,5
9	Чортоқ	36,4	19,7	20,3	22,8
10	Чуст	33,1	22,6	19,3	21,5
11	Янгиқўрғон	28,2	20,0	19,8	23,1
Самарқанд вилояти					
1	Булунғур	42,4	26,3	24,8	29,3
2	Жомбой	34,2	23,9	20,6	24,9
3	Иштихон	36,0	29,8	23,3	26,9
4	Нарпай	35,9	26,0	20,6	23,1
5	Нуробод	36,9	27,3	28,8	30,2
6	Оқдарё	38,3	22,3	20,9	25,0
7	Пастдарғом	36,5	25,4	24,1	26,9
8	Пайариқ	39,8	27,3	22,9	26,8
9	Пахтачи	33,3	22,8	19,8	22,6
10	Самарқанд	29,0	26,2	19,2	23,0
11	Тойлоқ	38,8	22,4	23,2	27,2
12	Ургут	38,7	25,7	23,8	31,0
13	Каттақўрғон	36,1	24,9	24,0	24,0
14	Қўшрабат	39,8	29,4	30,0	29,6
Сирдарё вилояти					
1	Боёвут	30,9	25,5	21,1	25,2
2	Гулистон	28,0	22,9	22,6	24,6
3	Мирзаобод	30,9	24,4	20,9	25,5
4	Оқолтин	25,4	18,7	19,1	23,2
5	Сардоба	25,8	24,4	21,5	23,9
6	Сайхунобод	29,3	26,0	24,6	25,6
7	Сирдарё	31,0	22,4	20,9	23,3
8	Ховос	31,0	25,4	21,8	26,5

Сурхандарё вилояти					
1	Ангор	42,6	25,3	20,1	26,3
2	Бандихан	38,9	37,2	25,2	27,6
3	Бойсун	38,1	29,8	23,3	26,0
4	Денов	43,2	25,8	22,6	24,8
5	Жарқўрғон	42,2	30,3	22,0	25,6
6	Музработ	35,0	24,2	20,3	23,8
7	Олтинсой	39,4	28,7	23,0	27,2
8	Сариосиё	41,2	25,1	21,0	24,2
9	Термиз	36,8	24,5	20,2	27,3
10	Узун	37,2	25,4	22,4	26,3
11	Шеробод	41,2	25,3	20,3	24,4
12	Шўрчи	44,4	28,5	23,8	25,6
13	Қизирик	40,3	28,7	20,7	27,6
14	Қумқўрғон	41,4	27,7	23,1	26,4
Тошкент вилояти					
1	Бекобод	30,1	19,4	19,3	24,1
2	Бўка	32,7	21,6	18,9	23,9
3	Бўстонлик	25,9	20,6	20,2	21,6
4	Зангиота	26,1	16,9	17,2	21,3
5	Окқўрғон	30,3	20,9	20,2	24,5
6	Оҳангарон	26,2	20,9	19,3	24,2
7	Паркент	33,0	23,1	21,9	25,2
8	Пискент	29,4	22,7	18,6	19,9
9	Тошкент	32,2	21,0	20,4	22,2
10	Чиноз	30,6	20,6	19,0	22,2
11	Юқори Чирчиқ	26,7	19,4	19,9	23,9
12	Янгийўл	33,0	20,1	20,1	22,6
13	Ўрта Чирчиқ	30,6	20,0	17,8	27,0
14	Қибрай	25,7	17,7	18,0	24,0
15	Қуйи Чирчиқ	28,7	19,4	20,1	23,2
Фарғона вилояти					
1	Бешарик	34,5	19,2	21,0	23,5
2	Боғдод	33,1	21,7	21,0	23,7
3	Бувайда	32,3	23,8	22,2	25,9
4	Данғара	34,4	21,2	20,5	24,5
5	Ёзёвон	32,5	20,9	22,6	24,9
6	Олтиарик	34,5	19,2	20,1	22,2
7	Охунбобоев	33,0	21,5	21,4	23,2
8	Риштон	32,1	21,8	20,2	22,7
9	Сўх	33,2	24,3	28,9	29,0
10	Тошлок	36,4	21,4	19,6	22,4
11	Учкўприк	31,5	21,6	20,1	23,2
12	Фарғона	32,0	19,8	18,4	20,2
13	Фурқат	32,0	17,7	19,4	21,9
14	Ўзбекистон	32,7	18,8	20,1	23,4
15	Қува	32,1	21,5	19,5	21,4

Хоразм вилояти					
1	Боғот	33,5	25,2	21,7	22,0
2	Гурлан	29,3	26,7	22,0	25,6
3	Урганч	28,2	22,3	21,9	23,4
4	Хива	32,2	27,5	25,4	25,8
5	Хонқа	28,3	26,1	22,3	24,5
6	Шовот	29,7	24,2	20,8	23,0
7	Янгиариқ	31,4	24,3	20,6	23,6
8	Янгибозор	31,6	24,9	21,9	23,2
9	Қўшқўпир	23,4	25,1	21,1	22,9
10	Хозарасп	33,8	27,3	21,3	24,4
Қашқадарё вилояти					
1	Дехқонобод	36,5	27,9	21,9	25,2
2	Касби	38,4	28,8	23,8	25,0
3	Китоб	35,8	28,3	22,1	27,2
4	Косон	39,9	28,1	23,1	27,1
5	Миришкор	46,3	25,5	21,3	23,9
6	Муборак	37,7	30,7	23,2	26,1
7	Нишон	35,8	27,0	21,9	27,0
8	Чироқчи	41,5	33,8	28,0	28,0
9	Шаҳрисабз	34,7	24,6	18,4	21,1
10	Яккабоғ	35,5	27,2	22,4	25,0
11	Қамаши	43,5	27,3	23,5	25,7
12	Қарши	34,2	24,7	21,8	26,0
13	Ғузор	39,8	28,1	22,2	25,0

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

7-илова

**Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туман аҳолисининг ўлим
кўрсаткичлари (ҳар минг киши ҳисобида)**

Т.Р.	Туманлар	1995	2000	2005	2008
Қорақалпоғистон Республикаси					
1	Амударё	6,2	5,2	5,6	5,2
2	Беруний	5,9	5,2	5,9	5,2
3	Кегейли	8,2	6,0	7,0	6,1
4	Мўйноқ	7,1	6,8	5,9	5,8
5	Нукус	6,4	6,6	6,1	5,9
6	Тахтақўпир	7,7	5,7	6,6	6,7
7	Тўрткўл	6,1	5,2	5,5	5,1
8	Хўжайли	7,2	5,6	6,3	5,9
9	Чимбой	6,5	5,9	6,3	6,0
10	Шуманай	6,6	6,0	5,5	4,7
11	Элликқалъа	5,8	5,0	4,9	4,8
12	Қанликўл	8,0	5,8	6,1	5,2
13	Қораўзак	7,3	6,0	6,5	5,9
14	Қўнғирот	6,8	5,4	5,8	5,6

Андижон вилояти					
1	Андижон	6,2	5,1	4,9	4,7
2	Асака	6,0	4,8	4,9	5,0
3	Балиқчи	5,9	5,3	5,1	4,6
4	Булоқбоши	6,1	4,8	5,1	5,2
5	Бўз	4,6	2,0	4,1	4,0
6	Жалолқудук	6,4	5,5	5,3	4,9
7	Избоскан	6,3	4,3	5,2	5,6
8	Марҳамат	5,5	4,3	5,1	4,6
9	Олтинқўл	6,3	5,4	4,8	4,0
10	Пахтаобод	6,1	4,7	5,3	4,9
11	Улуғнор	3,7	3,0	2,9	3,2
12	Хўжаобод	5,8	5,1	5,2	4,9
13	Шаҳрихон	5,8	4,4	4,2	4,7
14	Қўргонтепа				
Бухоро вилояти					
1	Бухоро	5,4	4,1	4,2	6,0
2	Вобкент	5,7	4,8	4,0	5,0
3	Жондор	5,2	4,4	4,5	6,0
4	Когон	5,1	4,6	4,8	3,0
5	Олот	6,0	4,7	4,4	4,0
6	Пешку	4,9	4,6	4,0	4,0
7	Ромитон	4,9	4,0	4,4	3,0
8	Шофиркон	5,3	4,4	3,9	6,0
9	Қорақўл	6,1	4,7	4,7	6,0
10	Қоровулбозор	5,0	3,7	3,2	3,0
11	Ғиждувон	5,3	4,6	4,8	4,7
Жиззах вилояти					
1	Арнасой	4,1	3,2	2,9	2,8
2	Бахмал	7,6	5,4	4,9	4,5
3	Дўстлик	4,6	3,0	2,9	3,2
4	Жиззах	5,3	4,7	4,1	4,4
5	Зарбдор	5,3	4,0	3,5	4,1
6	Зафаробод	4,1	3,1	3,6	2,8
7	Зомин	6,2	4,7	4,8	4,3
8	Мирзачўл	4,5	2,8	3,6	2,9
9	Пахтакор	3,8	2,6	3,4	3,2
10	Фориш	6,9	5,1	4,7	4,5
11	Янгиобод		4,7	4,6	4,5
12	Ғалларол	7,8	3,2	2,9	4,8
Навоий вилояти					
1	Кармана	5,2	4,8	5,6	5,3
2	Конимех	6,1	4,6	5,0	5,3
3	Навбоҳор	5,4	4,9	5,1	4,7
4	Нурота	5,8	6,0	5,2	5,1
5	Томди	8,8	5,9	4,9	4,2
6	Учқудук	4,1	4,0	6,9	4,9

7	Хатирчи	5,5	4,9	4,8	4,5
8	Қизилтепа	5,5	4,3	4,5	4,3
Наманган вилояти					
1	Косонсой	5,6	5,0	4,5	4,2
2	Мингбулок	6,1	5,0	5,1	4,1
3	Наманган	6,3	5,1	4,4	4,7
4	Норин	6,4	5,1	5,4	5,0
5	Поп	6,1	4,8	5,1	4,9
6	Тўрақўрғон	6,2	4,7	5,0	4,5
7	Уйчи	5,7	5,1	5,0	4,8
8	Учқўрғон	6,1	4,4	5,1	6,9
9	Чортоқ	6,2	4,7	4,9	4,3
10	Чуст	5,4	4,5	4,1	4,4
11	Янгиқўрғон	5,6	4,8	4,3	4,2
Самарқанд вилояти					
1	Булунғур	5,8	4,8	4,6	4,8
2	Жомбой	7,1	5,3	4,9	4,4
3	Иштихон	6,3	4,9	3,9	3,7
4	Нарпай	4,8	5,0	4,3	4,2
5	Нуробод	6,3	5,5	5,1	4,8
6	Оқдарё	5,0	4,2	4,2	4,1
7	Пастдарғом	5,4	4,8	4,6	4,4
8	Пайариқ	6,0	4,9	4,7	4,3
9	Пахтачи	6,8	5,2	5,2	4,8
10	Самарқанд	5,1	5,0	5,1	5,0
11	Тойлоқ	6,1	5,2	4,8	5,1
12	Ургут	5,3	4,4	4,2	4,0
13	Катақўрғон	6,2	4,6	4,2	4,1
14	Қўшрабат	7,4	5,5	5,1	4,5
Сирдарё вилояти					
1	Боёвут	5,1	4,5	4,6	4,3
2	Гулистон	5,5	6,0	6,0	5,8
3	Мирзаобод	5,3	5,0	4,1	3,8
4	Оқолтин	3,8	3,6	3,6	3,3
5	Сардоба	5,3	4,5	5,1	4,5
6	Сайхунобод	4,8	4,6	4,9	4,7
7	Сирдарё	5,3	6,1	6,9	6,4
8	Ховос	5,3	4,5	5,1	4,5
Сурхандарё вилояти					
1	Ангор	7,2	5,4	4,8	4,7
2	Бандихан	5,3	4,7	2,9	2,4
3	Бойсун	6,5	4,7	4,4	4,3
4	Денов	6,1	4,7	4,4	3,8
5	Жарқўрғон	4,9	4,3	4,7	4,1
6	Музработ	5,9	4,5	4,2	3,5
7	Олтинсой	6,7	4,5	3,9	3,7
8	Сариосиё	6,1	4,4	4,0	3,6
9	Термиз	5,1	4,6	4,2	4,3

10	Узун	6,1	5,1	4,6	4,1
11	Шеробод	6,1	4,3	4,4	3,8
12	Шўрчи	6,8	4,8	4,6	3,9
13	Қизирик	5,5	4,4	3,7	3,3
14	Қумқўрғон	5,3	4,5	4,1	3,9
Тошкент вилояти					
1	Бекобод	4,7	4,3	4,8	4,6
2	Бўка	6,0	4,7	5,4	4,7
3	Бўстонлик	5,6	5,0	6,2	5,7
4	Зангиота	5,7	4,8	5,5	4,8
5	Оққўрғон	5,2	4,9	5,9	5,2
6	Оҳонгарон	5,4	5,0	5,4	5,6
7	Паркент	4,2	4,6	4,4	4,3
8	Пискент	5,4	4,9	5,6	5,3
9	Тошкент	6,5	5,1	6,1	5,8
10	Чиноз	5,8	5,1	6,2	5,5
11	Юқори Чирчиқ	6,8	6,5	6,8	6,5
12	Янгийўл	8,1	6,1	6,6	5,6
13	Ўрта Чирчиқ	7,0	6,1	7,9	6,4
14	Қибрай	6,5	6,0	7,3	6,5
15	Куйи Чирчиқ	7,1	6,9	6,4	6,4
Фарғона вилояти					
1	Бешарик	6,8	4,7	5,2	5,1
2	Боғдод	5,4	4,4	4,4	4,8
3	Бувайда	5,3	4,1	4,5	4,3
4	Данғара	6,5	5,6	5,1	5,9
5	Ёзёвон	5,3	4,6	4,3	4,4
6	Олтиарик	5,8	4,2	4,3	4,7
7	Охунбобоев	5,8	4,8	4,9	4,5
8	Риштон	5,9	5,2	4,9	4,5
9	Сўх	5,1	4,7	4,2	4,3
10	Тошлоқ	5,5	5,0	4,5	4,6
11	Учкўприк	5,2	4,9	4,6	4,4
12	Фарғона	5,2	4,9	4,7	4,9
13	Фуркат	5,1	5,6	5,6	6,0
14	Ўзбекистон	7,0	5,7	5,4	5,8
15	Қува	5,6	4,9	4,4	4,7
Хоразм вилояти					
1	Боғот	6,5	4,6	4,4	4,0
2	Гурлан	5,8	5,1	4,8	5,1
3	Урганч	5,8	4,9	4,3	4,5
4	Хива	5,6	4,8	4,3	4,5
5	Хонқа	6,0	4,8	4,2	4,3
6	Шовот	4,6	4,5	4,3	4,4
7	Янгиарик	6,6	5,1	4,4	4,7
8	Янгибозор	6,0	5,3	4,8	5,0
9	Қўшкўприк	5,0	4,8	4,3	4,6

Қашқадарё вилояти					
1	Дехқонобод	5,6	4,9	4,3	4,1
2	Касби	5,3	4,2	4,7	4,3
3	Китоб	5,1	4,3	4,2	4,2
4	Косон	4,4	4,0	3,9	4,1
5	Миришкор	6,6	4,3	3,8	4,1
6	Муборак	5,4	4,8	3,5	4,0
7	Нишон	3,3	2,8	3,6	4,2
8	Чироқчи	5,3	4,5	3,9	4,2
9	Шаҳрисабз	4,5	4,4	4,0	4,3
10	Яккабоғ	6,2	4,1	4,3	4,2
11	Қамаши	6,0	4,4	4,2	4,0
12	Қарши	5,3	4,2	4,7	4,3
13	Ғузор	5,4	4,8	4,3	5,0

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

8-илова

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий кўпайиши (ҳар минг кишига нисбатан)

Т.Р.	Туманлар	1995	2000	2005	2008
Қорақалпоғистон Республикаси					
1	Амударё	21,5	21,5	17,0	20,6
2	Беруний	24,8	22,6	16,4	19,2
3	Кегайли	10,9	20,7	14,1	18,6
4	Мўйноқ	38,1	19,0	13,5	17,4
5	Нукус	10,1	19,4	16,4	20,3
6	Тахтакўпир	16,7	16,3	14,8	18,0
7	Тўрткўл	23,0	20,4	15,3	19,3
8	Хўжайли	18,7	17,6	14,3	18,0
9	Чимбой	16,6	18,2	15,2	18,9
10	Шуманай	17,8	20,5	15,1	14,9
11	Элликқалъа	24,2	22,9	14,0	21,0
12	Қонликўл	18,7	20,4	12,6	18,6
13	Қораўзак	11,9	14,8	13,2	17,6
14	Кўнғирот	20,3	20,5	16,3	19,6
Андижон вилояти					
1	Андижон	24,8	15,0	15,2	23,2
2	Асака	25,7	14,2	19,9	19,5
3	Балиқчи	25,7	15,3	15,8	21,3
4	Булоқбоши	25,5	16,0	14,9	19,7
5	Бўз	21,0	15,9	17,7	22,5
6	Жалолқудуқ	22,0	8,3	14,4	20,9
7	Избоскан	19,7	15,5	14,4	20,0

8	Марҳамат	27.7	16.1	16.3	17.9
9	Олтинқўл	27.6	13.0	16.9	23.3
10	Пахтаобод	24.8	16.1	16.1	21.2
11	Улуғнор	22.0	15.1	17.4	19.7
12	Хўжаобод	23.5	16.9	15.8	20.1
13	Шаҳрихон	29.9	18.1	18.7	21.3
14	Қўрғонтепа	25.2	15.6	15.5	20.8
Бухоро вилояти					
1	Бухоро	25.3	13.9	14.5	23.0
2	Вобкент	21.0	16.6	14.3	19.0
3	Жондор	25.7	19.4	17.7	26.0
4	Когон	26.1	14.6	13.5	12.0
5	Олот	20.2	22.2	17.9	15.0
6	Пешку	26.6	18.1	19.2	18.0
7	Ромитон	26.9	17.0	14.4	21.0
8	Шофиркон	29.0	21.9	18.7	26.0
9	Қорақўл	29.1	17.2	19.9	24.0
10	Қоровулбозор	16.5	19.5	12.0	12.0
11	Ғиждувон	26.1	14.9	18.7	20.7

Жиззах вилояти					
1	Арнасой	26.0	17.9	19.7	23.3
2	Бахмал	37.3	30.4	23.7	25.0
3	Дўстлик	31.4	21.0	18.3	23.0
4	Жиззах	31.5	21.7	20.9	22.1
5	Зарбдор	37.6	24.3	17.9	22.8
6	Зафаробод	27.8	18.7	20.4	20.5
7	Зомин	33.8	22.5	18.0	20.8
8	Мирзачўл	26.8	17.3	21.2	19.5
9	Пахтакор	29.6	17.6	15.4	19.8
10	Фориш	29.4	21.5	18.7	19.7
11	Янгиобод			17.9	19.3
12	Ғаллаорол	31.2	22.9	17.9	20.9
Навобий вилояти					
1	Кармана	16.8	14.9	15.7	13.0
2	Конимех	18.1	11.0	14.7	14.8
3	Навбаҳор	26.4	17.8	15.9	18.7
4	Нурота	27.2	15.9	18.2	20.8
5	Томди	13.1	10.2	11.7	12.3
6	Учкудук	19.1	6.0	13.8	16.8
7	Хатирчи	31.1	20.6	17.3	18.0
8	Қизилтепа	25.8	15.5	15.4	16.8
Наманган вилояти					
1	Косонсой	31.2	18.8	17.4	23.6
2	Мингбулок	29.3	17.8	16.1	18.6
3	Наманган	31.2	16.4	16.2	22.3
4	Норин	23.7	13.9	14.3	20.2
5	Поп	26.5	16.8	16.8	20.2

6	Тўрақўрғон	30.4	16.3	14.8	20.0
7	Уйчи	26.1	16.0	15.4	21.7
8	Учқўрғон	23.7	15.7	13.6	22.0
9	Чортоқ	30.2	15.0	15.4	18.5
10	Чуст	28.0	18.1	15.2	17.1
11	Янгиқўрғон	22.6	15.2	15.5	18.9
Самарқанд вилояти					
1	Булунғур	36.6	21.5	20.2	24.5
2	Жомбой	27.1	18.6	15.7	20.4
3	Иштихон	29.7	24.9	19.4	23.2
4	Нарпай	31.1	21.0	16.3	18.9
5	Нуробод	30.6	21.8	23.7	25.4
6	Оқдарё	33.2	18.1	16.7	20.9
7	Пастдарғом	31.1	20.6	19.5	22.4
8	Пайариқ	33.8	22.4	18.2	22.5
9	Пахтачи	26.5	17.6	14.6	17.8
10	Самарқанд	23.9	15.5	14.1	18.0
11	Тойлоқ	32.7	17.2	18.4	22.0
12	Ургут	33.0	21.3	19.6	27.1
13	Катақўрғон	29.9	20.3	19.8	19.9
14	Қўшработ	32.4	23.9	24.9	25.2
Сирдарё вилояти					
1	Боёвут	22.6	21.0	16.5	20.9
2	Гулистон	22.5	16.9	16.6	18.8
3	Мирзаобод	25.6	19.4	16.8	21.7
4	Оқолтин	26.1	15.1	15.5	19.9
5	Сардоба	21.4	20.9	16.7	19.8
6	Сайхунобод	22.1	21.4	19.7	20.9
7	Сирдарё	25.7	16.3	14.0	16.4
8	Ховос	23.2	20.9	16.7	22.0
Сурхандарё вилояти					
1	Ангор	35.4	19.9	15.3	21.7
2	Бандихан	33.6	32.5	22.3	25.1
3	Бойсун	31.6	25.1	18.9	21.7
4	Денов	37.1	21.1	18.2	21.0
5	Жарқўрғон	37.3	26.0	17.4	21.5
6	Музработ	29.1	19.7	16.1	20.3
7	Олтинсой	32.7	24.2	19.1	23.5
8	Сариосиё	35.1	20.7	17.0	20.7
9	Термиз		19.9	16.0	23.0
10	Узун	31.1	20.3	17.8	22.2
11	Шеробод	34.0	21.0	15.9	20.6
12	Шўрчи	37.6	23.7	19.2	21.7
13	Қизирик	34.0	24.3	17.0	24.4
14	Қумқўрғон	36.1	23.2	19.0	22.5
Тошкент вилояти					
1	Бекобод	25.4	15.1	14.5	19.5
2	Бўка	26.7	16.9	13.5	19.2

3	Бўстонлик	20.3	15.6	14.0	15.9
4	Зангиота	20.4	12.1	11.7	16.5
5	Оққўрғон	25.1	16.0	14.3	19.3
6	Оҳангарон	20.8	15.9	13.9	18.6
7	Паркент	28.1	18.5	17.5	20.9
8	Пскент	24.0	17.8	13.0	14.6
9	Тошкент	25.7	15.9	14.3	16.4
10	Чиноз	24.8	15.5	12.8	16.7
11	Юқори Чирчиқ	19.9	12.9	13.1	17.4
12	Янгийўл	24.9	14.0	13.5	17.0
13	Ўрта Чирчиқ	23.6	13.9	10.8	14.3
14	Қибрай	19.2	11.7	10.7	13.9
15	Куйи Чирчиқ	21.6	12.5	13.7	16.8
Фарғона вилояти					
1	Бешариқ	27.7	14.5	15.8	18.4
2	Боғдод	27.7	17.3	16.6	18.9
3	Бувайда	26.6	19.7	17.7	21.6
4	Данғара	27.9	15.6	15.0	18.6
5	Ёзёвон			13.8	20.5
6	Олтиариқ	28.7	15.0	15.8	17.5
7	Охунбобоев	27.2	16.7	16.5	18.7
8	Риштон	26.2	16.6	15.3	18.2
9	Сўх	28.1	19.6	24.7	24.7
10	Тошлоқ	30.9	16.4	15.1	17.8
11	Учкўприк	31.3	16.7	15.5	18.8
12	Фарғона	26.0	14.9	13.7	15.3
13	Фуркат	26.0	12.1	13.8	15.9
14	Ўзбекистон	25.7	13.1	14.7	17.6
15	Кува	26.5	16.6	15.1	17.5
Хоразм вилояти					
1	Боғот	27.0	20.6	17.2	18.0
2	Гурлан	23.5	21.6	17.2	20.6
3	Урганч	22.4	17.4	17.6	18.9
4	Хива	26.6	22.7	21.1	21.2
5	Хонқа	22.3	21.3	18.1	20.6
6	Шовот	25.1	19.7	16.5	18.6
7	Янгиариқ	25.4	19.2	16.2	19.0
8	Янгибозор	25.6	19.6	17.1	18.2
9	Қўшқўпир	18.4	20.3	16.7	18.3
10	Хазорасп	26.7	22.4	16.9	19.8
Қашқадарё вилояти					
1	Дехқонобод	30.9	23.0	17.6	22.0
2	Касби	33.1	24.6	19.1	21.1
3	Китоб	30.7	24.0	19.7	23.0
4	Косон	35.5	24.1	19.2	24.2
5	Миришкор	39.7	21.2	17.5	19.8
6	Муборак	32.3	25.9	19.7	22.2
7	Нишон	32.5	24.2	18.3	24.0

8	Чироқчи	36.2	29.3	24.1	25.1
9	Шахрисабз	30.2	20.2	14.4	18.0
10	Яккабоғ	29.3	23.1	18.1	21.0
11	Қамаши	37.5	22.9	19.3	24.1
12	Қарши	29.1	20.6	17.4	21.8
13	Ғузор	34.4	23.3	17.9	21.1

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

9-илова

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманларида аҳоли миграцияси (ҳар минг кишига нисбатан, ‰)

	Шаҳар ва туманлар номи	2007 йил			2008 йил		
		келганлар	кетганлар	миграция	келганлар	кетганлар	миграция
Қорақалпоғистон Республикаси							
1.	Амударё	2,3	7,7	-5,3	1,7	2,9	-1,3
2.	Беруний	3,1	12,1	-8,9	3,3	6,0	-2,6
3.	Кегайли	9,1	21,0	-12,0	9,6	4,5	5,1
4.	Мўйноқ	7,9	25,0	-17,2	6,3	13,1	-6,8
5.	Нукус	11,0	20,6	-9,6	12,9	7,1	5,7
6.	Тахтақўпир	11,7	50,6	-38,9	17,0	19,1	-2,1
7.	Тўрткўл	2,8	6,9	-4,1	3,4	3,6	-0,2
8.	Хўжайли	7,3	31,1	-23,8	10,5	11,3	-0,8
9.	Чимбой	7,3	19,1	-11,8	8,3	4,9	3,5
10.	Шуманай	19,4	33,3	-13,9	17,1	15,6	1,6
11.	Элликқалъа	7,1	11,7	-4,6	8,4	4,3	4,0
12.	Қенликўл	10,2	19,6	-9,4	10,9	4,4	6,5
13.	Қораўзак	13,1	28,0	-14,9	12,8	6,1	6,7
14.	Қўнғирот	1,1	14,3	-13,2	0,6	5,2	-4,5
Андижон вилояти							
1.	Андижон	4,9	0,5	4,4	6,4	0,4	6
2.	Асака	2,8	0,7	2,1	2,9	0,7	2,2
3.	Балиқчи	3,9	2,2	1,7	2,8	2,2	0,6
4.	Булоқбоши	1,7	1,2	0,5	1,3	1,2	0,1
5.	Бўз	3,9	2,5	1,4	6,1	2,4	3,7
6.	Жалолқудуқ	0,4	0,5	-0,1	0,6	0,5	0,1
7.	Избоскан	0,7	0,7	0	0,7	0,7	0
8.	Марҳамат	0,2	0,7	-0,5	0,7	0,8	-0,1
9.	Олтинкўл	4,6	0,4	4,2	3,8	0,4	3,4
10.	Пахтаобод	0,2	0,2	0	0,4	0,2	0,2
11.	Улуғнор	2,8	0,9	1,9	1,9	0,9	1
12.	Хўжаобод	0,7	0,08	0,62	0,3	0,07	0,23
13.	Шаҳрихон	0,4	0,4	0	0,4	0,4	0
14.	Қўрғонтепа	3,7	1,4	2,3	4,5	1,4	3,1

Бухоро вилояти							
1.	Бухоро	0,1	0,4	-0,2	0,1	0,1	0,0
2.	Вобкент	0,4	0,2	0,2	0,3	0,2	0,1
3.	Жондор	4,0	0,3	3,7	0,7	0,3	0,4
4.	Когон	0,3	0,2	0,1	0,4	0,3	0,1
5.	Олот	0,8	0,2	0,6	0,0	0,1	-0,1
6.	Пешку	1,4	0,6	0,8	0,4	0,4	0,0
7.	Ромитон	0,3	0,2	0,1	0,3	0,2	0,1
8.	Шофиркон	0,2	0,1	0,0	0,2	0,1	0,1
9.	Қоракўл	1,0	0,1	0,9	3,7	0,1	3,6
10.	Қоровулбозор	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0
11.	Ғиждувон	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,
Жиззах вилояти							
1.	Арнасой	8,7	25,6	-17,0	9,2	12	-2,8
2.	Бахмал	3,8	5,6	-2	4,1	4,9	-0,8
3.	Дўстлик	11,1	16,2	-5,1	14,1	11,4	2,7
4.	Жиззах	7,3	6,3	1,0	7,1	2,0	5,0
5.	Зарбдор	9,1	9,7	-0,6	9,3	6,1	3,2
6.	Зафаробод	6,2	18,6	-12,4	6,9	10,3	-3,4
7.	Зомин	0,7	3,9	-3,3	0,9	3,3	-2,4
8.	Мирзачўл	18	69,3	-41,3	69,3	41,6	-13,1
9.	Пахтакор	1,5	7,6	-6,1	7,6	2,7	-1,1
10.	Фориш	9	24,2	-15,2	24,2	11	-4,2
11.	Янгиобод	4,7	10,2	-5,5	10,2	9,8	-4,4
12.	Ғаллаорол	3,5	5,8	-2,3	5,8	2,8	0,7
Навоий вилояти (киши)							
1.	Кармана	371	954	-583	626	974	-348
2.	Конимех	279	1492	-1213	362	1091	-729
3.	Навбаҳор	729	1035	-306	888	984	-96
4.	Нурота	313	790	-477	404	727	-323
5.	Томди	93	927	-834	88	716	-628
6.	Учқудуқ	1117	1790	-673	940	1816	-876
7.	Хатирчи	1089	1873	-784	1467	1715	-248
8.	Қизилтепа	824	1082	-258	872	1113	-241
Наманган вилояти							
1.	Косонсой	1,2	1,2	-1,0	0,6	1,1	-0,5
2.	Мингбулоқ	1,4	2,6	-1,2	1,0	2,0	-1,0
3.	Наманган	1,3	1,0	-0,3	2,7	2,9	-0,2
4.	Норин	2,0	2,7	-0,7	1,8	2,5	-0,7
5.	Поп	1,4	2,5	-1,1	1,7	2,9	-1,2
6.	Тўрақўрғон	1,2	2,7	-1,5	0,7	1,6	-0,9
7.	Уйчи	1,7	2,9	-1,2	1,9	2,5	-0,6
8.	Учқўрғон	1,6	2,7	-1,1	0,8	1,8	-1,0
9.	Чортоқ	0,5	2,4	-1,9	0,7	2,4	-1,7
10.	Чуст	0,8	2,1	-1,3	1,3	1,4	-0,1
11.	Янгиқўрғон	1,1	1,2	-0,1	1,5	0,8	-0,7
Самарқанд вилояти							
1.	Булунғур	4,6	8,1	-1,7	5,3	7,0	-3,5

2.	Жомбой	3,9	4,7	-0,7	4,9	5,6	-0,8
3.	Иштихон	2,1	7,1	-3,4	2,4	5,8	-5,0
4.	Нарпай	1,7	2,1	-0,4	0,6	2,9	-2,3
5.	Нуробод	3,4	5,6	-0,6	4,4	6,6	-2,2
6.	Оқдарё	3,7	5,7	-1,1	3,5	4,6	-2,0
7.	Пастдарғом	1,7	3,9	-1,7	1,5	3,2	2,2
8.	Пайариқ	0,9	3,5	-2,6	0,9	3,6	-2,5
9.	Пахтачи	4,7	14,4	-7,4	5,3	12,7	-9,7
10.	Самарқанд	3,8	4,1	0,1	4,3	4,2	-0,3
11.	Тойлоқ	3,3	3,9	-0,5	3,1	3,6	-0,6
12.	Ургут	1,2	1,4	-0,4	0,6	0,8	-0,2
13.	Катақўрғон	3,8	4,3	-0,7	4,5	5,2	-0,5
14.	Қўшработ	5,1	10,4	-3,8	6,5	10,3	-5,3
Сирдарё вилояти							
1.	Боёвут	3,8	8,8	-4,9	6,6	10,9	-4,3
2.	Гулистон	8,9	11,0	-2,2	7,2	10,3	-3,1
3.	Мирзаобод	9,9	13,1	-3,2	7,3	11,8	-4,5
4.	Оқолтин	12,5	21,6	-9,2	10,2	15,6	-5,4
5.	Сардоба	7,9	12,6	-4,7	7,4	12,7	-5,3
6.	Сайхунобод	7,1	19,2	-12,1	4,5	11,4	-6,9
7.	Сирдарё	9,5	17,0	-7,4	8,7	14,7	-6,0
8.	Ховос	8,0	12,0	-4,0	6,5	10,2	-3,7
Сурхондарё вилояти							
1.	Ангор	4,8	6,2	-1,4	4,2	6,9	-2,7
2.	Бандихан	13,6	9,0	4,6	13,3	9,3	4,0
3.	Бойсун	3,1	7,6	-4,5	3,9	6,9	-3,0
4.	Денов	4,5	6,8	-2,3	4,5	7,5	-3,0
5.	Жарқўрғон	3,0	7,3	-4,3	5,7	4,2	1,5
6.	Музработ	7,3	8,1	-0,8	9,6	10,2	-0,6
7.	Олтинсой	3,5	4,7	-1,2	3,9	4,6	-0,7
8.	Сариосиё	5,1	6,6	-1,5	5,1	6,5	-1,4
9.	Термиз	3,7	7,6	-3,9	2,6	2,2	0,4
10.	Узун	4,6	7,5	-2,9	4,5	8,1	-3,6
11.	Шеробод	2,9	4,4	-1,5	5,5	5,7	-0,2
12.	Шўрчи	5,0	7,5	-2,5	4,2	6,1	-1,9
13.	Қизириқ	5,4	7,4	-2,0	9,2	9,4	-0,2
14.	Қумқўрғон	6,3	6,5	-0,2	6,7	7,6	-0,9
Тошкент вилояти							
1.	Бекобод	4,7	6,8	-2,1	4,5	7,3	-2,8
2.	Бўка	6,2	10,7	-4,5	3,9	7,2	-3,3
3.	Бўстонлик	5,9	13,8	-5,6	6,0	11,6	-5,6
4.	Зангиота	6,9	4,7	2,2	5,3	7,1	-1,9
5.	Оққўрғон	6,5	10,6	-4,1	5,9	11,3	-5,4
6.	Оҳангарон	7,0	10,2	-3,2	5,7	13,6	-7,9
7.	Паркент	3,4	4,9	-1,5	3,5	4,2	-0,8
8.	Пскент	9,5	20,8	-11,3	9,4	22,0	-12,6
9.	Тошкент	6,4	8,9	-2,6	5,5	8,4	-2,9
10.	Чиноз	5,0	13,9	-8,9	4,4	11,7	-7,4

11.	Юқори Чирчиқ	6,3	13,8	-7,5	6,4	11,0	-4,6
12.	Янгийўл	6,4	12,5	-6,2	5,2	10,7	-5,5
13.	Ўрта Чирчиқ	7,0	9,9	-2,9	5,1	8,9	-3,8
14.	Қибрай	15,7	19,4	-3,7	13,7	17,6	-3,9
15.	Қуйи Чирчиқ	4,9	10,8	-5,9	4,7	14,1	-9,4
Фарғона вилояти							
1.	Бешариқ	3,2	4,2	-1,0	3,6	4,7	-1,1
2.	Боғдод	2,6	3,3	-0,7	3,4	3,4	0,0
3.	Бувайда	2,3	2,9	-0,6	2,2	3,5	-1,3
4.	Данғара	3,9	4,3	-0,4	3,2	3,6	-0,4
5.	Ёзёвон	0,2	2,6	-2,4	10,5	1,0	9,5
6.	Олтиариқ	0,7	1,9	-1,2	1,0	1,9	-0,9
7.	Охунбобоев	1,4	4,1	-2,7	2,5	2,0	0,5
8.	Риштон	2,8	3,5	-0,7	2,8	4,7	-1,9
9.	Сўх	0,1	0,6	-0,5	0,1	0,3	-0,2
10.	Тошлоқ	3,5	3,7	-0,2	3,3	4,1	-0,8
11.	Учкўприк	3,9	3,4	0,5	4,1	3,8	0,3
12.	Фарғона	3,6	3,5	0,1	2,6	2,7	-0,1
13.	Фурқат	1,1	3,6	-2,5	1,1	1,1	0,0
14.	Ўзбекистон	5,2	4,1	1,1	4,8	4,2	0,6
15.	Қува	5,6	5,8	-0,2	5,9	6,4	-0,5
Хоразм вилояти							
1.	Боғот	3,3	4	-0,7	3,2	3,7	-0,5
2.	Гурлан	1,9	5,9	-4	1,4	3,1	-1,7
3.	Урганч	8,3	10,2	1,9	10,5	9	1,5
4.	Хива	5,2	4,1	1,1	2,9	4,1	-1,2
5.	Хонқа	3,2	4,1	-9	3,6	3,6	-
6.	Шовот	2,1	4,3	-2,2	3,2	4,2	-1,0
7.	Янгиариқ	4,5	5,6	-1,1	4,7	5,1	-0,4
8.	Янгибозор	5,1	7	1,9	4,1	4,9	-0,8
9.	Қўшқўпир	4,3	5,5	1,2	5,4	6,9	-1,5
10.	Хазорасп	5,5	5	5	1,5	2,2	-0,7
Қашқадарё вилояти							
1.	Дехқонобод	4	4	0	6	4	2
2.	Касби	1	2	-1	1	1	0
3.	Китоб	3	4	-1	5	4	1
4.	Косон	1	2	-1	3	2	1
5.	Миришкор	3	3	-1	5	1	3
6.	Муборак	5	6	-1	8	9	-1
7.	Нишон	5	6	0	8	5	3
8.	Чироқчи	1	3	-2	2	2	0
9.	Шаҳрисабз	2	4	-1	5	3	2
10.	Яккабоғ	1	2	-1	2	3	-1
11.	Қамаш	3	3	0	4	3	1
12.	Қарши т.	2	3	0	4	4	0
13.	Ғузор	1	5	-4	3	2	1
14.	Қарши ш.	8	6	2	10	8	2

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон Республикасидаги жами фойдаланиладиган ерлар, минг га (2008 йил 1 январь ҳолатига)

Т/р	Худудлар	Умумий майдон		Экин ерлар		Кўп йиллик дарахтзорлар		Бўз ерлар		Пичанзор ва яйловлар		Қишлоқ хўжалик ерлари		Томорка ерлари		Ўрмонзорлар		Боғдор. ва сабзавотчилик уюшмаларининг ерлари		Бутазорлар	Бошқа ерлар
		жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани	жами	шундан суғориладигани		
1	Қорақалпоғистон Республикаси	16135,8	504,0	419,8	419,8	8,8	8,8	9,5	9,5	4750,0	30,2	5188,1	468,3	47,0	34,8	989,6	0,8	0,1	0,1	68,3	9842,7
2	Андижон вил.	430,3	273,2	200,4	200,4	28,6	28,6	3,0	0,6	21,5	0,9	253,5	230,5	51,0	38,6	3,8	3,8	0,3	0,3		121,7
3	Бухоро вил.	4193,7	274,9	200,2	200,2	20,5	20,5	6,9	6,9	2673,8		2901,4	227,6	58,3	45,4	205,6	1,8	0,3	0,1	45,4	982,7
4	Жиззах вил.	2117,9	299,8	484,3	263,1	14,2	13,2	8,4	0,7	758,1		1265,0	277,0	31,5	18,0	164,2	4,8				657,2
5	Қашқадарё вил.	2856,8	514,2	680,7	423,4	33,5	31,6	22,7	5,1	1458,1	0,1	2195,0	460,2	78,5	48,0	115,7	5,7	0,4	0,3		467,2
6	Навоий вил.	10937,5	123,8	109,7	89,6	10,4	10,3	6,9	6,7	8780,3		8907,3	106,6	21,1	15,1	1230,4	1,8	0,8	0,3		777,9
7	Наманган вил.	718,1	282,4	199,4	199,4	35,9	35,9	2,6	2,6	152,8		390,7	237,9	48,3	39,6	24,6	4,8	0,3	0,1		254,2
8	Самарқанд вил.	1677,3	379,0	437,0	254,6	59,2	55,7	5,4		794,0		1295,6	310,3	86,1	62,3	13,1	6,0	0,7	0,4	0,1	281,7
9	Сурхондарё вил.	2009,9	325,4	281,3	241,2	32,9	31,6	0,3		861,5		1176,0	272,8	61,5	49,6	200,2	3,0				572,2
10	Сирдарё вил.	427,6	291,9	256,2	256,2	6,1	6,1	11,1	11,1	23,3		296,7	273,4	18,9	15,0	3,4	3,4	0,1	0,1		108,5
11	Тошкент вил.	1525,8	394,8	341,4	304,6	35,9	30,4	0,9	0,3	434,1	1,5	812,3	336,8	62,3	51,5	81,5	2,8	3,7	3,7	1,2	564,8
12	Фарғона вил.	700,5	359,4	249,1	249,1	42,8	42,8			23,5	4,0	315,4	295,9	71,1	53,4	14,7	9,2	0,9	0,9		298,4
13	Хоразм вил.	646,4	276,7	208,5	208,5	13,4	13,4	4,8	4,8	141,2	6,4	367,9	233,1	51,0	43,0	57,6	0,5	0,1	0,1		169,8
14	Тошкент ш.	32,7	5,8	0,6	0,6	0,1	0,1					0,7	0,7	6,7	4,0	1,4	1,1				23,9
	Ўзбекистон Респ.	44410,3	4305,3	4068,6	3310,7	342,3	329,0	82,5	48,3	20872,2	43,1	25365,6	3731,1	693,3	518,3	3105,8	49,5	7,7	6,4	115,0	15122,9

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

**Вилоятлар бўйича ғалла етиштириш ҳажми
(барча тоифадаги хўжаликларда, минг тонна)**

№	Худудлар	Йиллар					2007 й. 2002 йилга нисбатан, % да
		2002 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	105,3	212,2	201,6	286,5	287,3	272,8
	Вилоятлар:						
2.	Андижон	579,4	496,7	515,4	521,6	539,8	93,1
3.	Бухоро	345,9	435,8	513,5	555,3	567,8	164,1
4.	Жиззах	419,9	530,0	537,5	508,7	521,1	124,1
5.	Навоий	175,4	192,6	206,5	215,1	222,2	126,6
6.	Наманган	406,2	410,9	434,5	440,4	442,6	108,9
7.	Самарқанд	620,0	651,3	670,6	676,4	719,2	116,0
8.	Сирдарё	242,9	303,5	379,5	396,4	361,4	148,7
9.	Сурхондарё	519,4	499,9	571,6	585,0	586,8	112,9
10.	Тошкент	577,8	507,0	558,7	566,9	544,5	94,2
11.	Фарғона	584,5	652,8	656,4	660,2	692,2	118,4
12.	Хоразм	264,3	276,6	300,9	330,2	317,5	120,1
13.	Қашқадарё	709,8	699,5	855,1	804,0	840,7	118,4
	Жами	5550,8	5868,8	6401,8	6546,7	6643,1	119,6

ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

12-илова

Ўзбекистонда сабзаёт экинлари етиштириш (барча тоифадаги хўжаликларда)

Худудлар	Экин майдонлари, минг га							Ялпи ҳосил, минг тонна						
	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2007 й. 2002 й. га нисбатан % да	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2007 й. 2002 й. га нисбатан % да
Қорақалпоғистон Республикаси	5,1	5,8	5,5	5,1	7,4	7,4	145,1	37,7	45,1	52,9	49,8	90,8	99,6	264,2
Вилоятлар:														
Андижон	11,5	12,0	12,7	13,0	14,5	14,0	127,3	401,9	389,4	424,6	461,7	569,4	616,4	153,4
Бухоро	7,1	7,6	7,7	7,7	8,0	7,8	109,8	160,6	171,8	194,1	210,4	225,7	261,6	162,9
Жиззах	5,2	7,1	8,2	8,5	10,8	11,7	225,0	66,4	93,1	112,5	117,8	163,2	175,3	264,0
Навоий	2,6	2,8	2,6	2,8	2,8	3,0	115,4	59,2	69,5	77,2	86,0	99,9	104,6	176,7
Наманган	9,2	10,1	9,2	9,0	10,5	11,1	120,6	231,1	263,0	250,3	253,8	281,7	334,8	144,9
Самарқанд	17,8	27,6	22,3	22,7	24,4	23,2	130,3	499,2	666,8	575,5	625,0	814,6	833,8	167,0
Сирдарё	4,1	4,4	3,8	4,0	4,2	4,7	114,6	95,2	103,1	105,2	114,3	119,1	128,8	135,3
Сурхондарё	9,1	9,1	9,0	8,9	9,0	9,3	102,2	189,3	205,4	226,5	235,9	322,4	349,7	184,7
Тошкент	25,9	27,6	26,8	26,5	29,2	31,3	120,8	640,1	669,8	705,7	716,5	859,5	939,5	146,8
Фарғона	12,3	11,9	11,8	11,6	12,1	12,3	100,0	276,7	289,7	310,0	306,6	316,9	357,1	129,0
Хоразм	7,9	8,6	7,7	8,2	10,0	11,6	146,8	142,0	175,2	159,9	182,0	237,5	272,2	191,7
Қашқадарё	9,7	11,0	10,3	9,7	11,2	12,4	127,8	136,2	159,5	141,7	157,7	193,4	218,5	160,4
Ўзбекистон Республикаси	127,5	145,6	137,6	137,7	154,4	159,8	125,3	2935,6	3301,4	3336,1	3517,5	4294,1	4691,9	159,8

ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

13-илова

**Мевазор майдонлар ва мева етиштиришнинг вилоятлар бўйича тақсимланиши
(барча тоифадаги хўжаликларда)**

Худудлар	Мевазорлар майдони, минг гектар							Мева етиштириш, минг тонна						
	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2007 й. 2002 й. га нисбатан % да	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2007 й. 2002 й. га нисбатан % да
Қорақалпоғистон Республикаси	3,7	3,6	3,5	3,8	4,6	4,6	124,3	8,7	7,5	8,0	9,8	15,7	16,2	186,2
Вилоятлар:														
Андижон	26,1	26,1	26,6	25,5	26,4	26,1	100,0	182,8	176,0	192,9	203,1	238,0	254,2	139,0
Бухоро	9,3	9,1	9,5	9,5	9,7	9,9	106,4	59,4	63,2	77,2	87,7	96,0	110,6	186,2
Жиззах	10,1	10,1	11,0	11,1	11,5	11,7	115,8	24,0	21,1	23,2	24,5	42,3	42,8	178,3
Навоий	3,8	3,9	3,7	4,5	4,3	4,4	115,7	25,0	25,8	26,5	27,5	49,3	49,9	199,0
Наманган	22,8	23,1	23,6	22,0	23,8	25,5	111,8	71,4	58,0	67,0	70,9	85,5	99,2	138,9
Самарқанд	25,3	25,2	24,8	27,3	27,9	30,2	119,3	111,0	110,4	118,4	153,0	170,6	184,2	165,9
Сирдарё	4,5	4,5	4,5	4,2	5,0	5,0	111,1	11,8	12,4	13,3	12,4	13,8	14,8	125,4
Сурхондарё	12,8	12,7	12,9	12,6	13,1	13,0	101,5	44,0	30,1	36,0	44,8	71,4	76,5	173,8
Тошкент	26,7	24,1	24,7	26,0	22,7	22,8	85,4	101,4	59,7	82,1	73,8	104,9	105,1	103,6
Фарғона	35,1	36,3	36,4	39,6	39,4	41,0	116,8	111,9	114,1	115,1	138,6	165,4	178,1	159,1
Хоразм	10,2	10,3	9,7	11,1	11,3	11,4	111,7	57,1	62,3	60,5	69,1	84,4	88,0	154,1
Қашқадарё	13,4	12,6	12,3	11,0	10,3	11,2	83,5	34,4	25,2	31,9	34,5	43,9	50,4	146,5
Ўзбекистон Республикаси	203,8	201,5	203,1	208,2	210,0	216,8	106,4	842,9	765,8	851,7	949,3	1182,2	1270,0	150,6
Шундан мева берувчи ёшдаги боғлар майдони	145,9	146,0	146,2	152,4	160,2	156,9	107,5	-	-	-	-	-	-	-

ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

**Ўзбекистон Республикаси қишлоқ туманлари қишлоқ хўжалигининг ривожланиш
кўрсаткичлари (аҳоли жон бошига нисбатан индексда).**

	Шаҳар ва туманлар номи	2006 йил		2008 йил	
		Аҳоли жон бошига қ-х маҳсулоти (минг сўмда)	Ривожланиш даражаси (индекс)	Аҳоли жон бошига қ-х маҳсулоти (минг сўмда)	Ривожланиш даражаси (индекс)
	Қорақалпоғистон Республикаси	155,6	1,000	201,4	1,000
	Амударё	216,5	1,391	283,8	1,409
	Беруний	209,4	1,346	275,1	1,366
	Кегайли	96,5	0,620	237,0	1,177
	Мўйноқ	38,7	0,249	52,6	0,261
	Нукус	158,1	1,016	370,4	1,840
	Тахтақўпир	237,4	1,526	316,7	1,572
	Тўрткўл	189,7	1,219	249,6	1,240
	Хўжайли	132,6	0,852	187,3	0,930
	Чимбой	152,7	0,981	175,1	0,870
	Шуманай	243,0	1,562	270,3	1,342
	Элликқалъа	285,4	1,834	358,0	1,777
	Қонликўл	270,1	1,736	317,8	1,577
	Қораўзак	202,4	1,301	304,4	1,511
	Қўнғирот	96,5	0,620	100,7	0,500
	Андижон вилояти	261,3	1,000	388,8	1,000
	Андижон	238,6	0,913	379,9	0,977
	Асака	191,1	0,731	320,8	0,825
	Балиқчи	327,6	1,254	511,1	1,314
	Булоқбоши	296,0	1,133	437,6	1,125
	Бўз	753,3	2,883	949,3	2,441
	Жалолқудуқ	289,3	1,107	584,6	1,503
	Избоскан	467,0	1,787	462,6	1,190
	Марҳамат	300,2	1,149	430,8	1,108
	Олтинкўл	305,0	1,167	490,5	1,261
	Пахтаобод	400,7	1,533	530,6	1,364
	Улуғнор	446,5	1,709	749,0	1,926
	Хўжаобод	306,6	1,173	404,3	1,040
	Шаҳрихон	211,7	0,810	362,5	0,932
	Қўрғонтепа	296,1	1,133	471,2	1,211
	Бухоро вилояти	406,5	1,000	610,3	1,000
	Бухоро	575,7	1,416	836,3	1,370
	Вобкент	518,4	1,275	770,1	1,261
	Жондор	530,0	1,304	761,7	1,250
	Когон	763,3	1,878	1156,0	1,894
	Олот	582,5	1,433	929,6	1,523
	Пешку	608,1	1,496	884,6	1,449
	Ромитон	521,0	1,282	737,3	1,208
	Шофиркон	406,5	1000	592,5	0,970

	Қорақұл	510,0	1,255	778,6	1,276
	Қоровулбозор	107,2	0,264	1630,4	2,671
	Ғиждувон	273,0	0,672	432,7	0,709
	Жиззах вилояти	415,6	1,000	541,0	1,000
	Арнасой	741,6	1,784	890,6	1,646
	Бахмал	474,0	1,141	623,0	1,151
	Дўстлик	933,0	2,245	1167,6	2,158
	Жиззах	309,6	0,745	391,3	0,723
	Зарбдор	597,5	1,438	783,5	1,448
	Зафаробод	682,7	1,643	848,9	1,569
	Зомин	330,1	0,794	439,0	0,811
	Мирзачўл	747,0	1,797	928,0	1,715
	Пахтакор	612,0	1,473	817,3	1,510
	Фориш	301,2	0,725	420,1	0,776
	Янгиобод	531,5	1,279	686,4	1,269
	Ғаллаорол	352,2	0,847	499,6	0,923
	Навоий вилояти	369,1	1,000	528,3	1,000
	Кармана	699,0	1,894	691,2	1,308
	Конимех	333,8	0,904	542,9	1,027
	Навбахор	642,2	1,740	843,7	1,597
	Нурота	294,0	0,796	461,7	0,874
	Томди	366,0	0,992	664,8	1,258
	Учкудук	157,0	0,425	265,5	0,502
	Хатирчи	601,5	1,630	854,5	1,617
	Қизилтепа	485,6	1,316	688,9	1,304
	Наманган вилояти	226,9	1,000	349,7	1,000
	Косонсой	199,5	0,879	278,9	0,797
	Мингбулоқ	340,7	1,501	569,1	1,627
	Наманган	254,7	1,122	365,7	1,046
	Норин	283,8	1,251	396,9	1,135
	Поп	272,8	1,202	312,4	0,893
	Тўрақўрғон	261,8	1,154	351,8	1,006
	Уйчи	194,1	0,855	299,1	0,855
	Учқўрғон	308,0	1,357	473,4	1,353
	Чортоқ	208,8	0,920	355,7	1,017
	Чуст	284,6	1,254	411,0	1,175
	Янгиқўрғон	314,2	1,385	571,3	1,633
	Самарқанд вилояти	325,7	1,000	462,2	1,000
	Булунғур	588,0	1,805	842,6	1,823
	Жомбой	456,0	1,400	626,0	1,354
	Иштихон	458,2	1,401	661,2	1,430
	Нарпай	254,8	0,782	343,6	0,743
	Нуробод	228,0	0,700	328,3	0,710
	Оқдарё	481,1	1,477	649,9	1,406
	Пастдарғом	325,0	0,998	451,3	0,976
	Пайарик	479,9	1,473	705,9	1,527

	Пахтачи	540,6	1,660	604,5	1,308
	Самарқанд	315,3	0,968	436,0	0,948
	Тойлок	543,6	1,669	846,4	1,831
	Ургут	249,8	0,767	414,2	0,896
	Каттақўрғон	370,4	1,137	459,7	0,994
	Қўшрабат	375,4	1,152	545,9	1,181
Сирдарё вилояти		402,6	1,000	555,9	1,000
	Боёвут	414,1	1,028	592,2	1,065
	Гулистон	484,6	1,204	664,3	1,195
	Мирзаобод	349,8	0,869	463,2	0,833
	Оқолтин	774,5	1,924	1062,9	1,912
	Сардоба	680,0	1,689	981,8	1,766
	Сайхунобод	591,0	1,468	783,4	1,409
	Сирдарё	367,4	0,912	506,0	0,910
	Ховос	362,9	0,901	500,6	0,900
Сурхондарё вилояти		307,8	1,000	424,7	1,000
	Ангор	334,1	1,085	493,5	1,162
	Бандихан	461,6	1,499	623,5	1,468
	Бойсун	262,4	0,852	373,9	0,880
	Денов	250,0	0,812	355,2	0,836
	Жарқўрғон	341,8	1,110	482,7	1,136
	Музрабат	372,8	1,211	518,4	1,221
	Олтинсой	433,8	1,409	381,8	0,899
	Сариосиё	258,0	0,838	296,9	0,699
	Термиз	406,3	1,320	592,4	1,395
	Узун	355,8	1,156	522,5	1,230
	Шеробод	351,6	1,142	482,0	1,135
	Шўрчи	280,2	0,910	377,6	0,889
	Қизирик	412,8	1,341	791,9	1,865
	Қумқўрғон	332,2	1,079	488,5	1,150
Тошкент вилояти		382,6	1,000	501,0	1,000
	Бекобод	656,0	1,714	809,2	1,615
	Бўка	548,8	1,434	670,0	1,337
	Бўстонлик	365,0	0,954	609,2	1,216
	Зангиота	407,6	1,065	511,4	1,021
	Оққўрғон	635,9	1,662	798,5	1,594
	Оҳангарон	508,5	1,329	602,2	1,202
	Паркент	389,2	1,017	500,8	0,100
	Пскент	713,6	1,865	878,1	1,753
	Тошкент	292,0	0,763	449,0	0,896
	Чиноз	475,5	1,243	650,5	1,298
	Юқори Чирчиқ	496,5	1,298	604,8	1,207
	Янгийўл	418,2	1,093	541,2	1,080
	Ўрта Чирчиқ	447,5	1,170	568,1	1,134
	Қибрай	445,3	1,164	610,5	1,218
	Қуйи Чирчиқ	654,0	1,709	835,7	1,668

Фарғона вилояти	218,8	1,000	294,1	1,000
Бешарик	256,0	1,170	337,1	1,146
Боғдод	264,4	1,208	367,7	1,250
Бувайда	243,3	1,112	293,8	0,999
Данғара	291,1	1,330	382,7	1,301
Ёзёвон	364,3	1,665	478,7	1,628
Олтиарик	301,6	1,378	394,3	1,341
Охунбобоев	305,0	1,394	413,6	1,406
Риштон	273,9	1,252	328,0	1,115
Сўх	194,3	0,888	290,0	0,986
Тошлоқ	223,1	1,020	281,7	0,958
Учкўприк	239,0	1,092	300,6	1,022
Фарғона	219,3	1,002	340,9	1,159
Фурқат	341,5	1,561	388,2	1,320
Ўзбекистон	230,8	1,055	292,9	0,996
Қува	211,0	0,964	286,4	0,974
Хоразм вилояти	322,7	1,000	447,3	1,000
Боғот	375,1	1,162	544,9	1,218
Гурлан	406,8	1,261	694,2	1,552
Урганч	374,7	1,161	481,0	1,075
Хива	265,2	0,822	359,3	0,803
Хонқа	296,0	0,917	415,4	0,929
Шовот	373,2	1,156	481,5	1,076
Янгиарик	431,6	1,337	541,0	1,209
Янгибозор	493,5	1,529	742,4	1,660
Қўшқўпир	321,7	0,997	426,7	0,954
Ҳазорасп	282,2	0,874	363,1	0,812
Қашқадарё вилояти	272,3	1,000	374,9	1,000
Деҳқонобод	193,6	0,711	308,7	0,823
Касби	436,0	1,601	591,4	1,577
Китоб	230,0	0,845	314,7	0,839
Косон	344,2	1,264	864,6	2,306
Миришкор	666,0	2,446	856,7	2,285
Муборак	470,0	1,726	624,4	1,665
Нишон	505,1	1,855	661,4	1,764
Чироқчи	234,2	0,860	343,0	0,915
Шаҳрисабз	174,7	0,641	216,5	0,577
Яккабоғ	251,3	0,923	345,7	0,922
Қамаши	279,6	1,027	426,9	1,139
Қарши	311,9	1,145	406,9	1,085
Ғузур	275,8	1,013	381,6	1,018

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида **Ш.Қурбонов** томонидан тузилган.

МУНДАРИЖА

	<i>Бет лар</i>
СЎЗ БОШИ.....	3
I БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ГЕОГРАФИЯСИ ВА УНИ ЎРГАНИШ - НИНГ ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ	6
II БОБ. “ҚИШЛОҚ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ФАРОВОНЛИГИ ЙИЛИ” ДАВЛАТ ДАСТУРИНИНГ ГЕОГРАФИК ЖИҲАТЛАРИ.....	19
III БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ.....	35
3.1. Водий қишлоқлари (Андижон вилояти мисолида).....	35
3.2. Воҳа қишлоқлари (Хоразм вилояти мисолида).....	48
3.3. Чўл ҳудудлари қишлоқлари (Бухоро вилояти мисолида).....	58
3.4. Тоғ ҳудудлари қишлоқлари (Сурхондарё вилояти мисолида).....	71
IV БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ДЕМОГРАФИЯСИ.....	84
V БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ИҚТИСОДИЁТИ (Қишлоқ хўжалиги мисолида).....	104
5.1. Қишлоқ хўжалигининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ривожланиш хусусиятлари.....	107
5.2. Ўзбекистон Республикаси ер фондидан фойдаланиш ва фермер хўжаликлари географияси.....	134
VI БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ИЖТИМОЙ ИНФРАТУЗИЛМАСИ- НИНГ РИВОЖЛАНИШИ.....	146
6.1. Таълим тизимининг ҳудудий ташкил этилиши ва ривожланиши.....	147
6.2. Соғлиқни сақлаш тизими географияси.....	157
6.3. Қишлоқ жойларда инфратузилма шаҳобчаларининг ҳудудий ташкил этилиши.....	164
ХУЛОСА.....	173
Фойдаланилган адабиётлар.....	177
ИЛОВАЛАР.....	178

А.Солиев, М.Назаров

Ўзбекистон қишлоқлари
(Қишлоқ жойлар географияси)

Тошкент-“Fan va texnologiya”-2009

Муҳаррир: З.Муқимов
Техник муҳаррир: А.Мўйдинов
Мусахҳиҳ: М.Ҳайитова

Компьютерда саҳифаловчи: Н.Тешабоева

Босишга рухсат этилди 18.08.09.
Бичими 60x84 й. “Times Uz” гарнитураси.
Офсет усулида босилди. Шартли б.т. 14,0.
Нашриёт б.т. 13,25. Тиражи 100. Буюртма № __

